

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**19. YÜZYILDA ADAPAZARI'NDA YABANCILARIN
EKONOMİK VE SOSYAL YAŞAMA ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Resül NARİN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI

HAZİRAN - 2007

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**19. YÜZYILDA ADAPAZARI'NDA YABANCILARIN
EKONOMİK VE SOSYAL YAŞAMA ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Resül NARİN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Bu Tez 26/06/2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Resül NARİN

26.06.2007

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Osmanlı Devletinde çok sayıda şehrin temelleri atılmıştır. Bu şehirlerden bir tanesi de bir pazar yerinin gelişip büyümesi ile meydana gelen Adapazarı şehridir. 19. yüzyılın ilk yarısında kimi zaman yalnız, kimi zaman ise Sapanca ile birlikte işaret edilen Adapazarı 19. yüzyıla kadar Sapanca kadar gelişmiş değildi. Nihayetinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Adapazarı, gerek nüfusu gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü almıştı.

Adapazarı'nın da içerisinde yer aldığı Sakarya Yöresi, Osmanlı Devleti döneminde idari bakımdan daima Kocaeli idari birimi içinde yer almıştır. Kocaeli Sancağı her zaman birinci derecede öneme sahip bir vilayetti.

19. yüzyılda Adapazarı stratejik konumu, sahip olduğu orman zenginliği, bu yüzyılda yaşamış olduğu nüfus hareketleri, etnik yapısı gibi bir çok nedenden ötürü Osmanlı vatandaşı olmayan yabancıların dikkatini çekmiştir. Adapazarı'ndaki zenginliklerden yararlanmak isteyen tüccarlar, misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak isteyen misyonerler, bölgede huzursuzluk oluşturmak isteyen bir çok yabancı, Adapazarı'nı hareket noktası olarak kullanmışlardır.

Bu çalışma 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti'nin bulunduğu durumu kavratmak noktasında önemli bir Osmanlı şehri olan Adapazarı'nda yabancıların yapmış oldukları faaliyetler ve bunun bölgedeki sosyal ve ekonomik yaşama etkileri önemli ipuçları verecektir.

Üniversite hayatım boyunca beni destekleyen ve bu tezi yazmamda beni yönlendiren tez danışmanım sayın Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI'na, bendeki emeğini unutamayacağım Prof Dr. Atilla ÇETİN'e, aileme, hayatımı paylaştığım ve her zaman desteğini benden esirgemeyen eşim Nihal'e teşekkürü bir borç bilirim

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
TABLO LİSTESİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: 19. YÜZYILDA ADAPAZARI'NDA İDARİ VE SOSYAL YAPI	9
1.1. İdari Yapı.....	9
1.1.1. 19. Yüzyıla Kadar Adapazarı.....	10
1.1.2. Adapazarı “Maa” Sapanca.....	12
1.1.3. Temettuat Defterlerinde Adapazarı Kazası.....	14
1.1.4. 19. Yüzyıl Ortaları ve Sonlarında Adapazarı.....	22
1.2. Adapazarı'nda Nüfus	28
1.3. Adapazarı'nda Yabancılar.....	38
İKİNCİ BÖLÜM: YABANCI TÛCCARLARIN ADAPAZARI'NDAKİ EKONOMİK FAALİYETLERİ VE BUNUN SOSYAL YAŞAMA ETKİLERİ	42
2.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi.....	42
2.2. 19. Yüzyılda Adapazarı Ekonomisi.....	57
2.3. Adapazarı ve Devlet Başkenti İstanbul.....	65
2.4. Sakarya Ormanları ve Yabancılar.....	66
2.4.1. Sakarya Ormanları.....	66
2.4.2. İngiliz Tahta Fabrikası	72
2.4.3. İngiliz Hızır Fabrikası.....	78

2.5. Reji Şirketi ve Adapazarı'ndaki Faaliyetleri.....	80
2.5.1. Reji Şirketi'nin kuruluşu.....	80
2.5.2. Reji Şirketi ve Adapazarı.....	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: YABANCILARIN ADAPAZARI'NDAKİ SOSYAL FAALİYETLERİ VE BUNUN SOSYAL YAŞAMA ETKİLERİ.....

86

3.1. Gayrimüslimler ve Yabancılar.....	86
3.1.1. İngiliz Sefareti Tercümanı Mösyö Şili ve Kışkırtmaları.....	94
3.2. Eğitim Faaliyetleri.....	97
3.2.1. 19. Yüzyılda Osmanlı'da Eğitim.....	97
3.2.2. Adapazarı'nda Eğitim.....	100
3.2.3. Adapazarı'nda Gayrimüslim Okulları.....	103
3.2.4. Yabancı Okullar.....	107
3.2.4.1 Fransız Okulları ve Adapazarı Fransız Alliance Mektebi.....	110
3.2.4.2. Amerikan Okulları	112
3.2.4.2.1 Adapazarı Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi.....	115
3.2.4.2.2 Adapazarı "Hapohyasid İnas (Kızlar) Mektebi".....	116

SONUÇ .....

119

KAYNAKÇA.....

124

EKLER.....

133

ÖZGEÇMİŞ.....

141

KISALTMALAR

ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Missions
A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Kalemî Mühîme Kalemî (Odası) Belgeleri
A. MKT.	: Sadaret Mektubi Kalemî Belgeleri
A. MKT.DV.	: Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Yazışmalarına Ait Belgeler
A. MKT.UM.	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ML. EVM	: Evamir-i Maliye Kalemî Defterleri
ML. VRD.	: Varidat Muhasebesi Defterleri
ML.	: Maliye Kısmı Mütferrik Defterleri
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
ŞD.	: Şura-yı Devlet
TMT.	: Temettuat Defterleri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y. A. RES.	: Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y. PRK. ASK.	: Askerî Maruzat
Y. PRK. MYD.	: Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
ZB.	: Zabtiye Nezareti Belgeleri
s.	: Sayfa
yy.	: Yüzyıl
Çev.	: Çeviren

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 1844-1845 Papuççular, Kuyumcu ve Yağcılar Mahalleleri Esnafları.....	18
Tablo 2: 1844-1845 Adapazarı ve Sapanca'nın Mahalle ve Köyleri.....	21
Tablo 3: 1831 Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyalet Nüfusu.....	30
Tablo 4: 1870 yılında Adapazarı ve Çevresinin Erkek Nüfusu.....	33
Tablo 5: 1881/1882-1893 İzmit Livası ve Kazaları Nüfus Dağılımı.....	35
Tablo 6: 1897'de Osmanlı Devleti'ndeki Azınlık Okulları.....	104
Tablo 7: 1890 Yılında Adapazarı'ndaki Okul ve Öğrenci Sayıları	104
Tablo 8: Adapazarı ve Geyve'deki Azınlık Okulları.....	106
Tablo 9: Osmanlı Devleti'ndeki Yabancı Okullar.....	110
Tablo 10: 1840-1870 ABCFM'nin Anadolu'daki Okulları ve Öğrenci Sayıları....	113

SAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Özeti

Tezin Başlığı: 19. Yüzyılda Adapazarı'nda Yabancıların Ekonomik ve Sosyal Yaşama	
Tezin Yazarı: Resül Narin	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI
Kabul Tarihi: 26 Haziran 2007	Sayfa Sayısı: VI (ön kısım) + 132 (tez) + 7 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Yakınçağ Tarihi
<p>Tarih araştırmaları içerisinde Şehir tarihçiliğinin özel bir yeri vardır. Unutulmamalıdır ki bütün parçaların ürünüdür. Bu bağlamda 6 yüzyıl yaşamış ve oldukça geniş topraklara yayılmış olan Osmanlı Devleti'ni daha iyi anlamanın yolu devletin Őehirlerindeki ekonomik ve sosyal hayatı iyi kavramaktan geçer.</p> <p>19. yüzyılda Osmanlı devleti çöküş dönemine girmişti. Devletin emperyalist Avrupalı devletlerin eline düşmesi ekonomide olduğu gibi birçok alanda geri gitmesine neden olmuştu. Bu yüzyılda Adapazarı, devletin içerisinde bulunduğu durumu kavramamızda bize oldukça yol gösterir. Devletin toprak kayıplarıyla göçmen durumuna düşen Osmanlı vatandaşları Anadolu'nun birçok Şehrini olduğu gibi Adapazarı'nı da mesken tutmuşlardır. Bu yüzyılın başlarında Sapanca'ya bağlı olan Adapazarı, zamanla aldığı bu göçlerin de etkisiyle gelişmiş ve önemli bir Osmanlı kenti durumuna gelmiştir. Özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında bağlı olduğu İzmit'i bile nüfus ve bir çok alanda geride bırakmıştı.</p> <p>Adapazarı Kazasının, İstanbul'a yakınlığından kaynaklanan stratejik konumu, sahip olduğu orman zenginliği Ermeni ve Rum gibi gayrimüslim milletleri de bünyesinde barındırması özellikle 19. yüzyıl içerisinde Avrupalıların bu kente dikkat çekmelerine vesile olmuştur.</p> <p>Avrupalılar, İngilizlerle yapılan 1838 Balta Limanı Anlaşması gibi yaptıkları birçok anlaşmayla elde ettikleri tavizleri, Adapazarı'nda da azami uygulamışlardır. Yalnız ekonomiye el atmamışlar, misyonerlik faaliyetleri, eğitim çalışmaları gibi birçok konuda Adapazarı'nı uygulama alanı olarak kullanmışlardır.</p> <p>Adapazarı'nda Avrupalıların açtıkları fabrikalar, işletmeler, temsilcilikler, bölgedeki halkı kışkırtma faaliyetleri, misyonerlik amacıyla yapılan geziler ve mülakatlar, en sonunda da eğitim alanındaki teşebbüsleri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.</p>	
Anahtar kelimeler: Adapazarı Tarihi, Gayrimüslimler, Adapazarı'nda Yabancılar, Adapazarı Ekonomisi, Adapazarı'nda Eğitim	

Sakarya University Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: in the 19 th century, the effects of non-muslims on social and economic life in Adapazari	
Author: Resül NARİN	Supervisor: Assist. Prof. Dr. Turgut SUBAŞI
Date: 26 June 2007	Nu. of pages: VI (pre text)+ 132 (main body)+ 7
Department: History	Subfield: Modern History
<p>Within historical researches, there is an important place of city historiography. It is not forgotten that the whole is product of the components. In this connection, the best way to understand the Ottoman Empire which lived for six centuries and expanded her lands in a vast region get through economical and social life in cities of that state.</p> <p>In the 19th century, the Ottoman Empire entered into a period of dissolution. The imperialist states caused her decline in terms of many aspects as well as economy. In this century, Adapazari, as a case study, is an important research area to understand such process. Because of loosing lands to the other states, a lot of Ottoman citizens who are now emigrants settled many cities of Anatolia as well as Adapazari. In the beginning of this century, Adapazari which was bound to Sapanca developed by courtesy of migrations in the course of time. Especially, in the second half of this century, she remained behind İzmit which was bound.</p> <p>The district of Adapazari, her strategical position because of her closeness to Istanbul, richness in terms of forest, living of non-Muslims like Armenians and Greeks there, especially in the 19th century caused to the attentions of foreigners.</p> <p>Europeans profited the concessions of the agreement of Balta-Limanı which was signed between the Ottoman Empire and Britain also in Adapazari. However, they did not participate in the economical activities, but in the missionary activities and educational matters they worked.</p> <p>The subjects like factories, business enterprises, agents which were established in Adapazari by Europeans, missionary travels and interviews and enterprises in the educational field are composed of the main attentions this study.</p>	
Keywords: History of Adapazari, Non-Muslims, Foreigners in Adapazari, Economy of Adapazari, Education in Adapazari	

GİRİŞ

Geçmişi pek eskilere inmeyen Adapazarı, Sakarya Nehri'nin getirdiği suların yayılmasından dolayı, tarihte büyük yerleşmelere sahne olmamıştır. Bu nehir yılın belli dönemlerinde taşkınlara sebep oluyor bu vesileyle de yörenin büyük bir bölümü bataklık şekline bürünüyordu. Yine yöre ikliminin bol yağışlı olması gür ormanların yetişmesine sebep oluyor, yerleşime uygun sahaların kısıtlı olması sebebiyle yerleşim sınırlı kalıyordu. Ancak, Adapazarı çevredeki yüksekliklerde kurulmuş olan küçük köy ve kasabalarla tanınmıştır. Sulak bir bölge olmasından dolayı sık ormanlar, göller ve bataklıklarla kaplı olduğundan bölge çoğu zaman geçişlere izin vermemiştir.

Türkler Adapazarı bölgesini fethettikten sonra zaman içerisinde yüzlerce köy kurarak bölgeyi canlandırmışlardır. Bu köylerin hızla çoğalması ekonomik ve sosyal yönden hızlı gelişmeyi sağlamıştır. Günümüzün sayılı "Büyük Şehir"lerinden olan Adapazarı, özellikle 19. yüzyılda hızla gelişerek sosyal, kültürel ve ekonomik merkezlerden biri olmuştur.

Çalışmanın Amacı: Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda bulunduğu bu durumu anlamamızda hazırlanmış olduğum bu çalışma önemli bilgiler vermektedir. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde hem nüfus hem de şehirleşme oranının arttığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda nüfus artışının iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi, küçüğe olsa nüfus artış hızındaki çoğalmadır. İkincisi ise, İmparatorluğun sürekli toprak kaybederek küçülmesi ve kaybettiği topraklardan sürekli olarak büyük sayılarda göç almasıdır. Hem kaybedilen topraklarda Müslüman olmayan nüfus oranının yüksek olduğu yöreler olması, hem gelen göçmenlerin Müslüman olması, imparatorluğun nüfus kompozisyonunu içinde Müslüman nüfus payının sürekli olarak artmasına neden olmuştur.

Avrupa devletlerinin hayali, geniş bir pazar sistemi içinde hammadde üretiminde uzmanlaşmış ve mamul mal ithal eden güçlü bir Osmanlı Devleti idi. Bu amaca ulaşmak için, Osmanlı Devleti, ticaretin ve dolaysız dış yatırımların serbest bırakılması, yargı reformu, fiyat denetimlerinin, loncaların ve tekellerin kaldırılması, altyapının sağlanması ve Avrupalıların para ve döviz kuru politikalarını denetlediği

yabancı bir merkez bankasını da içeren bir dizi reform yapmaya zorlandı. Devletin, Avrupalılarla imzaladığı kapitülasyon anlaşmaları ve söz konusu reformlar, devletin hammadde ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı olarak dünya ekonomisine bütünleşmesini hızlandırırken, aynı zamanda, hem gelirlerin yabancı uyrukluların ellerinde yoğunlaşmasını, hem bunların vergi dışı kalmasını da sağladı (Kıray, 1995:198) Durum böyle olunca zamanla Osmanlı Devleti'ne olduğu gibi Adapazarı topraklarına da bir çok Avrupalı rahatça gelebilmişti.

Çalışmanın Önemi: Bu çalışma uzun bir araştırma dönemi sonucunda ortaya çıkmıştır. Sakarya ili tarihi ve dolayısıyla Adapazarı tarihi, yeteri kadar çalışılmamış bir konudur. Çalışmaya başlangıç noktamız, Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmuştur. Birçok katalog içerisinde yaptığım araştırmalar sonucunda bulunan arşiv belgeleri, salnameler özellikle kullanılmıştır. Bu arşivde bulunan temettuat defterleri, 1844-1845 yıllarında Adapazarı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu defterlerin bir kısmı incelenmiş olup; bir kısmı tahrip olduğu için bazı defterler temin edilememiştir. Bu durumda da katalogdaki özetlerden yararlanılmıştır. Ankara'da bulunan Milli Kütüphane'deki "Şeriye Sicilleri" incelenmiştir. Bu sicillerde İzmit Sancağı'na ait kataloglar olup o dönemde bu sancağa bağlı olan Adapazarı ile ilgili konumuzla ilgili önemli bilgilere rastlanmamıştır.

Çalışmanın Yöntemi: Bu çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Adapazarı'ndaki idari ve sosyal yapı incelenmiştir. Adapazarı'nın idari ve sosyal gelişimi incelenmiş ve niçin yabancılar için bir cazibe merkezi olduğu vurgulanmıştır.

Geçmişe eskiye inmeyen yeni bir şehir olan Adapazarı, 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti hakimiyetinde bir köy olarak kurulmuştur. 1607 tarihli Sabancı (Sapanca) kadısına gönderilen bir vesikada "İznikmid ve Ada kazaları" kaydına rastlanmaktadır (Fındıkoğlu, 1965:7). "Ada" veya "Adaköy" denilen bu köy, 17. Yüzyılda, çevresindeki yerleşim yerleri için Pazar yeri olarak seçilmiş ve bir süre sonra buraya "Ada Pazarı" denmeye başlanmıştır.

Kocaeli Sancağı'nda, 19. yüzyılın ilk yarısında, Sapanca kaza merkezidir. Adapazarı da buraya bağlıdır. Devlet salnamelerinde, belgelerde ve hükümlerde de Adapazarı maa Sapanca yani Sapanca ile birlikte Adapazarı'ndan bahsedilmektedir.

Tanzimat'tan sonra, Adapazarı, Sapanca'yı gelişme bakımından geride bırakmıştır (Konukçu, 1999:15). 19. yüzyılın ikinci yarısında Adapazarı gerek nüfusu gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü almıştı.

1890 yılında İzmit Sancağı'na bağlı 4 kaza, 12 nahiye ve 606 köy bulunmaktadır. 4 kazadan biri olan Adapazarı kaza merkezi idi ve Sapanca, Akyazı ve Hendek Adapazarı'na bağlı nahiyelerdi. Bu dönemde Adapazarı'nda 205 köy bulunmaktaydı. Bu köylerin dağılışı ise: Merkez Adapazarı'nda 52 köy, Adapazarı kazasına bağlı Sapanca'da 73, Akyazı'da 48 ve Hendek'te de 32 köy bulunmaktaydı (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1306 (1889), s.309-311.; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1307 (1990), s.804-807). Yüzyılın sonuna gelindiğinde de Adapazarı idari yapısını aynı şekilde sürdürmüştür.

Görüldüğü gibi, Önceleri bir köy, sonra nahiye, kaza ve bir şehir ve günümüzde bir vilayet merkezi olan Adapazarı, 19. yüzyıl içinde gerek nüfusu, gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü aldı. 1845 yılında Adapazarı'nda 30 köy bulunurken 1900 yılında köy sayısının 3 katına çıkarak 90 olması Adapazarı'nın 50 yıl içerisinde ne kadar büyüdüğünü gösteriyor olsa gerek.

1831 sayımında Kocaeli Sancağı sınırlarında yer alan Adapazarı, Sapanca ile birlikte anılmaktadır ve buraya bağlıdır (Adapazarı maa Sapanca). Yapılan bu sayımda sadece erkekler sayılmıştır. Adapazarı maa Sapanca'da 5.337 Müslüman ve 4.274 Gayrimüslim olmak üzere toplam 9.611 kişi sayılmıştır. Adapazarı'nda kadınlarında bu sayılarda olduğu düşünülürse kaza nüfusu 20.000 sayısına yaklaşmaktadır. Sancak merkezi olan İzmit'te toplam 11.569 kişi yaşıyordu ve Adapazarı maa Sapanca kazalar arasında sancak merkezinden sonra nüfus bakımından ikinci sırada yer alıyordu.

Adapazarı Kazası 1831 yılında 20.000 civarında nüfusa sahipken, zamanla nüfusu artmış ve 1881-1893 yıllarında 53.924 olmuştur. Bu iki tarih arasındaki nüfus artışının yaklaşık üç katına çıktığını görmekteyiz. Bu hızlı nüfus artışını bölgeye yapılan göçlere ve Adapazarı Kazası'na katılan yeni merkezlere bağlayabiliriz.

Görüldüğü gibi zamanla artan Adapazarı nüfusu, zaman içerisinde Bağlı olduğu merkez İzmit'i geçmiştir. 1881-1893 sayımlarına göre İzmit'in nüfusu 39.789 iken

Adapazarı'nın nüfusu 53.924'tür. bu dönemde Adapazarı İzmit'ten % 35 daha fazla nüfusa sahip durumdaydı.

Adapazarı, coğrafyası ve ticareti ile yabancı tüccarların, seyyahların ve araştırmacıların ilgisini çeken bir bölge idi. 1881/1882-1893 Osmanlı nüfus sayımı kayıtlarına göre, Adapazarı'nda 27'si kadın 40'ı erkek olmak üzere toplam 67 yabancı uyruklu ahali bulunuyordu. Bu sayı zamanla artmıştır (Karpat, 2003:168,169).

Çalışmanın ikinci bölümü, yabancı tüccarların Adapazarı'ndaki ekonomik faaliyetlerini ve bunun sosyal yaşama etkilerini anlatmaktadır. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki ekonomik durumu anlatılmıştır. Sonra bu yüzyılda Adapazarı ekonomisi incelenmiş ve yabancı tüccarların Adapazarı'ndaki faaliyetleri anlatılmıştır.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar köklü bir değişiklik geçirmedi. Buna karşılık bir çok yeni unsurlarla beslenen yeni ve değişik bir hüviyet kendini göstermeye başladı. 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda ve Avusturya'da modern bir endüstri kurmaya muvaffak oldukları halde, Osmanlı Devleti, eski sanayi sisteminden tamamıyla kendisini kurtaramadı. Neticede Avrupa'nın, bilgiye, büyük sermayeye, ve makineye dayanan endüstrisine karşı, geleneğe ferdi sermayeye ve tezgaha dayanan sanayi ile rekabet etmemek durumuna düştü ve bu yüzden de silinmeye mahkum bir hale geldi (Genç, 2002:43; Karal, 1988:236,237; Cezar, 1986:235).

Sanayi devriminin getirdiği koşullarla dünya pazarına açılan ve bunları adım adım çevreleştiren yada sömürgeleştiren İngiltere'yle imzalanan 1838 Balta Limanı Anlaşması tek başına kalmadı. 1838-1841 yılları arasında Fransa, Alman prenslikleri, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, İtalyan krallıklarıyla imzalanan anlaşmalar bunu izledi. Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece sömürgeleşmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu. Anlaşmalar, bir kere, eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklenmesini kabul ediyordu (Kazgan, 2004:19,20).

Adapazarı bir çok açıdan Avrupa ve diğer ülke vatandaşlarının ilgisini çekmiştir. Kimisi ticaret için gelip ticaretini gerçekleştirirken kimi keşif kimi ise devlet görevlisi olarak Adapazarı'na yerleşmiştir. Ticaret için gelenler özellikle Adapazarı bölgesinin sahibi olduğu orman zenginliğinden yararlanmak istemişler ve tahta fabrikası, hızar fabrikası gibi ağaç sanayine yönelik fabrikalar kurmuşlardır. Bununla beraber ticaret hayatına da el atmışlar ve özellikle Avrupa'dan getirdikleri ürünleri Adapazarı'nda açtıkları dükkanlarında pazarlamışlardır. Avrupa'dan gelenlerin bir kısmı da bölgenin kozmopolit yapısını değerlendirip kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Yabancıların Adapazarı bölgesinde yaptıklarından ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.

Adapazarı'nda her meslek erbabı muayyen yerlerde toplanırlardı. Zamanla Türk, Ermeni ve Rumların bir arada ticaret yaptığı bu pazarlar daimi bir hal almış ve halk buralara yerleşmeye başlamıştır (Tuncel, 1999:57,58).

Orman ürünlerinin pazarlanmasıyla, bölgede önemli sermaye birikimi sağlanmıştır. Orman arazileri kesildikçe yerini verimli tarım arazilerine bıraktı. Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenler bu bölgelere yerleştirildiler (BOA, Y.A.RES, 110/14; BOA, Y.PRK.MYD. 17/6). Bu sayede Adapazarı'nın nüfusu gittikçe arttı.

Adapazarı yukarıda bahsedilen dönemde iktisadi, içtimai canlılığını devam ettirerek yıldan yıla gelişen, dışarıdan aldığı göçlerle nüfus bakımından kabaran, iktisadi ve içtimai yönden hareketli bir merkez haline gelmiştir. Bölge, Zamanla önemli bir sermaye birikimi sağlanmış ve 20. yüzyıla ekonomik anlamda da önemli bir konumda girmiştir.

Adapazarı ekonomisinin gelişmesine etki eden amillerden bir tanesi de sahibi olduğu zengin ormanlardır. Bu ormanlar ticari açıdan değerlendirilmiş ve önemli gelirler elde edilmiştir. Ormanların bol oluşu Adapazarı'nın önemini artırmıştır. Bu durum yöreyi ziyaret eden gezginlerin dikkatini çekmekle beraber, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde önemli imtiyazlar almış ve bu imtiyazları azami bir şekilde kullanmak amacıyla olan Avrupalı tüccarların da iştahını kabartmıştır.

Adapazarı'nın orman zenginliği yabancı tüccarların da dikkatini çekmişti. İzmit Sancağı'na bağlı olan Adapazarı'nda vapur vasıtasıyla tahta biçmek için bir fabrika

kurmak isteyen İngiliz tüccar Rafael, Adapazarı'nda kurduğu fabrikasında ceviz ağaçlarını işliyordu. İzin almaksızın işe yarar ceviz ağaçlarını kestirmesi dolayısıyla pek çok kez uyarıldığı halde yaptığı işe devam etmiştir.

Zengin ve çok değerli ormanlara sahip olan Adapazarı'nda orman ürünleri çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Kesilen ağaçlar yakacak olarak değer bulduğu gibi ağaç ürünlerine dayalı sanayi kollarında da değerlendirilmiştir. Adapazarı'ndaki bu orman zenginliğinden sadece Osmanlı Devleti vatandaşları olan tüccarlar faydalanmamıştı. Bu zenginliğin farkına varıp, orman zenginliğinden Osmanlı Devleti vatandaşı olmayan yabancı tüccarlarda yararlanmak istemişlerdir. Bu tüccarlardan biri de İngiltere devleti tebaasından olan Ari isimli bir İngiliz tüccarıydı.

Adapazarı'nda yabancıların yapmış oldukları ticari faaliyetlerden biride Tütün tekeli anlamına gelen ve Avrupalıların olan Reji Şirketi'nin Adapazarı'nda açmış olduğu temsilciliktir. Şirket görevlileri bir kaçakçıyı yakalamak üzereyken Adapazarı'nda 300 kişi şirket görevlilerinin bu kaçakçıyı tutuklamasını engellemişlerdi (Quataert, 1987:37).

Bu çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde yabancıların Adapazarı'ndaki sosyal faaliyetleri ve bunun sosyal yaşama etkileri anlatılmıştır. Adapazarı Gayrimüslimleri ve yabancıların bu gayrimüslimler üzerindeki emelleri, Adapazarı'nda yaptıkları eğitim faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Osmanlı ülkesindeki Katolikler genellikle İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri; Ortodokslar da Rusya tarafından himaye ediliyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, büyük devletler tarafından kendi gizli amaçları için paylaşılmış bulunuyorlardı (Kaya, 2004:67).

19. yüzyılda Adapazarı'nın kozmopolit yapısı için de oldukça hareketli geçmişti. Osmanlı Devleti içerisinde yüzyıllarca Türklerle birlikte yaşayan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları 19. yüzyıl içerisinde bu kardeşliklerini ihanet derecesine getirmişlerdi. Devletin kendi ülkesindeki azınlıklarla ilgili özgürce kararlar alabilmesi özellikle bu yüzyılda çok zordu bir çok devlet Osmanlı vatandaşı olan bu azınlıkların hamiliğine soyunmuş ve devlete bu yönde baskılar yapmıştı. Bu durum Adapazarı'nda da kendisini göstermişti.

İngiltere sefaretı tercümanlarından Mösyö Şili, İzmit, Bahçecik ve Adapazarı'na gidip Ermeni milletinden olan ahaliye bir takım telkinlerde bulunmaya çalışmıştı. Bunun semeresi olarak İzmit'te Reji kolcularıyla Ermeni Tütün kaçakçıları arasında bir münakaşa vuku bulmuştu. Bu münakaşada silahlar dahi kullanılmıştı. Zaptiyeler yetişerek münakaşayı önlemişlerdi. Bu olaylar üzerine Ermeniler dükkanlarını açmamışlardı. Dükkanların açılmaması üzerine İzmit mutasarrıfı tarafından tahkikat yapılmıştı. Yapılan tahkikat sonucunda Ermeniler kapalı durumdaki dükkanlarını açmışlardı.

Mösyö Şili hareket alanı olarak kendisine, Adapazarı Kazası'nın da bağılı bulunduğu İzmit sancağı'nı seçmişti. Önce Ermeni ve Rumlarla münasebet kurmuş, onları isyana ve bölgede karışıklık çıkarmaya teşvik etmeye çalışmıştır. Yaptığı bu kışkırtmalar semeresini vermiş ve İzmit'te durum ciddi bir hal almıştı. Osmanlı Devlet yetkilileri Mösyö Şili'nin bu durumundan haberdar olmuş ve gerekli tedbirleri almaya çalışmışlardır. Mösyö Şili'nin kışkırtmaları daha çok gayrimüslim tebaa üzerinde etkili olmuştu. Müslüman ahalden olan Çerkezlerle de ilgilenmiş ancak istediği neticeyi alamamıştı.

Adapazarı ve çevresi 19. yüzyılda eğitim açısından ileri düzeyde sayılırdı. Adapazarı'nın devletin başkenti İstanbul'a yakın olması, gerek ekonomi ve ticari yönden, gerek eğitim açısından gelişmesine olanak sağlamıştı.

19. yüzyılda kapitülasyonlardan yararlanan İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, ABD, ve Rusya Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde okullar açtılar. Bu ülkelerin amaçları, açtıkları okullar aracılığıyla kendi dil, din ve kültürlerini yaymak, bu yolla Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi etkinliklerini artırmaktı. Çoğunlukla misyonerler tarafından kurulan bu okullar, kendi dini propagandalarını yaptıkları gibi, zaman zaman azınlıkların isteklerini de tahrik ve teşvik etmişlerdir.

Nitekim tarikatlar 19. yüzyılın ortalarından itibaren ticaret ve sanayi ile ilişkili bir çok okul açmışlardır (Mutlu, 2005:138). Bu okullardan bir tanesi de Adapazarı Fransız Alliance Mektebi'ydi.

Osmanlı Devleti'nde Amerikan misyonerleri tarafından açılan okullardan biri de Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi idi. Ruhsatlı kilise içerisinde yer alan bu okulda eğitim gece-gündüz yapılmaktaydı.

1874 (1290) senesinde Adapazarı'nda Hapohyasit ismiyle kızlar mektebi inşa edilmişti. Kazada izinsiz yapılan bu okula defalarca başvuru yapıldıktan sonra ruhsat alınmıştı (BOA. ŞD. 1662/24, lef:1). Zamanla okulda eğitim gören öğrenci mevcudu artmıştı. Öğrenci sayısı artan bu okulun genişletilmesi Amerikalılar tarafından istenmişti. Bu iş için Amerikalılar yardım toplanmış ve toplanan bu yardımların okulun inşası için kullanılmasını istemişlerdi.

Görüldüğü gibi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bulunduğu durum bu yüzyıl içerisinde önemli aşamalar kaydeden Adapazarı'nı de etkilemiştir. Yabancılar bu bölgeden birçok faaliyetlerinde yararlanmışlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM: 19. YÜZYILDA ADAPAZARI'NDA İDARİ VE SOSYAL YAPI

1.1. İdari Yapı

idari yapıyı konusuna girmeden önce bir takım kavramlardan bahsetmek gerekir. Toplum, insanları etkileyen gerçek ilişkiler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Toplum bilimciler toplumu tanımlarken, onu bir organizmaya benzetirler, her organizmanın bir yapısı olduğu gibi toplumun da bir yapısı vardır. Örneğin insan organizması için eller, ayaklar, iç organları onun yapısını oluşturur.

Toplumsal yapı, toplumdaki organize olmuş, sosyal ilişkilerin bütünüdür. Enver Özkalp, “Sosyolojiye Giriş” kitabında (2005:8) Peter Blau’dan naklen şöyle der: “gruplar, guruplar arası ilişkiler her toplumsal yapı içinde yer alır ve bu yapının parçalarıdır. Grupları da kendi içinde ayırabiliriz: küçük, büyük, iç ve dış gruplar gibi.”

Grup içerisinde bireyleri ilgilendiren bir unsur da rollerdir. Toplumdaki bireyler, üzerlerine aldıkları belirli rolleri yerine getirmek için çaba gösterirler. Rol grup içindeki veya toplum içindeki insanların sınırları belirlenmiş olarak oynadıkları bir oyundur. İnsanın toplum içerisinde oynadığı rolü, zayıflığı, prestiji, güçlülüğü onun toplum içerisindeki sosyal statüsünü de güçlü kılar. Statü ise, insanın toplum içindeki hiyerarşisinde sahip olduğu sosyal pozisyonu belirler.

Toplumun kendisine has bir yapısı vardır. Bu yapı da elemanlarının birleşmesinden biraz daha farklı bir şeydir. Toplumsal gerçekler bireyin dışında bulunurlar. Ancak, bireylerin sosyal ilişkilerinin düzenlenmesinde çok önemli bir rol oynarlar. Çünkü, bunlar aynı zamanda bireylerin üzerine baskı yaparak onları belli bir biçimde davranmaya zorlarlar. Bunlara toplumsal kontrol mekanizmaları denir. İşte bu sosyal gerçekler toplumu oluşturur ve düzeni sağlarlar. Ancak, bunların da insan ilişkilerinin sonucunda ortaya çıktığını unutmamalıyız (Özkalp; 2005:8,9; Erkal; 1996:23,24).

Kentleşme dar anlamıyla kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artmasıdır. Kentsel nüfus bir yandan doğumların ölümlerden fazla olmasıyla bir de göçlerle

artar. Özellikle, kırdan kente göç edenlerin yani iç göçlerin artması bu olguyu daha da hızlandırır. Kentleşme olgusunu daha geniş bir biçimde ise şu şekilde tanımlamak mümkündür. Kentleşme, sanayileşme ve ekononik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, iş bölümü ve ihtisaslaşma oluşturan insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi sürecidir. Çalışmamızın konusu Adapazarı bölgesi de zamanla kent özelliğine kavuşmuştur.

1.1.1. 19. Yüzyıla Kadar Adapazarı

Türkiye şehirlerinin oluşumlarını incelediğinde; önce zemini eski Hitit, Sümer, Roma, Bizans medeniyetlerinde hazırlanmış, sonradan Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde şu ve ya bu şekilde biçim değiştirmiş şehirler, sonra, sahası on asırlık Türk (Selçuklu, Osmanlı) medeniyet ve kültürü ile ilgili şehirler, nihayet kuruluşları yeni olan şehirler sıralandığında Adapazarı bu son üçüncü guruba girer (Eröz, 1967:61). Yakın çevresinde İzmit (Nikomedia) ve Prusias (Üskünü, daha yeni adı Konuralp) gibi önemli ve tarihi eskiçağlara kadar giden şehirler bulunmasına rağmen Adapazarı'nın geçmişi pek eskiye dayanmaz (Tuncel, 1988:354).

İstanbul'u Kuzey Anadolu'nun çeşitli merkezlerine bağlayan önemli bir yol buradan geçtiği halde, bu noktada son zamanlara kadar bir şehir kurulmamış olmasının bazı coğrafi sebepleri vardır. Bu ovada güneyden kuzeye doğru akan Sakarya Nehri ile kollarının düzensiz akışlı olmaları, sık sık yatak değiştirmeleri, ovanın büyük kısmının orman ve çalılarla kaplı bulunması şehrin, ikliminin bol yağışlı olması ve taban suyunun yeryüzüne çok yakın olması sebebiyle bataklık bir halde bulunması gibi nedenlerden dolayı bölge ilk ve orta çağlarda yerleşmeye fazla elverişli bulunmamıştı (Balcıoğlu, 1952:5; Tuncel :1988:354).

Sakarya Nehri Adapazarı'nın 4 km doğusundan geçer. Geçen yüzyıllarda Tavuklar Köprüsü (Uzun köprü) civarında nehir iki kola ayrılmış olarak akardı. Nehrin bir kolu Karaaptiler Tohum Islah İstasyonu'ndan Beşköprü (Jüstinyen köprüsü)'nün

altından, diğerkolu da aşağı yukarı bugünkü yatağından akıyordu.¹ Bu iki kol Söğütlü civarında birleşerek tek kol halinde denize dökölüyordu. Adapazarı bu iki kol arasında sıkışmış bir ada parçası üzerinde kurulmuştur (Balcıoğlu, 1953:6; Yurt Ansiklopedisi,1983:6453).

Geçmişi eskiye inmeyen yeni bir şehir olan Adapazarı, 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti hakimiyetinde bir köy olarak kurulmuştur. 1607 tarihli Sabancı (Sapanca) kadısına gönderilen bir vesikada “İznikmid ve Ada kazaları” kaydına rastlanmaktadır (Fındıkoğlu, 1965:7). “Ada” veya “Adaköy” denilen bu köy, 17. Yüzyılda, çevresindeki yerleşim yerleri için Pazar yeri olarak seçilmiş ve bir süre sonra buraya “Ada Pazarı” denmeye başlanmıştır. Adapazarı Ovasında Sakarya Nehrinin kollarının düzensiz akışı ve sürekli yatak değiştirmeleri nedeniyle, ayrıca buraya doğudan gelenlerin Sakarya’yı, batıdan gelenlerin çark suyunu aşmak zorunda kalmalarının, bu Pazar yerinin sularla çevrili bir ada gibi görünmesine neden olduğu düşünölmekle birlikte 19. Yüzyıldan itibaren bu pazar yerinin giderek bir ticaret merkezi haline geldiği anlaşılmaktadır (Tuncel, 1988:354).

Adapazarı ilk ve ortaçağlarda Bitinya; XIV. yüzyıldan itibaren de Kocaeli arazisinde göze çarpmaktadır. Orhan Gazi zamanında Türkmen köyü olarak tarih sahnesine çıksa da Ada görünümündeki bu bölgede, Sakarya Nehri bahar aylarında ve yağmurlu zamanlarda sık sık taştığı için, bölge sakinleri, köyü, Erenler Tepesi’ne yakın alanda, bölgeye has olan yeşillikte kurmuştur. Resmi belgelere “Karye-i Ada” diye geçmiştir (Konukçu, 1999:14). bölge, XVII. yüzyılda dahi köy durumunu koruyordu.

XIII. Asrın sonlarına doğru Osman Gazinin futuhatı ile başlayan fetih akınları kumandanlarından, Konuralp, henüz adı konmamış olan bugünkü Adapazarı havzasını fethetmiştir. Geçen asırlarda Batı Türkistan ve Azerbaycan’dan akın edip gelen ve Anadolu’nun muhtelif yerlerinde yaylaklar, kışlaklar edinmiş Türk boyları ve aşiretleri için yeni sahalara açılmış oluyordu. Göçebelige devam eden aşiretler bu mühim mıntıkada, hayvancılığa elverişli yerler arasında konup göçerken, bir kısmı

¹ Eski devirlerde Sakarya Nehri bugünkü gibi olmayıp iki koldan akardı. Nehir, bilinmeyen bir tarihte tektonik bir olay sonucu yatağını değiştirmiş ve Justinyanus Köprüsü (Beşköprü) altından geçen kolu aktifliğini yitirerek bugünkü şeklini almıştır. Günümüzde şehrin doğusundan Sakarya Nehri, batısından yani Justinyanus Köprüsü’nün altından Sapanca Gölü’nün fazla sularını boşaltan Çark Deresi akmaktadır.

da göçebeliği terk ederek köy ve kentler kuruyorlardı. Ovaya gelip yerleşme, Osmanlılar döneminde başlamış ve yerleşenler yer yer orman örtüsünü açarak verimli toprakları işlemeye koyulmuşlardı (Eröz, 1967:62).

Enver Konukçu'nun "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası" adlı makalesinde (1999:14) verdiği bilgi şöyledir: "Evliya Çelebi, Sapanca-Hendek yolculuğu esnasında tahta bir köprüden geçmiş, o yüzden de köyü yazmaktan uzak kalmıştır. Ancak ondan sonra bölgeden geçen Fransız gezgini Jean Babtiste Tavernier, Sapanca ve gölünü anlattıktan sonra "Ada" isimli yerleşmeden bahsetmektedir. Keza Polonyalı Simeon da onun gibi Ada'dan köy diye söz etmektedir." (Konukçu, 1999:14).

1.1.2. Adapazarı "Maa"² Sapanca

19. yüzyılda Osmanlı Devletinde çok sayıda kentin temelleri atılmıştır. Bu kentlerin kuruluş nedenleri çeşitlidir. Yakın çevreye bir iskele yeri olarak seçilen Ordu ve Mersin; yakınında birdenbire bir maden yatağı bulunmasıyla Zonguldak; yerleşik olmayan bir kısım halkın iskana tabi tutulmasıyla Osmaniye, Ceyhan, Reyhanlı, İslahiye; ve nihayetinde, bir pazar yerinin gelişip büyümesi ile Adapazarı gibi kent ve kasabalar, bu yüzyılda kurulmuştur (Şentürk, 2005:177).

19. yüzyılın ilk yarısında kimi zaman yalnız, kimi zaman ise Sapanca ile birlikte işaret edilen Adapazarı (Adapazarı maa Sapanca), 19. Yüzyıla kadar Sapanca kadar gelişmiş değildi. Sapanca'nın Bağdat Yolu üzerinde hızlı gelişmesi ve Rüstem Paşa gibi Osmanlı devlet adamlarının önemli mali kaynaklarını bu bölgeye harcamaları Adapazarı'nı bir müddet daha kendi kaderine bırakmıştır (Konukçu, 2005b:35).

Adapazarı'nın da içerisinde yer aldığı Sakarya Yöresi, Osmanlı Devleti döneminde idari bakımdan daima Kocaeli idari birimi içinde yer almıştır. Kocaeli Sancağı her zaman birinci derecede öneme sahip bir vilayetti. Başkent İstanbul'a yakınlığı toprak ve hayvan ürünlerinin zenginliği ve çeşitliliği, görkemli orman varlığı, İzmit ve Kefken tersaneleri, Rumeli, İstanbul ve Anadolu'ya geçişte önemli bir yol güzergahında bulunması nedeniyle önemliydi (Çetin, 2004:20).

---

² Ma', Maa: ile, beraber, birlikte anlamına gelmektedir. Bu kelimedden sonra kullanılan şehir; önce kullanılan şehri kapsamaktadır. Adapazarı maa Sapanca örneğinde olduğu gibi. Bu kullanımda Sapanca'ya bağlı Adapazarı denilmek istenmektedir.

Başbakanlık Arşivi Maliye'den münevver 9550 deftere göre 1777-1787 tarihleri arasında Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalar arasında Adapazarı sayılmamıştı. Bunun nedeni de Adapazarı'nın bu dönemde kazadan daha küçük bir idari yapıya sahip olmasıydı. Sancağa bağlı kazalar şunlardı: Üsküdar, İznik, Yalakabad (Yalova), Sapanca, İznikmid (İzmit), Geyve, Pazarsuyu, Sarıçayır, Ab-ı Safi, Göreler (Pazarköy, Orhangazi)'idi (Ulugün, 2002:28).

1831 Osmanlı nüfus sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin sancakları³; Gelibolu, Suğla, Rodas, Kıbrıs ve Kocaeli idi. Adapazarı bölgesinin de içinde bulunduğu Kocaeli Sancağı şu kazalardan oluşuyordu: İzmit, Adapazarı ma'a Sapanca, Akhisar (Pamukova), Geyve, İznik, Pazarköy (Orhangazi), Yalakabad (Yalova), Karamürsel, Kaymas, Şeyhler (Kaynarca), Kandıra ve Gençli, Ağaçlı, Hendek ve Akyazı, Karasu, Ib-ı Safi, Sarıçayır, Beşdivan, Akabad (Akçaova), Yabancılar, Şile Taşköprü (Kastamonu) (Karpas, 2003:52,154; Parantez içerisindeki bilgiler için Bkz. Akbayar, 2001). Bu dönemde Adapazarı, Sapanca ile birlikte anılmaktadır yani Sapanca'ya bağlıdır.⁴

Modern anlamda ilk nüfusa sayımının yapıldığı 1831 yılında, kendi içinde liva ve sancaklara ayrılan 29 eyalet vardı. Liva ve sancaklar, esasında bir kadının idaresi altındaki hukuki bölgeler olan kazalara bölünmüştü. Kazalar ise belli sayıda köylerden oluşan kırsal bölgeler olarak nahiyelere bölünmüşlerdi. 1834 yılında sultan II. Mahmut, 28 eyalet, 31 sancak ve kendi içinde 126 liva ve 1267 kazaya bölünen bağımsız 54 voyvodalıktan oluşan yeni bir idari bölünmeyi yürürlüğe koydu. Ancak bu yeni bölünme beş yıl sonra terk edildi ve devlet eski idari sisteme geri döndü (Karpas, 2003:45).

Redif askeri teşkilatında gün geçtikçe sayısı artan askerlerin gereksinmelerini karşılamak ve gereği gibi eğitim-öğretim yapmalarını sağlamak amacı ile devrin ileri

³ Osmanlı Devleti'nde sancaklar, fiziki sınır yönüyle bugünkü Türkiye'nin vilayetleri büyüklüğündeydiler.

⁴ Prof. Dr. Atilla Çetin tarafından kaleme alınan bir makalede (2005a:345) şöyle denilmektedir: "19. yüzyıl başlarında III. Selim(1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemine ait bir yazmada Kocaeli Sancağı şu kazalardan oluşuyordu: Üsküdar, İznikmid (İzmit), İznik, Yoros, Geyve, Sabancı maa Adapazarı, Akhisar-ı Geyve (Pamukova), Pazarsuyu (Karasu), Sarıçayır, Yalakabad (Yalova), Ab-ı Safi (Karapürçek), Gürle, Akyazı, Kos, Kartal, Kandıra (Kandıra), Genceli (Şile), Karamürsel, Kaymas (Araman), Taşköprü, Şeyhler ve Hocaköy'dü." Bu yazmada Adapazarı'ndan yalnız bahsetmemiş Sabancı (Sapanca) ile birlikte anılmıştır. Sabancı maa Adapazarı denilmekle, Sapanca'nın Adapazarı'na bağlı olduğu anlatılmaktadır.

gelenleri padişahla birlikte çözüm yolu aramışlardı. II. Mahmut'un doğrudan doğruya konuya yakın ilgi göstermesi üzerine 1836'da İstanbul'da bulunan üst düzey yöneticilerle toplantılar yapılarak çözüm aranmıştı. Oybirliğiyle Anadolu'dan başlamak üzere idari bölünmede değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Adapazarı Kazası'nın da bağlı bulunduğu Kocaeli sancağı ile Bursa, Bolu, Karasi ve Eskişehir sancakları birleştirilerek Hüdavendigâr Müşirliği kuruldu (Çadırcı, 1997:15,16).

Osmanlı Devleti'nde kaza, merkezinde genel olarak 3.000 ila 20.000 arasında bir nüfusu barındıran ve şehir veya kasaba ile ona tabi sayılan 20-30'dan 100-150'ye kadar değişebilen köylerden oluşan bir birimdi (Genç, 2002:61). Kocaeli Sancağı'nda, 19. yüzyılın ilk yarısında, Sapanca kaza merkezidir. Adapazarı da buraya bağlıdır. Devlet salnamelerinde, belgelerde ve hükümlerde de Adapazarı maa Sapanca yani Sapanca ile birlikte Adapazarı'ndan bahsedilmektedir. Tanzimat'tan sonra, Adapazarı, Sapanca'yı gelişme bakımından geride bırakmıştır (Konukçu, 1999:15). Pazar yerinin etrafındaki ova iyi işlendikçe nüfus artmış ve bunun sonucunda 1852 yılında Adapazarı, Tanzimattan sonra kurulan ve doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'ne tabi olan İzmit Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi durumuna getirilmiştir (Tuncel, 1999:3).

1.1.3. Temettuat Defterlerinde Adapazarı Kazası

1839 Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasından sonra, Osmanlı Devleti bünyesinde idari, sosyal, mali, kültürel yapıda birçok yeni yapılanmaya gidilmişti. Yeni bir vergi düzeni ülkeye getirildi. Yeni bir maliye sistemi için, önce ülke kaynaklarının saptanması gerekiyordu. Rumeli'de, Anadolu'da, Adalar'da, Arap vilayetlerinde bulunan, kentlerde, kasabalarda, bucaklarda, köylerde, ev ev dolaşarak sayımlar yapıldı. Bu verilere göre 1844 yılı vergileri toplandı. 1845 yılı için de tahmini vergi miktarları yazıldı. O günkü idari, ekonomik ve mali ihtiyaçlar için düzenlenen bu defterlere Temettuat Defteri⁵ (gelir vergisi defteri) adı verildi. Osmanlı Devleti

⁵ Temettuat defterleri: temettü vergisi, tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan vergiye verilen addır. Temettü vergisinin adı daha sonra "Kazanç Vergisi"ne çevrilmiştir. Temettuat Defterleri'nde kaza, köy gibi iskan merkezleri hane hane ele alınarak herkese ait şahsi mal varlığı, emlak, arazi, hayvanat, ürün vb. bilgiler kaydedilmiştir. Temettuat defterlerinin tasnifi ve kataloglanmasında o tarihlerdeki idari taksimat esas alınmıştır. Defterler, içindeki bilgiler esas alınarak alfabetik olarak eyaletlere ayrılmıştır. Her eyalet de kendi içinde alfabetik olarak kazalara

Maliye Nezareti'nin görevlendirdiği görevliler ve genellikle defteri tutulan mahalle veya köyün muhtarı, imam, papaz, ileri gelenler ve söz sahibi kişilerce defterler düzenlendi (Çetin, 2002a:25).

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra 12 Ocak 1840 tarihli bir talimatname ile her yerde muhassıllar gözetiminde ahalinin isim, şöhret, emlak, arazi ve hayvanlarının miktarı ile esnaf ve tüccarın yıllık kazançlarının yazılacağı defterler tutulması emredilmişti (Kütükoğlu, 1995:225). Bu şekilde temettuat tahrirlerinin vergi sayımı amacıyla yapıldığını anlıyoruz. 1844-1845 temettuat defterleri incelendiğinde Adapazarı Kazası, Bolu Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı dahilindedir (BOA. ML. VRD. TMT. 2889). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Adapazarı ve Sapanca'ya ait 57 adet temettuat defteri bulunmaktadır. Bu defterler sayesinde 19. yüzyılın ortalarına doğru Adapazarı'nın idari, zirai, hayvansal, ekonomik ve toplumsal yapısını, meslek gruplarını, nüfusunu, din görevlilerini, öğrenci durumunu ortaya koymak olasıdır.

Temettuat defterleri sancaklara göre düzenlenmiş; alt idari birim olarak kaza ve nahiyeler alınmıştır. Önce mahalle ardından aile reisleri, köy ve mezralara yer verilmiştir. Temettuat defterlerinde genellikle her mahalle için bir defter düzenlenmiştir. Sayfanın üst kısmında sırayla eyalet-sancak-kaza adları kaydedildikten sonra defter bir şehre/kasabaya ait ise şehrin/kasabanın, ardından mahallenin adı yazılmıştır. Mahallesi olmayan küçük köylerde köyün adı kaydedilmiştir (Demir, 1999:318). Mesela:

“Bolu eyaleti dahilinde kain Kocaeli Sancağı Kaymakamlığında Adapazarı Kazası mahallatından Pabuccular Mahallesinde mukim Ahali-i İslamın emlak ve arazi ve temettuatlarının mikdarını mübeyyin defterdir.” (BOA. ML. VRD. TMT. 2889) Denilmektedir.

Temettuat tahrirlerinde hane reislerinin tüm gelir getiren vergiye tabi ve gelir getirmeyen vergi alınmayan mülklerinin kayıt edildiğini görüyoruz. Gelir getiren ekilmiş tarla, bağ, bahçe, koru, orman, mağaza, dükkan, iskele, seline tuzla, değirmen, ahır, sağman hayvanlar, taşımacılık yapılan yük hayvanları miktar ve

---

ayrılmıştır. Defterler H. 1256-1261/M. 1844-1845 tarihleri arasında toplam 17.747 adettir. Bu defterler analitik envanter sistemine göre tasnif edilmiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2000:254).

yıllık kazançlarıyla kaydedilmiştir. Gelir getirmeyen boz ve hali tarla, harap bağ-bahçe, harap değirmen kısır hayvanlar da miktarlarıyla beraber kayıt edilmiştir (Okuyan, 2004:5).

Temettuat defterleri bölgenin o dönemdeki sosyal, ekonomik ve demografik durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneklerle açıklayacak olursak: Berber esnafından berber Mustafa'nın emlak ve arazisi. Denilmekte ve sahip olduğu mal varlığı sırasıyla yazılmaktadır. Buna göre; şahsın sahibi olduğu ekili tarlası, ekili olmayan tarlası, arı kovanı, hayvanları sırasıyla yazılmıştır (BOA. ML. VRD. TMT. 2889). Yine bir başka belgede; Adapazarı maa Sapanca Kazasına bağlı Taşkısığı Keryesi'nde (Köyünde) "Cebeci taifesinden İslam Oğlu Ali" denilmiş ve bu şahsın bir senelik temettuu 300 guruş olarak yazılmıştır. Şahısla ilgili ek bir bilgi de verilmiştir. Buna göre: "Merkumun emlak ve arazisi olmayub hizmetgarlık ile meşgul olduğu" belirtilmiştir (BOA. ML. VRD. TMT. 4580).

Temettuat defterlerinden bölgenin ticari yapısını anlamak da mümkündür. Örneğin, yine Adapazarı Kazası'na bağlı Pabuççular Mahallesi'nde defterde kayıt altına alınan esnaflar şöyleydi:

"Cerrah esnafından Elhaç (hacı) Mehmed oğlu Mustafa, kasap esnafından Topal Ali'nin oğlu Hasan, erbab-ı ziraattan (çiftçi) dellak (tellak) Hacı Ahmed veledi Bekir, nağbekçi esnafından Nağbekçi Mustafa veledi Hasan, erbab-ı ziraattan Karadaşlı Ağa Hasan'ın oğlu Ali, erbab-ı ziraattan Karadaşlı Ağa Osman veledi Hasan, berber esnafından Berber Mustafa, cebeci taifesinden Mehmed oğlu Ahmed, na'l-bend (nalbant) esnafından Na'l-bend Ahmed veledi Hasan, erbab-ı ziraattan Macar oğlu Halil, erbab-ı ziraattan Odabaşı oğlu Mustafa, erbab-ı ziraattan Kesbci İbrahim oğlu Zelil, erbab-ı ziraattan Baba Osman oğlu Hüseyin, erbab-ı ziraattan Gedik Hüseyin oğlu Ahmed, cebeci taifesinden Çırak oğlu Ali veledi İsmail, sandukcu esnafından Osman veledi Ahmed, erbab-ı ziraattan Kuvveb oğlu Mehmed, cebeci taifesinden Mahzer Celil oğlu Ahmed ve karındaşı (kardeşi) Osman, erbab-ı ziraattan Celinsiz oğlu Hüseyin veledi Ali, cebeci taifesinden Berber Kara İbrahim oğlu Mehmed, erbab-ı ziraattan Gice Oğlu Mehmed veledi Ahmed, erbab-ı ziraattan Cebrail oğlu Hüseyin veledi Halil, cebeci taifesinden Topal Osman'ın oğlu Ebdalgiriz, dellak (tellak) taifesinden Dellak Mehmed veledi Halil, cebeci taifesinden Kamil ağanın İsmail veledi Mustafa, bar-girci (hamal) taifesinden Saka oğlu Mehmed, alil (Hasta,

sakat) ve ihtiyar makdelesinden Eskici oğlu Mehmed, erbab-ı ziraattan baba Osman oğlu Fazıl, alil ve ihtiyar makdelesinden Süfyan oğlu Emin veledi Mehmed, bıçkıcı esnafından Çıracının Ali veledi Mustafa, na'l-bend esnafından Kösenin Muammer veledi Mehmed, hizmetgar makdelesinden Ali oğlu Mustafa, hamamcı esnafından Çırac Hacı Ali'nin Mustafa, mücrim makdelesinden Koca Kürd oğlu İsmail, erbab-ı ziraattan Çalık oğlu Mehmed, cebeci taifesinden Kolağanın Mustafa, Seyyid Ali oğlu Ahmed (meşguliyeti yazılmamış), alil ve ihtiyar makdelesinden Keçeci Osman, mahalle-i mezbur imamı Halil Efendi (BOA. ML. VRD. TMT. 2889).

Görüldüğü gibi Papuççular mahallesinde ikamet etmekte olan hane reisleri teker teker kaleme alınmış ve meşguliyetleri, hangi meslek erbabı olduğu sırasıyla yazılmıştır. Bu veriler bize mahalle ile ilgili oldukça bilgiler vermektedir.

Bu sayımda Adapazarı Kazası'na bağlı Papuççular mahallesinde 39 hanenin temettuları yazılmıştı. Mahallenin esnaf dağılımı ise şöyleydi: 14 çiftçi, 7 cebeci, 3 ihtiyar ve hasta, 2 nalbant, 1 cerrah, 1 kasap, 1 nağbekçi, 1 berber, 1 sandıkçı, 1 tellak, 1 bar-girci (hamal), 1 bıçkıcı, 1 hizmetkar, 1 hamamcı, 1 mücrim, meşguliyeti yazılmamış 1 kişi ve 1 de mahalle imamı bulunmaktaydı.

Adapazarı Kazası'na bağlı bir başka mahalle olan Yağcılar Mahallesinde de 17 hanenin temettuları sayılmıştı bu sayıma göre mahallede; 8 çiftçi, 4 cebeci, 1 kasap, 1 kilimci, 1 muy-tab (kıl dokuyan, kıldan eşya yapan), 1 hizmetkar ve bir de mahalle imamı bulunmaktaydı (BOA. ML. VRD. TMT. 2885). Kuyumcu Mahallesinde ise 34 hanenin temettuları sayılmıştı. Bu mahallede ise 9 derzi (terzi), 7 bar-girci, 3 bezirgan (tacir), 2 kilimci, 2 cebeci, 2 berber, 2 eskici, 2 hizmetkar, 1 tenekeci, 1 tabaka çırağı, 1 dürüger (marangoz), 1 sığır kasabı, 1 tellak bulunmaktaydı (BOA. ML. VRD. TMT. 2866).

Adapazarı Kazası'ndaki 3 mahallede bulunan bu esnafları bir tabloda verecek olursak bu mahalleleri kıyaslamak daha kolay olacaktır.

Tablo 1. 1844-1845 Papuular, Kuyumcu ve Yağcılar mahalleleri esnafları

MESLEK	Papuular Mahallesi	Kuyumcu Mahallesi	Yağcılar Mahallesi
Çiftçi	14		8
Cebeci	7	2	4
Nalbant	2		
Cerrah	1		
Kasap	1		1
Nağbekçi	1		
Berber	1	2	
Sandıkçı	1		
Tellak	1	1	
Bar-girci	1	7	
İhtiyar ve Hasta	3		
Bıçkıcı	1		
Hizmetkar	1	2	1
Hamamcı	1		
Mücrim	1		
Meşguliyetsiz	1		
İmam	1		1
Kilimci		2	1
Muy-tab			1
Terzi		9	
Bezirgan		3	
Eskici		2	
Tenekeci		1	
Tabaka Çırağı		1	
Dürüger		1	
Sığır Kasabı		1	
Toplam	39	34	17

Kaynak: BOA. ML. VRD. TMT. 2889, 2866, 2885

Bu esnaflar sadece Papuular, Yağcılar ve Kuyumcu Mahallelerinde bulunanlardır. Bu üç mahalle içerisinde en çok hane Papuular Mahallesinde en az ise Yağcılar Mahallesinde karşımıza çıkmaktadır. Papuular ve Yağcılar mahallelerinde en çok çiftçilik yapılmakta iken Kuyumcu Mahallesinde Terzilik ilk sırada yer almaktadır. Bunlardan başka bir çok esnafa da Adapazarı'nın değişik mahallelerinde rastlanmaktadır.

Temettuat defterlerinde sadece Müslüman ahalinin temettuları verilmemektedir. Gayrimüslim tebaanın da temettuları verilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 2866 numaralı Temettuat defterinde, "Bolu eyaleti dahilinde kain Kocaeli

Sancağına kaimakamlığından Adapazarı kazasına vaki Kuyumcu mahallesinde mukim reayanın⁶ emlak ve arazisi” denilerek bölgedeki gayrimüslim tebaanın temettuları hakkında bilgiler verilmektedir. Yine bu belgede esnaflara bir örnek verecek olursak: “Berber kalfasından Kıbdemi oğlu İnbersomun emlak ve arazisi temettu” denilmiş ve bu kişinin bir yıllık temettu yazılmıştır (BOA. ML. VRD. TMT. 2866) Bazı belgelerde reaya kelimesi kullanılmadan direkt millet ismi de verilmektedir. “Bolu eyaleti dahilinde kain Kocaeli Sancağı Kaymakamlığında Sapanca Kazasında Ermenilerin emlak arazi ve temettuuları” denilmekte ve Sapanca’daki Ermeni tebaanın ekonomik verileri verilmektedir (BOA. ML. VRD. TMT. 4576)

Bahsi geçen tarihlerde Bolu Eyaleti⁷ şu kazalardan oluşmaktaydı: Adapazarı maa Sapanca, Ağaçlı, Akabad, Akçaşehir, Akkaya, Aksar, Aktaş, Amasra, Araç, Ayandon, Akyazı ma’a Hendek, Akyörük, Azdavay, Bartın, Beşdivan, Beykoz, Bolu, Boyabad, Boyalı, Cide, Çağa, Çanlı, Çarşamba, Çeklene, Daday, Devrek, Devrekani, Dirgene, Dodurga, Dörtdivan, Durağan, Düzce, Eflani, Ereğli Gebze, Gerede, Gerze, Geyve, Ginolu, Gökçe ağaç, Göl, Gölpazarı, Gümüşabad, Hendek, Hisarönü, Hoşalay, İbsafi, İnebolu, İsfefan, İzmit, Kandıra, Karamürsel, Karasu, Kartal, Kastamonu, Kaymas, Kıbrıscık, Kızıkbek, Kicinis, Köni, Kurukavak, Küre-i Hadid, Küre-i Nuhas, Mengen, Mergüze, Mudurnu, Ova, Pavli, Pazarcık, Perşembe, Safranbolu, Sapanca ma’a Adapazarı, saray, Sarıçayır, Sırt, Sinop, Samako-Alaplı, Sorgun, Şehabeddin, Şeyhler, Şile, Yenice-i Taraklı, Taşköprü, Tefen, Tuzla, Ulak, Ulus, Ünye, Üskübi, Viranşehir, Yalakabad, Yenice, Yılanlıca, Yörük, Zari ve Zerzene’idi (Demir, 1999:319).

⁶ Reaya terimi 19. yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hristiyanlar için kullanılıyordu. Buna karşılık geçmişte din farklılığı gözetmeksizin tüm çiftçiler için kullanılmıştır. Oysa pratikte, reaya özellikle Balkanlar’da Ortodoks Hristiyanlar-Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve Ulahlar- anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımı Bulgarlara etnik isimleriyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren Gayrimüslimler bir grup “reayayı millet-i selase” olarak adlandırıyorlardı. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak, üç “ulus”un Hristiyanları olan, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi (Karpat, 2003:154).

⁷ Adapazarı’nın idari bağlılığı 19. yüzyıl içerisinde değişiklik göstermektedir. Bu yüzyılın ilk yarısında Sapanca ile birlikte anılan ve buraya bağlı olan Adapazarı’nın bağlı bulunduğu Kocaeli Sancağı, 1836’da Hüdavendigar Müşirliği’ne bağlı idi ve Adapazarı maa Sapanca olarak geçmekte idi. Zaman içerisinde durum değişmiş ve 1944-1945 temettuat defterlerinde Bolu eyaletine Bağlı Kocaeli Sancağı sınırları içerisinde yer almıştır. 1946 yılında idari yapılanma değişmiş ve Adapazarı’nın bağlı bulunduğu Kocaeli Sancağı, Kastamonu Eyaleti içerisinde yer almıştır.

Bolu Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı içersinde yer alan Adapazarı Kazası'nda 9 mahalle ve 30 köy mevcuttu. Bu kazaya bağlı bir de kasaba bulunuyordu (BOA. ML. VRD. TMT. 2872). Adapazarı Kazasının bağlı olduğu Sapanca Kasabasında 4 mahalle ve 12 köy mevcut durumdaydı.

Adapazarı dahilindeki mahalleler: Dağcılar, Uzaklar, Burma, Kuyumcu, Yahyalar, Hocoğlu, Yağcılar, Papuccular ve Mehmetefendi mahalleleridir (BOA. ML. VER. TMT. 2826, 2838, 2857, 2866, 2871, 2877, 2885, 2889, 4574). Sapanca'ya bağlı mahalleler ise: Böcekler, Burgular, Tekeler ve Gedikoğlu mahalleleri idi (BOA. ML. VRD. TMT. 2828, 2829, 2853, 2854.).

Bu dönemde Adapazarı'na bağlı olan 30 Köy ise: Aşağıdere, Yukarıdere, Kasımlar, Rüstemler, Beylikkışla, Anahtarcılar, Solaklar, Göktepe, Hacılar, Karaabdiler, Çimkeler, Nevruzlar, Demirciler, Bilecik, Çökükler, Karakamış, İkizce, Tavuklar, Abalı, Çalılar, İlyaslar, Kurtbeyler, Hacıramazanlar, Doğancılar, Karaman, Taşlık, Kamışlı, Dağdibi, Damlık ve Hasanbey köyleri idi (BOA. ML. VRD. TMT. 2814, 2815, 2830, 2837, 2838, 2840, 2841, 2842, 2844, 2845, 2846, 2847, 2849, 2850, 2867, 2868, 2870, 2873, 2879, 2880, 2882, 2883, 2886, 2887, 2888, 2890, 4572, 4573, 4575, 4577).

Adapazarı'nın bağlı olduğu Sapanca Kazası'nda ise: Söğüdlü, Tebe, İçeller, Yahşiler, Budaklı, Kazaylar maa Güneşler, Süleymanbey, Derebozanlar, Çaybaşı, Çaykışla, Taşkıkı ve Poyrazlar köyleri olmak üzere toplam 12 köyden müteşekkildi (BOA. ML. VRD. TMT. 2831, 2836, 2843, 2848, 2851, 2855, 2856, 2863, 2869, 2874. 4580, 4581). 1844-1845 Temettuat defterlerine göre Adapazarı maa Sapanca'nın köy ve mahalle durumlarını aşağıda verilmektedir:

Tablo 2: 1844-1845 Adapazarı ve Sapanca'nın Mahalle ve Köyleri

Adapazarı mahalleleri	Adapazarı Köyler	Sapanca Mahaleleri	Sapanca Köyleri
Dağcılar	Aşağıdere	Böcekler	Söğüdü
Uzaklar	Yukarıdere	Burgular	Tebe
Burma	Kasımlar	Tekeler	İçeller
Kuyumcu	Rüstemler	Gedikoğlu	Yahşiler
Yahyalar	Beylikkışla		Budaklı
Hocaoğlu	Anahtarcılar		Kayazlar maa Güneşler
Yağcılar	Solaklar		Süleymanbey
Pabucular	Göktepe		Derebozanlar
Mehmetefendi	Hacılar		Çaybaşı
	Karaaptılar		Çaykışla
	Çimkeler		Taşkıkı
	Nevruzlar		Poyrazlar
	Demirciler		
	Bilecik		
	Çökükler		
	Karakamış		
	İkizce		
	Tavuklar		
	Abalı		
	Çalılar		
	İlyaslar		
	Kurtbeyler		
	Hacıramazanlar		
	Doğancılar		
	Karaman		
	Taşlık		
	Kamışlı		
	Dağdibi		
	Damlık		
	Hasanbay		
Toplam 9	30	4	12

Kaynak: BOA. ML. VRD. TMT. 2831, 2836, 2843, 2848, 2851, 2855, 2856, 2863, 2869, 2874. 4580, 4581

Sapanca ile birlikte anılan ve buraya bağlı olan Adapazarı, görüldüğü gibi mahalle ve köy sayısı bakımından Sapanca'dan daha kalabalıktır. Bu durum zaman içerisinde Sapanca'nın Adapazarı'na bağlanmasına vesile olmuştur. Bu dönemde Adapazarı'nın sahibi olduğu 9 mahalle ve 30 köy bölgenin sınırları açısından önemli bir izlenim vermektedir.

1.1.4. 19. Yüzyıl Ortaları ve Sonlarında Adapazarı

1846 Devlet Salnamesi⁸ Kocaeli Livası'nın bu dönemde Kastamonu Eyaleti'ne bağlı olduğunu kaydetmektedir (Yurt Ansiklopedisi, 1983:6458). Sakarya İli bölgesi bu eyaletin bir parçası haline geldi. Bu durum 1849-1856 yılları arasında da bu şekilde sürmüştür. Kastamonu Eyaleti'nin Kocaeli'nden başka diğer livaları Kastamonu Merkez, Bolu, Sinop ve Viranşehir'di. 1856 yılında Kocaeli Livasının Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlı olduğu görülmektedir (Özel ve Kırbaç 2005:850) 1266 (1850) yılına ait Evamir-i Maliye Kalemi⁹ defterinde "Kocaeli Sancağı dahilinde kain Adapazarı Kazasında vaki Mehmedefendi Mahallesi sakinlerinden..." denilerek Adapazarı'nın bağlı olduğu Kocaeli hala sancak olarak geçmektedir (BOA.ML.EVM.533-37, s.43).

1850'li yılların başında Osmanlı Devleti, 15'i Avrupa'da, 18'i Asya'da ve 3'ü Afrika'da olan 36 eyalete bölünmüştü. Bununla birlikte, her biri siyasi ve idari konumu farklılıklar gösteriyordu. Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan az çok bağımsız iken, Tunus'un özel bir konumu vardı. Eyaletler, kaymakam veya mutasarrıf tarafından idare edilen 440 liva ya da sancağa ve onlarda nüfuz sahibi kişilerden oluşan bir meclisin yardımcılığında bir müdür tarafından yönetilen kazalara ve genellikle Müslümanlar arasında seçilen muhtarlar ve genellikle Müslüman olmayan topluluklar arasında seçilen kocabaşılar tarafından yönetilen nahiyelere bölünmüşlerdi (Karpat, 2003:45).

19. yüzyılın ikinci yarısında Adapazarı gerek nüfusu gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü almıştı (Tuncel, 1988:354). 1858 (1274) yılı Kocaeli Sancağı muhasebe defteri¹⁰ Sancağın o yılki muhasebe verilerinin yanında bölgenin idari yapısı hakkında da bilgiler içermektedir. Bu deftere göre bahsedilen tarihte Adapazarı, Kocaeli Sancağına bağlı bir kaza durumundadır. Kocaeli Sancağı'nın

⁸ Salnameler, yıllık, muayyen mevzulara dair yıldan yıla çıkarılan dergi ve kitaplardır. Osmanlı Devleti'nde ilk resmi salname Ahmet Vefik Paşa, Tarihçi Hayrullah Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortak çalışmalarıyla çıkarıldı (Devellioğlu, 1999:917; Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986:10112).

⁹ Evamir-i Maliye Kalemi defterleri; mali yazışmaların idare edildiği ve emirlerin yazıldığı maliyenin kalemidir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2000:166).

¹⁰ Defterde şöyle denilmektedir: "Kocaeli sancağına havi ati'ül zikr kazalarda geçen yetmiş iki senesinde mevcut olub yetmiş üç senesine herizan evrak-ı sehahiyeden kazalarda sırfı mümkün olamayub lecel eltebdil izmid kazasına nakil ve cem' kılınan ve yetmiş üç senesi martından kaydına değin bir sene zarfında sırf olunarak ismane hasılası cedvel-i münkadimeye idhale hazinen maliyeye gönderilen ve elyevm izmid kazalarda mevcut bozan evrak-ı himayenin pahalarını mebyin ruyen ??? muhasebesi defteridir" (BOA.ML.VRD.2934).

Adapazarı Kazası'ndan başka diğer kazaları: İzmit, Geğbuze (Gebze), Kartal, Beykoz, Şile, Taşköprü, Beşdivan, Akabad(Akyazı), Ağaçlı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler (Kaynarca), Karasu, Hendek, Abısafı, Sarıçayır, Dodurga, Taraklı, Geyve, Akhisar(Pamukova), Lefke(Osmaneli), Gölpazarı, İznik, Pazarköy, Yalakabad ve Karamürsel kazaları idi (BOA.ML.VRD.2934). Yine aynı döneme ait Kocaeli Sancağı Aşarı Defteri, Sancağa bağlı kazaları aynı sıralama ile vermiştir (BOA.ML.VRD.3157).

Görüldüğü gibi bu tarihte Adapazarı Kazası'nın bağlı bulunduğu Kocaeli Sancağı, günümüz İstanbul Anadolu Yakasından Bursa ve Bilecik'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada yer almaktaydı.

1859-1860 (1276) yılı salnamesinde daha önceden kullanılan vilayet deyimini yerine eyalet deyimine kullanılmaya başlanmış, 1866-1867 (1283) yılı salnamesinden itibaren tekrar vilayet deyimine dönmüştür. 1859-1860'da Kocaeli Livası'na bağlı olan yerler nahiye olarak adlandırılmakta ve Sakarya İl'i kapsamındaki yerler şöyle sıralanmaktadır: Karasu (Pazarsuyu), Adapazarı maa Sapanca, Hendek maa Akyazı, Taraklı Yenicesi, Geyve ve Geyve Akhisarı (Özel ve Kırbaç 2005:850).

7 kasım 1864 (7 Cemaziyülahır 1281)'te hazırlanan Vilayet Kanunu, eski bölünme (eyalet, liva-sancak, kaza, nahiye) temelde korunarak yeniden düzenlendi. Eyalet, merkezi yönetim tarafından atanan vali tarafından yönetilen ve livalardan oluşan vilayetler olarak değiştirildi. İdari unvanlarda da değişiklikler yapıldı, nahiye yöneticisine müdür dendi. Reformun amacı, derebeylerin ve diğer yerel efendilerin gücünü tümüyle ortadan kaldırarak ya da etkisiz kılarak merkezi yönetimin otoritesini güçlendirmektir. Başlangıçta vilayet, eski bölünme düzenindeki eyaletten daha büyüktü; bununla birlikte, vilayetler daha verimli bir yönetim sağlamak için zamanla daha küçük birimlere bölündü. 1864 nizamnamesi nahiye için; "birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen yerleşmeler; kaza olmayıp, kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacaktır" diyordu. Yine bu nizamnameye göre, nahiye idaresine girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması gerekmektedir (Ortaylı, 2000:53,99; Karpat, 2003:46).

1864 (1280) Kocaeli Sancağı Masraflar Cedveline göre Kocaeli, sancaktır. Bu defterin 18. sayfasında "Kocaeli Sancağının seksen senesi şubati nihayetinde karar

verilenden miada mesarifat ve havalat gümrük olarak itası icab iden meblağın miktarına meyın defterdir” denilmektedir ve Kocaeli sancak olarak geçmekte iken 2. sayfasında “İzmit Sancağı seksen bir senesi Varidatına mebyin cedveldir” demektedir ve Kocaeli’den bahsetmemektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere İzmit-Kocaeli sancak merkez isimleri ikili olarak kullanılabilirdi. Belgede, İzmit Sancağı’nın kazaları: İzmid, Taşköprü, Beşdivan, Ağaçlı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler, Karasu ve Adapazarı’dır (BOA.ML.1049).

1867 Vilayet Nizamnamesi’nde, Adapazarı’nın da bağlı olduğu, Kocaeli Sancağı’nın Hüdavendigâr Vilayeti’ne bağlandığı görülmektedir. Bu dönemde Hüdavendigâr Vilayeti’nin Kocaeli ile birlikte 5 sancağı daha vardı. Bunlar, Merkez, Karasi, Karahisar-ı Sahip, ve Kütahya idi (Yurt Ansiklopedisi, 1983:6458).

1870 (1286) yılı ve Kocaeli Sancağı kazaları, İzmit, Adapazarı, Geyve, Geyve Akhisar, Taraklı, Kandıra, Kaymas, Şeyhler, Akabad, ma Beşdivan, Ağaçlı olarak belirtilmiştir. Nitekim 1871 (1287) yılı salnamesinde Kocaeli Sancağı, kazaları olarak aynı yerler belirtilmiş, 1870 nizamnamesine atıfta bulunularak kazalar kaymakamlık merkezi olarak kabul edilen yerler olarak tanımlanmıştır (Özel ve Kırbaç, 2005:851).

1871 yılında tekrar bir idari yapılanmaya gidilerek, İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi hazırlandı. Bu nizamnameye göre, Rumeli’de; 10 vilayet ve 44 sancak, Anadolu’da; 16 vilayet ve 74 sancak, Afrika’da ise; 1 vilayet 5 sancak yeni düzene göre örgütlendi. Ayrıca “evliye-i gayri mülhaka” denen bazı livalar doğrudan merkeze bağlandı (Ortaylı, 2000:63).

Bu arada İzmit Sancağı, Hüdavendigâr Vilayeti’ne bağlıyken bir ara Zabtiyye Müdüriyeti İdaresi’ne verilmiş, ancak bu durum karışıklıklara neden olduğundan 1871 yılında tekrar Hüdavendigâr Vilayetine bağlanmıştır. Fakat ertesi yıl inşa edilmekte olan demiryolu nedeniyle İzmit Sancağının Hüdavendigâr Vilayeti’nden ayrılarak müstakim bir mutasarrıflık haline dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Zira İzmit’in gerek Hüdavendigâr Vilayeti’ne, gerekse Zabtiyye Müdüriyeti’ne¹¹ bağlı olması birçok güçlüklerle yol açmıştı. Böylece büyük bir dikkat ve önemle tesviye

¹¹ Tazimattan sonra memleket içi güven ve emniyet işleriyle vazifeli daireye verilen addır.

edilen demiryolu hattının inşasında büyük bir kolaylık ve sürat sağlanmış olacaktı (Özel ve Kırbaç, 2005:852,853).

1874 yılında daha önceki salnamelerde kaza olarak isimlendirilen Adapazarı, bu yıl nahiye teşkilatını kurulmasıyla idari statüsünde değişikliğe uğramış ve nahiye olarak kabul edilmiştir. 1876 yılında Kocaeli adı son kez kullanılmış, bundan sonraki salnamelerde İzmit olarak ifade edilmiştir. 1877 yılında İzmit Sancağı, Bab-ı Zabtiyye idaresindedir.

1880 yılında İzmit Sancağı Şehremaneti'yle muhabere edilen livalar arasındadır. 1881 yılında ise İzmit Sancağı, Şehremaneti yönetimindedir (Özel ve Kırbaç, 2005:852). 1884 Devlet Salnamesinde ise Adapazarı Kazası, Şehremaneti Vilayeti'ne bağlı İzmit Kazası'nda görülmektedir. Bu dönemde Şehremaneti Vilayeti iki sancaktan müteşekkildi. Bunlar: İzmit ve Çatalca sancaklarıydı. Adapazarı'ndan başka İzmit Sancağı'nın kazaları: Adapazarı, Karamürsel, Kandıra ve Geyve kazaları, Çatalca Sancağı'nın kazaları ise: Çekmece-i Kebir (Büyükçekmece), Çekmece-i Sagir (Küçükçekmece) ve Silivri kazaları idi. Vilayetin nahiyeleri ise: Ab-ı safi, Ağaçalı, Akabad, Akhisar, Hendek, Derbend, Şeyhler, Sarıçayır, Sapanca, Taraklı, Karasu, Kaymas ve Yalova idi (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1301(1884), s. 30).

Osmanlı topraklarında 1870'te 23 vilayet vardı. 1875'te bu sayı 25'e çıktı. 1893 yılına gelindiğinde, Avrupa ve Asya'da (Kuzey Afrika hariç) 27 vilayet ve aralarında Adapazarı'nın da tabi olduğu İzmit'in de bulunduğu 4 özel bölge (Çatalca, Biga, Kudus-i Şerif, İzmit) ve başkent vardı (Karpaz, 2003:45,46).

İzmit Sancağı, dolayısı ile Sakarya Bölgesi, 1890 yılına kadar Şehremaneti'ne bağlı kaldı. 1890 yılında İzmit tekrar Bağımsız liva statüsüne dönüştürüldü. Bu çerçevede sancağın yapısında yeni bir düzenleme yapıldı. 1890 yılında İzmit Sancağı'na bağlı 4 kaza, 12 nahiye ve 606 köy bulunmaktadır. 4 kazadan biri olan Adapazarı kaza merkezi idi ve Sapanca, Akyazı ve Hendek Adapazarı'na bağlı nahiyelerdi. Bu dönemde Adapazarı'nda 205 köy bulunmaktaydı. Bu köylerin dağılışı ise: Merkez Adapazarı'nda 52 köy, Adapazarı kazasına bağlı Sapanca'da 73, Akyazı'da 48 ve Hendek'te de 32 köy bulunmaktaydı (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene

1306 (1889), s.309-311.; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1307 (1990), s.804-807).

Yüzyılın sonuna gelindiğinde de Adapazarı idari yapısını aynı şekilde sürdürmüştür (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1308 (1891), s.796-799; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1310 (1893), s.838-841; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1311 (1894), s.864-867; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1312 (1895), s.882-885). ancak 1899 yılı devlet salnamesine göre kazaya bağlı köy sayılarında değişimler olduğu görülmektedir. Adapazarı'na bağlı köylerin sayısı 86'ya yükselmiştir, Sapanca'nın 29, Akyazı'nın 52 ve Hendek'in 47 olmak üzere toplam 214 köy bulunmaktadır (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1316 (1899), s. 702) Bu tarihten itibaren yıldan yıla Adapazarı'na bağlı köy ve nahiye sayılarında artışlar olmuştur. 1900 yılına gelindiğinde Adapazarı'nın köy sayısı 90, Sapanca 29; Akyazı 60; ve Hendek'te de 47 köy olmak üzere toplam 226 köy bulunmaktaydı (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1317 (1900), s. 662).

Fransız Coğrafyacı Vital Cuinet 19. yüzyıl İzmit Mutasarrıflığı'nın kapladığı alan hakkında şu bilgileri vermektedir:

“İzmit Sancağı'nın alanı 10550 km karedir; Adapazarı 1925, Kandıra 3500, Karamürsel 2125, Geyve 3000”(Ulugün, 2002:41).

Görüldüğü gibi, Önceleri bir köy, sonra nahiye, kaza ve bir şehir ve günümüzde bir vilayet merkezi olan Adapazarı, 19. yüzyıl içinde gerek nüfusu, gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü aldı. 1845 yılında Adapazarı'nda 30 köy bulunurken 1900 yılında köy sayısının 3 katına çıkarak 90 olması Adapazarı'nın 50 yıl içerisinde ne kadar büyüdüğünü gösteriyor olsa gerek.

Adapazarı, Bilhassa 19. yüzyılda bölgeye ve çevresindeki ovaya yerleştirilen muhacirlerin yetiştirdiği çeşitli zirai ürünlerin pazarlandığı bir ticaret ve hizmet merkezi olarak gelişti. 1899 yılında ise Haydarpaşa-Ankara demiryolundan Arifiye'ye ayrılan 9 km. lik bir hattın Adapazarı'na ulaşması, kentin gelişmesini daha çok hızlandırdı. Ayrıca İzmit-Geyve-Mudurnu üzerinden Ankara'ya giden yolun terk

edilerek Ankara yolunun Adapazarı'ndan geçmesi de bu gelişme hızını kamçulamıştır.

Adapazarı'nın 20. yüzyıla kadar tarihi gelişimi aşağıda verilmiştir

- 14. yy.la kadar Bitinya
- 14. yy.dan itibaren Kocaeli
- 16. yy. bir köy
- 1607 Ada Kazası
- 17. yy. Karye-i Ada (Ada Köyü)
- 17. yy. sonları Adapazarı
- 1803 Adapazarı kazası
- 1831 Adapazarı maa Sapanca, Kocaeli Sancak, Cezayir-i Bahr-i Sefid eyalet
- 1836 Adapazarı maa Sapanca, Kocaeli Sancağı Hüdavendigâr Müşirliği,
- 1845 Adapazarı maa Sapanca, Kocaeli Sancağı, Bolu Eyaleti
- 1846 Kocaeli Livası, Kastamonu Eyaleti
- 1850 Adapazarı Kazası, Kocaeli Sancağı,
- 1852 Adapazarı Kazası, İzmit Sancağı
- 1849-1856 Kocaeli Livası, Kastamonu eyalet
- 1856 Kocaeli Livası, Hüdavendigâr Sancağı
- 1858 Adapazarı Kazası, Kocaeli Sancağı
- 1859-60 Vilayet deyimi Eyalet'e dönüştü
- 1866-67 tekrar Vilayet
- 1859-60 Adapazarı maa Sapanca, Kocaeli Liva
- 1864 Adapazarı Kazası, Kocaeli Sancak (Kocaeli- İzmit birlikte)

- 1867 Kocaeli Sancak, Hüdavendigâr Vilâyet
- 1869 Adapazarı Belediyesi
- 1870 Adapazarı Kaza, Kocaeli Sancak
- 1871 İzmit Mutasarrıflığı
- 1874 Adapazarı Nahiye
- 1876 Kocaeli son kez bundan sonra İzmit Sancağı
- 1880 İzmit Şehremanetinde
- 1884 Adapazarı Kaza, İzmit Sancak, Şehremaneti Vilâyet
- 1890 e kadar Şehremanetine bağlı
- 1890 Adapazarı Kaza, İzmit Bağımsız Liva

1.2. Adapazarı'nda Nüfus

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde hem nüfus hem de şehirleşme oranının arttığı bir dönem olmuştur. 19. yüzyılda nüfus artışının iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi, küçükte olsa nüfus artış hızındaki çoğalmadır. İkincisi ise, İmparatorluğun sürekli toprak kaybederek küçülmesidir. Kaybettiği topraklardan sürekli olarak büyük sayılarda göç almasıdır. Hem kaybedilen topraklarda Müslüman olmayan nüfus oranının yüksek olduğu yöreler olması, hem gelen göçmenlerin Müslüman olması, imparatorluğun nüfus kompozisyonunu içinde Müslüman nüfus payının sürekli olarak artmasına neden olmuştur.

19. yüzyılda Anadolu'nun sadece nüfusu artmamış, aynı zamanda kentleşme oranı da artmıştır. Ülkenin dış pazarlara açılması ve ulaşım teknolojisindeki gelişmeler daha yüksek oranda kentleşmeye olanak sağlamıştır. Anadolu'daki kentli nüfusu 16. yüzyılın % 8-9 düzeyinden % 25 düzeyine kadar artmıştır (Tekeli, 1996:361,362).

19. yüzyıl başlarında, devleti dağılma ve çökmekten kurtarma çabalarıyla birlikte nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı önem kazanmaya başlamıştır. II. Mahmut ülke yönetimini ele aldıktan sonra, içte ve dışta karşılaştığı güçlüklerin az da olsa üstesinden gelince, yeniden düzenlemelere girişti. Yeniçeri Ocağının

kaldırılmasından hemen sonra oluşturulan ordunun giderlerini karşılamak sorunu ortaya çıktı. Devletin vergi kaynakları ve askerlik çağındaki nüfusu bilinmeden bu sorunu çözmek imkansızdı. Nitekim 1830 yılında bütün ülkede genel bir sayım yapılması kararlaştırıldı (Çadırcı, 1997:45).

II. Mahmut (1808-1839) zamanında yapılan 1831 sayımında, en büyük idari bölüm eyalet, en önemli bölüm ise sancakbeyin yönetimindeki sancaktı (liva, sancağa eşdeğerdi) Kaza esas adli bölgeydi. Nahiye ise bir kazanın kırsal bölgesi anlamına geliyordu. Sadece erkekler bu sayımda sayılmışlardır. Bu sayıma göre sadece Anadolu'da 7.5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir (Tabakoğlu, 2000:140). Toplam erkek nüfusu 3.722.738 idi. Bu rakam kadınları da dahil etmek üzere ikiyle çarpıldığı taktirde, toplam Osmanlı nüfusunu 7.5 milyon vermektedir ki bu bile, asıl sayının çok altındadır (Karpaz, 2003:59).¹²

1831 sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyalet'ine bağlı Kocaeli Sancağı sınırlarında yer alan Adapazarı, Sapanca ile birlikte anılmaktadır ve buraya bağlıdır (Adapazarı maa Sapanca). Yapılan bu sayımda Adapazarı maa Sapanca'da 5.337 Müslüman ve 4.274 Gayrimüslim olmak üzere toplam 9.611 kişi sayılmıştır. Sancak merkezi olan İzmit'te toplam 11.569 kişi yaşıyordu ve Adapazarı maa Sapanca kazalar arasında sancak merkezinden sonra nüfus bakımından ikinci sırada yer alıyordu.

1831 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyalet nüfusu yapılan bu sayıma göre şöyleydi:

---

¹² Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi" eserinin 5. cildinde yakın çağın başında Osmanlı devleti'nin sınırlarının 4 km kare olduğunu belirtmiş ve nüfusunun da 25 milyon olduğunu söylemiştir.ayrıntılı bilgi için Bkz (Karal, 1995:1)

Tablo 3: 1831 Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyalet Nüfusu

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingenerler	Toplam
Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyalet				
Kocaeli Sancak				
İzmit	5.597	5.972		11.569
Adapazarı maa Sapanca	5.337	4.274		9.611
Akhisar	3.628	1.314		4.942
Geyve	2.679	1.108		3.787
İzmit	3.220	957		4.177
Pazarköy	1.980	3.434		5.414
Yalakabad	918	3.011		3.929
Karamürsel	1.443	1.496		2.939
Kaymas	3.388	814		4.202
Şeyhler	3.382	479		3.861
Kandıra ve Gençli	3.066			3.066
Ağaçlı	1.732			1.732
Hendek ve Akyazı	2.107			2.107
Karasu	1.302			1.302
İbsafı	780			780
Sarıçayır	849			849
Beşdivan	342			342
Akabad	1.236			1.236
Yabancılar	1.667	694		2.361
Şile	3.517	1.957	55	5.529
Taşköprü	3.766	41	29	3.836
Toplam Kocaeli Sancak	51.936	25.551	84	77.571

Kaynak: Karpat, 2003:154

1832 yılında Sapanca, Adapazarı, Geyve ve civarını da incelemiş olan bir Fransız arkeolog olan Charles Texier, İzmit'in nüfusunu 30.000 olarak tahmin etmekte ve nüfus dağılımını şu şekilde göstermekteydi. Türk 2500 aile, Yahudi 500 aile, Rum 1200 aile, Ermeni 800 aile ve 120 kişi Latin Katolik (Ulugün, 2002:37).

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin tedrici biçimde çözüldüğü ve Balkanlarda, çoğu zaman abartılı bir geçmiş iddiasına dayanarak devlet ve ulusal toprak talebinde bulunan bağımsız ya da özerk devletlerin ortaya çıktığı bir yüzyıl oldu (Karpat, 2003:102) 1800 ve 1880 yılları arasında Osmanlı egemenliğindeki topraklar yarı yarıya nüfus da yüzde 30 azaldı (Kıray, 1995:146).

Bu yüzyılda Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan “milliyetçilik” akımına karşı Avrupa Devletleri, Koalisyon Savaşları sonrası yaptıkları Viyana Kongresi’nde (1815) büyük bir tepki göstermişler ve çok uluslu yapılarını korumaya çalışmışlardır. Ancak söz konusu Osmanlı toprakları olduğunda milliyetçilik karşıtı politikayı bir tarafa bırakan Avrupalı Devletler, aksine milliyetçiliğin yayılması için çalışmalarda dahi bulunmuşlardır. Özellikle Rusya’nın güttüğü politika sonucu yaşanan Osmanlı–Rus Savaşları Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarını kaybetmesine ve geri çekilmesine neden olmuştur. İşte bu geri çekilmeler sırasında önceden iskan edilmiş olan Türkler veya sonradan İslam’ı kabul eden bir çok ulus Anadolu’ya göç etmiştir. Böylece Osmanlı, Balkanlarda her toprak kaybettiğinde Anadolu’ya büyük göçler yaşanmıştır. Bu durum özellikle Batı Anadolu’da nüfus artışına neden olmuştur ki Batı Anadolu içerisinde hem verimli araziye sahip olması hem de yerleşime müsait olması nedeni ile o dönemlerde İzmit Sancağına bağlı Adapazarı Kazası önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca gelen bu göçlere karşılık Osmanlı Devleti Belirli bir düzen koymuş ve muhacirlerin mağdur olmaması için birçok çalışmalarda yapmıştır (Subaşı, 2005:415,416).

Tanzimat Yüksek Kurulu, 9 Mart 1857 (5 Cemaziyülahır 1272) tarihinde göç ve iskanla ilgili sultan tarafından da onaylanan bir kararname yayımladı. Bu kararnameyle, sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devleti’nin kapısının açık olduğu ilan ediliyordu. Ayrıca dini örf ve adetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı ve devletin her sınıftan tebaası gibi onların dini bağımsızlıktan yararlanabilecekleri taahhüt ediliyordu. Göçmenler, yerleştikleri yörede ayinlerini yapabilecekleri bir kilise ya da ibadet yeri bulunmadığı takdirde devlet yönetiminden ihtiyaç duydukları ibadet yerlerinin inşası için izin talep edebileceklerdi. Devlet yerleşmecilere, herhangi bir bedel talep etmeksizin hazineye ait ekilebilir en iyi toprakları vereceğine ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarına dair söz vermektedir. Rumeli’ye yerleştikleri takdirde 6 yıl, Asya’ya yerleştikleri takdirde ise 12 yıl askerlik hizmeti yapmayacaklardı. Göçmenler kendilerine verilen toprağı 20 yıl boyunca satmayacaklardı. Ülkeden ayrılmaya karar verenler topraklarını geri vermek zorundaydılar. Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen her ailenin, üyelerinin isim ve mesleklerini içeren bir liste hazırlaması ve sahip olduğu sermaye

ya da mal varlığını belirtmesi isteniyordu. Bu liste, yurtdışındaki elçileri ya da konsolosları aracılığıyla Osmanlı idaresinin onayına sunulacaktı. Göç etmek isteyen bir ailenin en az 60 mecrediye bedelinde bir sermayeye sahip olması şart koşuluyordu. İskan kararname, çok sayıda insanın Osmanlı göç politikasından haberdar olması için başka dillere tercüme edilmiş ve belli başlı Avrupa gazetelerinde yayımlanmıştı (Karpaz, 2003:104).

Osmanlı Devleti tarafında gelen göçleri düzenli bir şekilde yerleştirmek ve muhacirlere yardımcı olmakla görevlendirilmiş “Muhacir Komisyonunun,” İzmit Kaymakamlığına yazdığı tarihi belide: Kırım ve “Bağcesaray’dan” bir kısım muhacirin Adapazarı’na yerleşmek istediğini belirtmiş ve bunun için yer olup olmadığını sormuştur (BOA, A.MKT. MHM 189/92). Daha sonra bölgede müsait yerlerin olduğu belirtilmiş ve muhacirler kabul edilmiştir. Ayrıca Muhacir Komisyonu, kabul edilen muhacirlerin günlük yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için günlük yarımşar kıyye ekme veya bedelinin verilmesi İzmit Kaymakamlığından istenmiştir (BOA, A.MKT. MHM. 226/19). Burada anlaşılacağı üzere, öncelikle Muhacir Komisyonunca muhacirler yerleşmek istedikleri yeri belirtmiş bunun akabinde komisyon söz konusu yerin kaymakamlığına baş vurmakta ve gerekli irtibat sağlandıktan sonra muhacirler belirli bölgelere iskan edilmiştir. Ayrıca muhacirlerin yiyecek ihtiyacının devlet tarafından karşılanmış olması dikkat çekici (Subaşı, 2005:416).

Göçmenlerin köyleri tanzim edilirken köyün ortasında cami, mektep ve köy meydanı için arsa tahsis edilmekteydi. Bu alanın çevresindeki arazi mesken, harman, samanlık ve mandıra yapılabilecek büyüklükte parsellenip göçmenlere tevzi edilmekteydi. Ayrıca, köyün kurulduğu yerin çevresinden göçmenlere tarla, mera ve baltalık tahsis edilmekteydi. 1897 yılında inşa edilecek meskenlerin düzenli, hatta hayvan barındırmaya da elverişli olabilmesi ve teşkil edilecek köylerin planlarının yapılması için gerekli resim ve planların tanzim yetkisi Muhacir Komisyonu’na verildi. Öte yandan, yerli ahalinin terk ettiği evlere de göçmen yerleştirilmesi hükme bağlandı (İpek, 2005:647,648).

1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları sonunda bölgeye yapılan göçlerden sonra 1851 yılında Kırım’dan göç eden Tatarlar; 1855-1864 yılları arasında

Rumeli'den Şeyh Şamil'in yenilgisi ve Rusların sürgünü ile 1864-1866 yılları arasında Kafkasya'dan gelen Çerkezler; Gürcüler ve Abazalar; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında ve sonrasında Rumeli ve Balkanlardan, doğuda ise Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan muhacirlerden bir kısmı İzmit ve İzmit'in bir kazası olan Adapazarı ve dolaylarına yerleştirildiler. İşte bu nüfus hareketleri sonucunda transit merkezi olan Adapazarı ve yöresine bir canlılık geldi. Nüfus arttıkça ihtiyaçlar, ihtiyaçlar arttıkça da sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda hareketlilik ve imar faaliyetleri çoğaldı; bölge yeni mesleklerle tanıştı (Şentürk, 2005:179).

Sakarya yöresi zengin ve değerli ormanlara sahip bir bölgedir. Ormanların bol oluşu Adapazarı'nda ağaç endüstrisine dayalı çeşitli sanayi kollarının kurulmasını sağlamıştır. Orman ürünlerinin pazarlanmasıyla, bölgede önemli bir sermaye birikimi sağlanmış; 19. yüzyıl boyunca ormanlar kesildikçe ve bataklıklar kurutuldukça yerini verimli tarım arazilerine bırakmıştı. Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin bir çoğu işte bu bölgelere yerleştirildiler (Narin, 2004:13).

1870 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre, Adapazarı ve çevresindeki erkek nüfusun dinsel dağılımı şöyleydi:

Tablo 4: 1870 Yılında Adapazarı ve Çevresinin Erkek Nüfusu

Yer adı	Müslüman	Müslüman Olmayan	Toplam
Adapazarı-Karasu	5.469	3.142	8.611
Absafi ve Karaçayır	1.261	-	1.261
Geyve	2.957	2.032	4.989
Akhisar	3.898	1.967	5.865
Todurga-Taraklı	2.545	-	2.545
Akabad-Hendek	1.821	-	1.821
Sapanca	297	94	391
Beşdivan-Ağaçlı	2.023	-	2.023
Toplam	20.271	7.235	27.506

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, 1983:6458

Kafkas göçmenlerinin oldukça küçük bir kısmının bugünkü Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a yerleştirilmesine karşılık, büyük çoğunluğu Adapazarı gibi Batı Anadolu'nun birçok yerine bazen kitleler halinde, fakat çoğu kez küçük gruplar şeklinde yerleştirilmiştir. İslam bölgelerinde yerli halkın yanında daha evvel gelmiş

başka göçmen gruplarının da bulunduğunu söylemek gerekir. 1863-1865 yılları arasında Anadolu'ya gelen Kafkas göçmenlerinden bir kısmı yine Adapazarı'na yerleştirilmişlerdi (Karpaz, 2003:19,113). 1877 yılında Adapazarı'nın nüfusu 16.792'dir (Özel ve Kırbaç, 2005:852).

1800 ve 1880 yılları arasında Osmanlı egemenliğindeki topraklar yarı yarıya nüfus da yüzde 30 azaldı (Kıray, 1995:146). 19. yüzyılda Anadolu'nun sadece nüfusu artmamış, aynı zamanda kentleşme oranı da artmıştır. Ülkenin dış pazarlara açılması ulaşım teknolojisindeki gelişmeler daha yüksek oranda kentleşmeye olanak sağlamıştır. Anadolu'da kentli nüfusu 16. yüzyılda % 8-9 düzeyinden iken, bu yüzyılda % 25 düzeyine kadar artmıştır (Tekeli, 1996:361,362).

Kemal Karpaz'ın "Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri" adlı eserinde belirttiği Bir resmi Osmanlı tahminine göre 19. yüzyılda, 1877-1896 yılları arasında Osmanlı topraklarındaki göçmenlerin toplam sayısı 1.015.015'dir. 1880-1890 yılları arasında toplam 239.335 Müslüman Bulgaristan'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir (Karpaz, 2003:96,97).

1881/1882-1893 Osmanlı Nüfus sayımı kayıtlarına göre, Adapazarı'nda 18.991'i kadın ve 21.327'si erkek olmak üzere toplam 40.318 Müslüman yaşamaktaydı. Adapazarı'nda Müslümanlardan sonra en kalabalık etnik ve dinsel grup, 5.432'si kadın ve 5.270'i erkek olmak üzere toplam 10.702 nüfusla Ermeni Gregoryen'ler oluşturmuyordu.

1881/1882-1893 Osmanlı genel sayımında İzmit Livasının ve kazalarının nüfus dağılımları şu şekildeydi:

Tablo 5: 1881/1882-1893 İzmit Livası ve Kazaları Nüfus Dağılımı:

Topluluk	İzmit Merkez		Adapazarı		Kandıra		Geyve		Karamürsel	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Müslüman	9.385	9.963	19.991	21.327	21.011	19.675	11,527	10,625	4,960	5,772
Rumlar	1.696	1.880	1.307	1.210	990	1,098	2,229	2,291	5,136	5,887
Ermeniler	7.826	8.011	5.432	5.270	626	633	2,818	3,055	1,607	1,942
Bulgarlar	5	8								
Katolikler	63	70								
Yahudi	78	84	3	3				1		
Protestan	333	382					36	43		
Yabancı Uyruklu	51	54	27	40				1		18
Toplam	19.337	20.452	25.912	28.012	22,627	21,406	16,611	15,996	11,703	13,619
Toplam Nüfus	39.789		53.924		44.033		32.601		25.322	

Kaynak: Karpaz, 2003:168,169

Adapazarı Kazası 1831¹³ yılında 20.000 civarında nüfusa sahipken, zamanla nüfusu artmış ve 1881-1893 yıllarında 53.924 olmuştur. Bu iki tarih arasındaki nüfus artışının yaklaşık üç katına çıktığını görmekteyiz. Bu hızlı nüfus artışını bölgeye yapılan göçlere ve Adapazarı Kazası'na katılan yeni merkezlere bağlayabiliriz.

Görüldüğü gibi zamanla artan Adapazarı nüfusu, zaman içerisinde Bağlı olduğu merkez İzmit'i geçmiştir. 1881-1893 sayımlarına göre İzmit'in nüfusu 39.789 iken Adapazarı'nın nüfusu 53.924'tür. bu dönemde Adapazarı İzmit'ten % 35 daha fazla nüfusa sahip durumdaydı.

Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'in 1890 yılında İzmit Mutasarrıflığı'nın nüfusu hakkında verdiği bilgiye göre, Adapazarı 59.598, Geyve 35.144, Kandıra 49.829,

¹³ 1831 sayımlarına göre sadece erkekler sayılmış, kadınlar sayılmamıştır. Bu sayımda 9.611 erkek nüfus mevcuttur aynı sayıda kadının da olduğunu düşünürsek 19.222 sayısı çıkmaktadır.

Karamürsel 24.026 ve Merkez İzmit'in 54.163 olmak üzere toplam 222.760 kişi İzmit Mutasarrıflığı'nın nüfusunu oluşturmaktaydı (Ulugün, 2002:41).

1893 yılında Avrupa, Anadolu, Irak ve Suriye'deki toplam Osmanlı nüfusunun 20.488.562 olduğu görülmektedir. Düzenli sayımın dışında kalanların baskın çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Bu nedenle, toplam rakamdaki Müslümanların oranının % 80'in biraz üstüne çıktığı görülmektedir. Bu oran zaman geçtikçe artış göstermeye devam etti (Karpas, 2003:74,97).

Kemal Karpas'ın yukarıda bahsedilen eserinde verilen Osmanlı idaresinin özet halindeki bir yayınına göre, Osmanlı nüfusunun 1875 yılında 19.8 milyondan 1885 yılında 24.5 milyona ve 1895 yılında 27.2 milyona yükseldiğini gösterilmektedir. Nüfustaki bu artış (20 yılda yaklaşık % 40 oranında) esas olarak göçten ve aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinden kaynaklanmaktaydı. Doğum oranındaki artış azdı (Karpas, 2003:99).

1888'de Adapazarı ve çevresi de dahil olmak üzere bağımsız İzmit Sancağı kurulduğunda nüfusu 227.760 kişi idi (Ulugün, 2002:139). 1893-1897 tarihleri arasında Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Diplomatik belgelerine göre Adapazarı'nın da bağlı bulunduğu İzmit Mutasarrıflığı'nın genel nüfusu 222.760 idi. Bu nüfusun içerisinde Müslüman 129.717, Ermeni 48.635, Yahudi 2.500, Çingene 1.115, Hıristiyanlar 89.430'du. Bunların 40.795'i Rum Ortodoks, 48.635'i Ermeni idi (Siyasi Meseleleri Araştırma Gurubu, 1985:51).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Zabtiye Nezaretine ait 4 Temmuz 1310/ 16 Temmuz 1894 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu tarihte Haydarpaşa'dan hareket eden trenle 30 nefer Müslüman Köstence muhaciri iskan edilmek için Adapazarı'na gittikleri zikredilmiştir (BOA, Y.PRK.ZB. 13/49). Yine aynı arşiv kayıtlarında yer alan iki belgeye göre Rumeli muhacirlerinden 8 hane ve 53 nüfus Ankara treniyle yerleştirilmek üzere Adapazarı ve Eskişehir cihetlerine gitmişlerdi (BOA, Y.PRK.ZB. 22/32; BOA, Y.PRK.ZB. 22/25).

Yine aynı arşivde bulunan Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi'ne ait 20 ağustos 1311/ 1 Eylül 1895 tarihli bir belge de:

“İzmid Sancağına tabii Adapazarı Kazasında Mukîm bulunan Bosna Muhacirinin mikdarı cemi’an defterde muharrer olduğu üzere cemi’an bin yüz dört nüfus ibaret bulunduğu tahkikât-ı vak’adan anlaşılmağla tasdik ma’lume ol babda ferman 11 Rebiyülevvel 1313 ve 20 Ağustos 1311”

denilmektedir.

Belgede toplam 262 kayıt ve 1104 nüfus mevcuttur. 57 hane Çukur Ahmediye Mahallesi, 64 hane Cami-i Cedid Mahallesi, 50 hane Bahşiler Mahallesi, 44 hane Babuşular Mahallesi, 27 hane Aziziye Mahallesi ve 20 hane de Çaykışla Mahallesi iskan edilmiştir. Bunlardan 43’ünün hane ve arazisi yok, 69’unun hane ve arazisi var, 129’unun ise hanesi var ama arazisi yok. Kalanların bir kısmı geri dönmüş, bir kısmının hanesi yok arazisi var, bir kısmı farklı bölgelere göç etmiş, bir kısmı da İstanbul’da çalışmaya başlamıştır (BOA, Y.PRK.MYD. 17/6).

9 Ocak 1896 (28 kanunuevvel 1311) tarihinde Ermeşe’ye yakın Kürd Bağları denilen mahalde 13 çadırda 43 nüfus Yörük meskeninde Bektaşiler yaşamaktaydılar. Bu Bektaşiler mevsim-i şita’yı (kış mevsimi) geçirmek üzere Ermeşe Ermeni Köyü’nde bulunan Çerkez Beyi Laz Osman çiftliğinin merasında birkaç dönüm orman bölgesini 30 kuruşa kiralamışlardı. Adapazarı civarında iskan etmiş birkaç kürt köyü bulunmaktaydı. Çerkez ve Kürt köyleri birbirleriyle kız alıp vermekteydi. Bu dönemde hükümetin dikkatsizliği sonucu hayvan hırsızlığı devam etmekteydi. Birkaç hırsız ahali tarafından yakalanıp yetkililere teslim edilmişti ancak salıverilmişlerdi (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:1).

1899 yılına gelindiğinde Adapazarı’nda bulunan “Cami-i Cedid” Mahallesinin nüfusu artmıştır bu durum arşiv kayıtlarında şöyle anlatılmıştır:

“Adapazarı’nın Cami-i Cedid Mahallesinde iskan edilen Rumeli ve Bosna ve Tatar muhacirlerinin hane-i nüfusu teksir ederek bir muhtar ile idaresi kabil olmayacağından ve nam-ı atikânın ibkasiyla beraber Bosnalılarla bulunduğu semtin Hamidiye ve Tatarların mutavattin oldukları cihetin mecidiye namlarıyla bittevsim iki mahalle teşkili muamelat-ı mülkiye ve askeriye vakt ü zamanıyla matlub u ali dairesinde ceryanı temin edeceğinden bahisle icrayı icabı ifasını mutazammın İzmit mutasarrıflığından varid olan 5 (?) 1316 tarihli tahriratın suret-i leffen huzur-u sami sadaret penahilerine takdim kılınmasından tekzanın ifası tevdif miada-i celile vekaletpenahiyle bulunmuşdur

olbabda emr  ferman hazret menlehül emrindir 15 Cemaziyelahir 318  (BOA,  D 1577/23, lef. 2).

Burada da görüldüğü gibi Yeni Cami (Cami-i Cedid) Mahallesinde, bir çok ulustan oluşan muhacirler yaŐamaktadır ve sayıları da gittikçe artmaktadır. Sonuçta mahallenin özellikle idarenin kolaylaştırılması için  c kısıma ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Bu  c mahallenin bir kısmı eski ismi ile anılırken Bosnalıların bulunduğu mahalleye ‘‘Hamidiye’’, Tatarların bulunduğu mahalleye ‘‘Mecidiye’’ isminin verilmesi istenilmiŐtir (BOA,  D 1577/23, lef. 3). Ayrıca yine aynı belgenin farklı bir kısmında bu mahalleye yerleşen muhacirlerin ilk zamanlar hane sayısının elli veya altmış iken zamanla g c ve akrabalık sonucu dört yüz seksen haneye yükseldiği belirtilmiştir (BOA,  D 1577/23, lef. 1).

1.3. Adapazarı’nda Yabancılar

Adapazarı, coğrafyası ve ticareti ile yabancı tüccarların, seyyahların ve araştırmacıların ilgisini çeken bir bölge idi. 1881/1882-1893 Osmanlı nüfus sayımı kayıtlarına göre, Adapazarı’nda 27’si kadın 40’ı erkek olmak üzere toplam 67 yabancı uyruklu¹⁴ ahali bulunuyordu. Bu sayı zamanla artmıştır.

Avrupa devletlerinin hayali, geniş bir pazar sistemi içinde hammadde üretiminde uzmanlaşmış ve mamul mal ithal eden g c l  bir Osmanlı Devleti idi. Bu amaca ulaşmak için, Osmanlı Devleti, ticaretin ve dolaysız dış yatırımların serbest bırakılması, yargı reformu, fiyat denetimlerinin, loncaların ve tekellerin kaldırılması, altyapının sağlanması ve Avrupalıların para ve döviz kuru politikalarını denetlediği yabancı bir merkez bankasını da içeren bir dizi reform yapmaya zorlandı. Devletin, Avrupalılarla imzaladığı kapitülasyon anlaşmaları ve söz konusu reformlar, devletin hammadde ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı olarak dünya ekonomisine bütünleşmesini hızlandırırken, aynı zamanda, hem gelirlerin yabancı uyrukluların ellerinde yoğunlaşmasını, hem bunların vergi dış kalmasını da sağladı (Kıray, 1995:198). Durum böyle olunca zamanla Osmanlı Devleti’ne olduğu gibi Adapazarı topraklarına da bir çok Avrupalı rahatça gelebilmişti.

¹⁴ 1881/1882-1893 Osmanlı nüfus sayımı kayıtlarında bu yabancıların genel sayıları verilmiş olup, uyrukları belirtilmemiŐtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Karpas, 2003:168,169).

1838 tarihinde İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması başta İngilizleri olmak üzere Avrupalıları, Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalıklı bir konuma getirmişti. Sözgelimi Avrupalı tüccarların ödemek zorunda olmadığı % 8'lik iç ticaret rüsumunu yerli tüccarlar ödemek zorundaydı. Her zamanki gibi, yabancılar tüm kişisel vergilerden muaftı. Bu nedenle yabancı tüccarlar zamanla yerli tüccarların yerini aldılar. 1840'tan sonra yüzlerce yabancı tüccar imparatorluk içine yerleşti ve hem oldukça deneyimsiz hem de yeterli sermayeden yoksun olan Osmanlı tüccarlarını saf dışı etti (Kıray, 1995:74).

Ulusal sanayinin çöküşünün sebebi, Avrupa'daki sanayi devrimi ve bu devrimin 1838 Ticaret Anlaşması yoluyla Türkiye üzerindeki etkisidir (Yerasimos, 2001:63). 1838 Ticaret Anlaşması'nı imzalayan Osmanlı yöneticilerinin temel kaygısı, imparatorluğun toprak bütünlüğü konusunda İngiltere'nin siyasal ve askeri desteğini sağlayabilmektir. 19. yüzyıl boyunca ekonomiye ilişkin geleneksel yaklaşım sürdürülmüş, merkezi devletin iase ve mali öncelikleri iktisat politikalarına yön vermeye devam etmiştir (Pamuk, 2005:226).

Sanayi devriminin getirdiği koşullarla dünya pazarına açılan ve bunları adım adım çevreleştiren yada sömürgeleştiren İngiltere'yle imzalanan 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması tek başına kalmadı. 1838-1841 yılları arasında Fransa, bir dizi Alman prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, bir dizi İtalyan krallığıyla imzalanan anlaşmalar bunu izledi. Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece sömürgeleşmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu. Anlaşma, bir kere, eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklenmesini kabul ediyordu (Kazgan, 2004:19,20).

19. yüzyılda bir çok Avrupalı tüccar hareket noktası olarak Adapazarı'nı seçti. Adapazarı'na gelen yabancıların çoğu Avrupalı olmakla beraber İran gibi doğulu devletlerden de yabancılar bulunmaktaydı. 1 Mayıs 1861 (20 Şevval 1277) tarihinde İran Devleti tebaasından İbrahim Ağa'nın Adapazarı'nda sahibi olduğu hane ve bahçenin karısı üzerine geçirileceği veya rızası ile satın alınacağı bildirilmişti (BOA.A.MKT.UM. 469/13). 1884 yılı Devlet salnamesinde Adapazarı'nda İran Şehbendar Vekili (konsolos vekili) bulunmaktaydı (Salname-i Devlet-i Aliyye-i

Osmaniye Sene 1301(1884), s.584). Adapazarı'ndaki İran Şehbendar Vekili İndun Ağa ismindeki İranlı şahsın 30 Ocak 1879 (6 Safer 1296) tarihli tezkeresi şöyleydi:

“İran devleti tarafından İndun Ağa Adapazarına şehrinde vekili tayin kılındığına dair canib sefaretinden ita edilen takrire leffen arz ve taktim kılınmış olmağla divan-ı hümayun kaleminden tezdine muharrer muktezada gösterildiği üzere mumi ileyhin teba-i devlet-i aliyyeden ve yerluden olmadığı halde vekaletine havi emsaline tefvikan icab eden emr-i alinin takdiri hakkında her ne vechle irade-i seniyye hazret malikane müteallik ve şerefsudur buyurulur ise icray-ı hüküm celiline mübaderat olacağı beyanıyla tezkere-i senaviri terkim olunur efendim”(BOA. HARİCİYE. 17108, Lef:2).

Adapazarı şehrinde 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında ticaretle uğraşan yabancı uyrukluların isimleri ve mesleklerine örnekler verecek olursak; kağıt tüccarları İranlı Taki ve Cafer kardeşler, Çark Caddesi'nde ayna ve lamba ve sair süs eşyası dükkanı bulunan Romanyalı Petro, Adapazarı'ndaki ormanlardan kendisine kereste ticareti izni verilen Alman tebaasından Baron Forstenberg, Adapazarı'nda iş yapan tüccarlar herhangi bir zorlukla karşılaşınca konsolosluklarına müracaat ederek yardım istiyorlar ve haksız da olsalar devletlerinin gücünü kullanıyorlardı. Bunlardan kereste tüccarı Forstenberg kendisine verilen izinden fazla olarak ağaç keserek ticaretini genişletmek istemiş, durum Adapazarı Kaymakamlığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne bildirilerek hakkında soruşturma başlatılmıştı. Fakat araya Alman konsolosu girince, Forstenberg'e kolaylık gösterilmesi Dahiliye Nezareti'nden Adapazarı'na bildirilmişti (Selvi, 2005:482).

1867'de yabancılara toprak sahibi olma hakkı tanındı. Bu hakla, yabancılar da, Osmanlı vatandaşlarıyla aynı yasalara ve yargılama yöntemlerine, aynı vergilere tabi olacaklardı. Toprak mülkiyetinden doğmayan gelirlere uygulanan kişisel vergilerden hala muaf oluşlarıysa dikkat çekicidir. En önemlisi, devlette yerleşmiş olan yabancılardan ticari gelirleri hala vergilendirilemiyordu (Kıray, 1995:129).

11 Temmuz 1864 (6 Safer 1281) tarihinde Adapazarı ve Sapanca'ya bağlı bazı mahallerin keşif ve muayenesi için İstanbul'dan gönderilen Mösyö Riter yaptığı işten dolayı masraflarının 110 frank olduğunu maliye nezaretine bildirmişti. Bu masraf

Mösyö Riter'e ödenmiş ve yapılan işe devam edilmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 305/55).

20 Ocak 1880 (7 Safer 1297) tarihinde İngiliz seyyar konsolosu sıfatıyla Mösyö Macor Laftonorlu Adapazarı'na gidip yanına yandaşlar da toplayarak bazı köyleri dolaşmıştı. Gittiği yerlerde propaganda yapıp halka;

“Adapazarı ahalisinden Çerkeslere emniyet olunur mu ve camilerin yanlarında cemaati muhafaza için karakolhane gibi şeyler var mıdır ve asker isteniyor ise verirmisiniz...”

Tarzında konuşmalar yapmıştı. Durumdan rahatsız olan bazı vatandaşlar yetkililere durumu bildirip hiçbir yabancı devlet konsolosunun böyle dolaşarak ahali ile bu tarz konuşmalar yapıp yapmadıkları yönünde bilgi istemişler ve bunun gibi seyyar konsolosların istihdam olmasının emsali olup olmadığını sormuşlardı (BOA.HARİCİYE. 21565).

İzmit Livası Kolağası Ragıb'ın 10 Temmuz 1897 (28 Haziran 1313) tarihli telgrafından anlaşıldığına göre Adapazarı'nda İngiliz Konsoloshanesi Tercümanı Mösyö Grifo ve yerkatibi İzmit'ten çıktıkları malumat olarak İstanbul'a bildirilmişti (BOA. Y.PRK.ASK. 128/148).

8 Mayıs 1901 (25 Nisan 1317)'de Adapazarı'nda bulunan İngiltere Devleti Elçiliği tercümanlarından Mösyö Nikola Baykoviç, trenle Adapazarı'ndan İstanbul'a dönmüş ve İdare-i mahsusa vapuruna nakil olmuştu (BOA.Y.PRK.ZB. 24/57).¹⁵

Görüldüğü gibi, Adapazarı bir çok açıdan Avrupa ve İran gibi diğer ülke vatandaşlarının ilgisini çekmiştir. Kimisi ticaret için gelip ticaretini gerçekleştirirken kimi keşif kimi ise devlet görevlisi olarak Adapazarı'na yerleşmiştir. Ticaret için gelenler özellikle Adapazarı bölgesinin sahibi olduğu orman zenginliğinden yararlanmak istemişler ve tahta fabrikası, hızar fabrikası gibi ağaç sanayine yönelik fabrikalar kurmuşlardır. Bununla beraber ticaret hayatına da el atmışlar ve özellikle Avrupa'dan getirdikleri ürünleri Adapazarı'nda açtıkları dükkanlarında

¹⁵ Belgenin tam metni şöyleydi: “Adapazarında bulunan darsaadet İngiltere sefaretı tercümanlarından Mösyö Nikola Baykoviç dün akşam trenle avdet iderek mensub olduğu sefarethaneye nail olmak üzere Haydarpaşa İskelesinden İdare-i Mahsusa vapuruna nakil olduğu maruzdur olbabda emr-ü ferman hazret menlehül emrindir 26 nisan 317”

pazarlamışlardır. Avrupa'dan gelenlerin bir kısmı da bölgenin kozmopolit yapısını değerlendirip kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Yabancıların Adapazarı bölgesinde yaptıklarından ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM: YABANCI TÜCCARLARIN ADAPAZARI'NDAKİ EKONOMİK FAALİYETLERİ VE BUNUN SOSYAL YAŞAMA ETKİLERİ

2.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi

19. yüzyılda bir yandan Avrupa'nın gelişerek sanayi devrimini gerçekleştirmiş olması ve bu gelişim sonucunda aşama aşama kurulan dünya ekonomisindeki denetim, öte yandan Osmanlı Devleti'nin yeni koşullara uyum için reform çabaları birleşerek İmparatorluğun yapısında önemli değişmelere yol açmıştır (Tekeli, 1996:361,362).

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ekonomisiyle bütünleşme süreci 16. yüzyılda başladı. Avrupa'yla yapılan ticaret geliştikçe Osmanlı kapalı ekonomisi çözüldü. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticaretinde büyük artış görüldü; ticaret hacmi 4.4 milyon sterlinden 64 milyon sterline çıktı (Quartaert, 1987:18).

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar köklü bir değişiklik geçirmeden yaşadı. Buna karşılık bir çok yeni unsurlarla beslenen yeni ve değişik bir hüviyet kendini göstermeye başladı. 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda ve Avusturya'da modern bir endüstri kurmaya muvaffak oldukları halde, Osmanlı Devleti, eski sanayi sisteminden tamamıyla kendisini kurtaramadı. Neticede Avrupa'nın, bilgiye, büyük sermayeye, ve makineye dayanan endüstrisine karşı, geleneğe ferdi sermayeye ve tezgaha dayanan sanayi ile rekabet etmemek durumuna düştü ve bu yüzden de silinmeye mahkum bir hale geldi (Genç, 2002:43; Karal, 1988:236,237; Cezar, 1986:235).

Avrupa'daki yüksek fiyatlar Osmanlı sanayi hammaddelerinin Batı'ya kaçmalarına neden oluyordu. Devlet ticaret serbestisini benimsemesine karşılık ülke için büyük önem taşıyan buğday gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu. fakat Batı yine fiyat farkından yararlanarak ihtiyaç duyduğu emtiayı kaçak olarak Osmanlı ülkesinden alabiliyordu (Tabakoğlu, 2000:223).

Osmanlı Devleti kapitülasyonları,¹⁶ pazarlık gücünün zirveye doğru tırmandığı 15. ve 16. yüzyılda bile reddetmedi. Pazarlık gücünü koruduğu müteakip yıllarda da onu kaldırmak veya daraltmak şöyle dursun, aksine korudu, genişletti ve adeta dokunulmazlaştırarak yerleştirdi.(Genç, 2002:55) Başlangıçta mali, yani transit ticaretten vergi geliri kazanmak ve siyasal, yani küçük büyük devletlerin birini diğerine karşı oynamak amacıyla kapitülasyonları vermişti. Ne var ki Osmanlı, giderek gerilerken tavizler bu niteliğini koruyamadı.. çünkü, Osmanlı, Avrupa'nın güçlü devletlerinin ne bilimsel buluşlarını ve bunları üretim süreçlerine uygulayarak yaşadığı gelişmeyi, türeyen yeni girişimci sınıfla sermaye birikimini ve zenginleşmeyi; ne Rönesans gibi yeni anlayış ve düşünce biçimleriyle toplumsal-yönetimsel dönüşümü; ne eğitim-kültür alanındaki büyük sıçramaları izleyebilmişti. Dolayısıyla Osmanlı, sermaye birikim sürecinin bu yeni aşamalarına da katılmıyordu.

Osmanlı Devleti'nin çevreleşme sürecinde güçlenen Avrupa, kapitülasyonları giderek Osmanlı'dan koparılmış tek taraflı ağır tavizlere dönüştürdü. Kendi tüccarı için Osmanlı'ya ihraç ettiği ya da Osmanlı'dan satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması; tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması; kendi yasalarına tabi olup, Osmanlı yasalarının dışında kalması gibi ticari, adli, mali, idari alanlarda Avrupa'ya tek taraflı tavizler verildi. Önce kişi olarak yabancı tüccarlara verilen bu tavizler, daha sonra yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde genişletildi (Kazgan, 2004:14,15; Afyoncu, 2004:216).

Kapitülasyonlar Tanzimat döneminde hız kazanacak olan bir takım eğilimlerinde başlatıcısı oldu. Bir yandan Avrupa'nın imtiyazlarından yararlanmak için gayrimüslim Osmanlı tüccarları Avrupa devletlerinin himayesine girip topluma yabancılaştılar, sırtını Avrupa'ya dayamış güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturdular; bir yandan geleneksel el sanatları artan tavizli ithalat karşısında rekabet edemeyip çözüldükçe, öte yandan da dışarıda fiyatları artan hammaddelerin ihracatının yarattığı bunlardan yoksunluk yerli üretime darbe vurdu. Türkiye'nin dış ticareti ülkede yaşayan yabancıların, ya da Osmanlı uyuğundaki Rumların ve Ermenilerin ellerindeydi (Collas, 2005:139).

¹⁶ "Kapitülasyon"un sözlük anlamı: Bir ülkede yurttaşların zararına olarak yabancılara verilen ayrıcalık haklarıdır.

Osmanlılar ithalat ve ihracat konularında çağdaşları olan Avrupalıların ve bugünün değerlerine hiç uymayan bir tutum içindeydiler. İthalatı serbest bırakıyor, buna karşılık ihracat üzerine de, bazen yasaklamalara varacak ölçüde, sıkı bir kontrol rejimi uyguluyorlardı. Devletin misyonu, bu ekonomik anlayışını sağlayacak kanunları, ilişkileri, kurumları oluşturmaktan ibaretti. Ekonominin sektörleri ziraat, madencilik, esnafılık ve ticaret alanlarındaki temel düzenlemelerinin hedefi, niteliği bu idi. Bütün bu karar, ilişki ya da kurumlar; teknolojik değişimin, büyümenin, gelişimin yahut en genel ifadesiyle ilerlemenin hiçbir şekilde söz konusu olmadığı, düşünülmediği ve tabii beklenmediği bir ortamda söz konusuydu (Genç, 2002:68,69).

Avrupalı devletler zenginleşme yolu olarak ithalatı kısıp ihracatı artırarak dış ticaret fazlası vermeyi, denizaşırı topraklarda koloniler kurarak pazarlarını genişletmeyi seçtiler. Devlet desteğini askeri, siyasi ve ekonomik yollardan alan tüccarlar, dünyanın dört bir yanında, serbestçe yabancı pazarlara mallarını sokup koloniler kurabiliyordu (Kazgan, 2004:15) Osmanlı Devleti'nde ise durum hiç de Avrupa devletlerindeki gibi değildi. bir sermayedar sınıfı oluşturmak zor bir durumdu. Osmanlı devlet rejiminde sermayeyi önemli oranlarda büyütme son derece zor, ekseriye imkansızdı. Osmanlı otoriteleri de bunu yakından bilmekte ve izlemekteydiler. Nitekim, İstanbul'dan uzak bir doğu kentinde 18. yüzyıl başlarında ölen bir tüccarın büyükçe bir miras bıraktığı anlaşılınca; Divan, buna hemen el koyma emrini vermekte tereddüt etmemiştir. Sarrafların bile sermayeleri ne kadar büyürse büyüsün devletin mali sisteminin gerektirdiği likiditeyi sağlamakla sınırlı tutulan kamusal hizmetlerin dışına çıkarak yatırım yapmaları, kapitalist gelişme yolu tutacak işlere kalkışmaları, hatta ticarete girmeleri bile sınırlandırılmış bulunuyordu (Genç, 2002:75,76).

Ekim 1834'te, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone için hazırlanan bir raporda, İstanbul'daki İngiliz elçiliği başkatibi David Urquart "(İmparatorluğunun) kaynaklarını ortaya çıkmasını engelleyen idari zincirler, ticari yasaklardan yakınıyor ve şöyle diyordu:

"İmalatçı bir toplum olarak refahımızın birinci ögesi bol ve ucuz malzeme olduğu gözönüne alınır, bu ülke bize sınırsız kaynaklar sunmaktadır... Pamuk, en iyi kalite ipek, tütün, yün, ilaç hammaddesi, mısır, yağ, kenevir, donyağı, floş üretimine

ne engel vardır. kambiyo kolaylıkları, bu maddelerin günümüzde büyük miktarlarda dışarıya satıldığı ülkelerin hepsinden oldukça ucuza üretim yapılmasına imkan vermektedir.. Osmanlı devleti'nin ticareti (idari zincirlerden) kurtarıldığı takdirde üretim öylesine büyük olacaktır ki, hammadde fiyatları tün dünya da düşecek ve Amerika'nın keşfiyle karşılaştırılabilecek bir devrim gerçekleşecektir”(Kıray, 1995:70).

1820'lerden başlayarak 19. yüzyılın sonuna kadar geçen süre içerisinde Avrupa Ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi. Sanayi Devrimi'nin ürünlerinin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri kimi dallarda direnebilmiş, pek çok dalarda gerilemiş, kimi dallarda da tümüyle yıkılıp gitmiştir. Ulaşım kolaylıkları nedeniyle, ilk aşamada İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri, daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, ithal mallarının rekabetinden en fazla etkilenen alanlar oldu. Aynı biçimde, ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı örneğin tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi daha güçlü olmuş, buna karşılık ulaştırma maliyetlerinin önemli bir engel oluşturduğu dallarda Avrupa mallarının rekabeti sınırlı kalmıştır.

19. yüzyıl başlarında Anadolu kentlerinde imalathaneler çevresinde üretim yapan ve bir ölçüde loncalara bağlı olan zanaatların, büyük bir canlılık ve gelişme içinde oldukları ya da kapitalist biçimlere doğru evrim gösterdikleri söylenemez. Ancak 19. yüzyılın başlarında, tüketimle karşılaştırıldığında ithalatın hacmi çok sınırlı kalmaktaydı. Zanaatların üretimi, pahalı yünlü kumaşlar, kağıt ve cam ürünleri gibi belirli istisnalar dışında, Anadolu ve imparatorluk nüfusun talebini karşılayabiliyordu (Pamuk, 2005:224).

19. yüzyıl başlarında Avrupa'da tarımda önemli gelişmeler olmuştu. Kol ve hayvan gücü yerine makine geçmeye başlamış, hayvancılık alanında bilimsel verilere dayalı önlemlerle büyük atılımlar gerçekleştirilmişti. Buna bağlı olarak kültür bitkilerinin ekimine ağırlık verilmişti. Osmanlı Devleti'nde ise tarım ve hayvancılık geleneksel yöntemlerle yapılmakta idi. Bilgisizlik, ulaşım zorlukları, iklim koşulları ve salgın hastalıkların olumsuz etkileri yanı sıra iç güvenliğin sağlanamaması, ardı arkası kesilmeyen savaşlar, bu alanda başarılı olmaya önlemekteydi. Sayılan olumsuz etkenlere karşın devlet konumu ve doğal yapısından ötürü dünyanın önde gelen tarım

ve hayvancılık ülkeleri arasında yer almaktaydı. Özellikle tahıl üretiminde başta geliyordu (Çadircı, 1997:7,8).

Osmanlı Devleti'nin ithalatı esas olarak Avrupa'nın mamul mallarından oluşuyordu: pamuklu, yünlü ve ipekli dokumalar, askeri malzeme, donanım, kalay, demir ve çelik, ayrıca şeker, çay ve kahve gibi tarım ürünleri. İhraç mallar ise hammadde ve yiyeceklerden oluşuyordu: pamuk, yün ham ipek, tiftik yünü, hububat, tütün, üzüm, incir, meşe palamudu, meyan kökü, afyon ve daha sonraları bazı madenler.

Kuşkusuz Avrupalılar dünyanın her yerindeki ülkelerle benzer ilişkiler kurabilirlerdi. İmparatorlukta, tarımda üretkenliği arttıracak önemli bir toplumsal ya da teknolojik yeniden örgütlenme olmadığından, Osmanlı ticari ürünlerinin birçoğu zamanla yerlerini, birim maliyeti daha düşük olan, başka ülkelerin ticari ürünlerine bıraktılar. Osmanlı pamuğunun yerini Amerikan pamuğu, Osmanlı yününün yerini Avustralya ve Arjantin yünü, Osmanlı ipeğinin yerini Çin ipeği aldı, vb. (Kıray, 1995:66-73). Bir zamanlar sadece kendi tüketimini karşılamakla kalmayıp doğu devletlerinin bütün pazarlarına ve bir çok Avrupa ülkelerine mal tedarik etmekte olan çeşitli endüstriyel kuruluşlar zamanla ortadan kalkmaya ya da uzunca bir durgunluk dönemi geçirmeye başladılar (Ubcini, Tarihsiz:355).

Endüstri devriminin etkisi ile zenginleşen kapital Avrupalıların tesirinden Osmanlı Devletinin kendisini kurtarması için tek çıkar yol vardı: Devlet topraklarına gelen yabancı eşya dan yüksek gümrük almak suretiyle memleket endüstrisinin ezilmesine mani olmak ve bu endüstriyi Avrupa metot ve tekniği ile modern hale getirmek... Fakat bu mümkün değildi. Çünkü Osmanlı Devleti 16. yüzyıldan beri Avrupalı devletlerden bazılarına Kapitülasyon ismi altında türlü imtiyazlar tanımıştı. Bu imtiyazlar arasında ticaret ile ilgili olanlar vardı ki başlıcasını gümrük muafiyetleri oluşturuyordu. 1838'e kadar devlet topraklarına giren mallardan ancak %3 bu tarihten sonra ise %5 gümrük resmi alınıyordu. Bu durumu tek taraflı olarak değiştirmek devletin elinde değildi. Olmayınca da, memleket mallarını korumak için yabancı mallarına karşı hiçbir baraj kurulamazdı (Karal, 1988:216).

1838, tezkere usulünün, tekel alım satım işlemlerinin ve iç gümrüklerinin kaldırıldığı, dış ticarete sebestiyenin benimsendiği yıldır. Diğer bir deyişle güç

ögesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından Pazar göstergelerinin yönlendiği bir piyasa düzenine geçişin sembolik dönüm noktasıdır (Toprak, 1995:222).

1838'den 1854'e kadar olanda olan dönemde dış ticaret hacminin yıllık artış hızı 1.5'ten 5'in üstüne çıktı, ihracat % 5.3, ithalat ise % 5.5. oranında arttı. Dış ticaret açığı henüz "acıtır boyutta" değildi. Osmanlının asıl küreselleşme sürecine çekilişi dış borçlanma yoluyla "finans kapital"ın ağına Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda düşmesiyle başladı (Kazgan, 2004:22).

1840'ta hükümet bütün vergilerin İstanbul'dan yollanacak maaşlı görevlilerce doğrudan toplanmasına karar verdi. Amaç, mültezim ve valilerin yerel güçlerini kırmaktı. Görevlilerin bilgisizliklerinden ve yerel bağlantıları bulunmamasından ötürü başarısız oldu. Aşar gelirleri çok azaldı. 1841'de hükümet iltizam sistemine döndü. Açık arttırmalar, yerel bilgi ve kaynaklardan yararlanmak için eyaletlerin merkezlerinde ve iki yıllık dönemler için yapılıyordu. Ancak, iki yıllık dönemin köylünün daha fazla suiistimal edilmesine yol açtığı görüldü, çünkü mültezimler bu kısa sürede vergi kaynağının iyiliğini hiç düşünmeksizin, kayıplarını karşılamaya çalışıyorlardı. 1847'de hükümet, köylünün korunmasına yardımcı olacağını umarak, iltizam haklarının beş senelik verilmesine karar verdi. Öyle görülüyor ki, bu durum ademi merkezi güç oluşumuna yol açtı ve merkez otoritenin meşruluğunu ve gelirlerini tehdit etmeye başladı. Bu dönemde devam eden enflasyon nominal olarak sabit olan tarımsal gelirlerin alım gücünü de azaltmış olmalıdır. 1852'de hükümet, beş yıllık dönemleri sona edikçe iltizamları geri alarak, vergileri doğrudan toplamaya bir kez daha denedi. Gelirler bir kez daha düştü (Kıray, 1995:133).

Kentlerde zanaatların ithal mallarının rekabeti karşısında gösterdikleri direnişi de vurgulamak gerekiyor. Pek çok üretim dalında yerel zanaatlar, direnmeye ve ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmışlardır. Dokumacılık dalından örnek verecek olursak, ithal mallarının rekabeti karşısında kentlerdeki zanaatların toplam tüketim içindeki payı sürekli olarak gerilemiştir. Ancak kentlerdeki imalathaneler ithal malı iplik kullanarak, yerel beğenilere yönelik kumaşlar dokuyarak ve hepsinden önemlisi, daha düşük ücretleri ve karları kabullenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir (Pamuk, 2005:224,225).

Yerel ayan, mültezim ve Osmanlı tüccarları devlette, Avrupa'yla ticaretten yararlananların başında gelmeye devam ettiler. Ancak, kaynakların harekete geçirilmesinde ve Pazar yaratılmasında en önemli rolü oynayanlarsa Avrupalı tüccarlar ve Avrupa ticaret sermayesi oldu. 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın en önemli yanı, Avrupa ticaret sermayesine iç ticaret yolunun açılmasıydı. Liman kentlerinde toplanmış ve Osmanlı hammaddesi karşılığında mamul mal satmakta olan Avrupalı tüccarlar artık ticari etkinliklerini farklılaştırıyor ve genişletiyorlardı. Örneğin 1860'lardaki pamuk üretimi patlaması sırasında üretimin genişletilmesi için alt yapıyı yaratanlar Osmanlı Devleti'nde yerleşik Avrupalı tüccarlar ve onların yerel aracılardı (Kıray, 1995:73,74).

İhracatta Avrupalı tüccarlar yerel acılara avans veriyor, aracılarsa bu parayı hasattan sonra ürünün teslimi sözü karşılığında ekicilere işletme sermayesi olarak ödünç veriyordu. İthalattaysa, Avrupalı tüccarlar yerel aracılara kredili olarak satıyor, aracılar da, bu malları bedeli gene hasattan sonra ödenmek üzere köylülere kredili olarak satıyorlardı. yabancı tüccarlar üreticilere dolaysız biçimde ulaşmaya çaba harcıyorlardı, ancak çoğu durumda, İstanbul'daki tüccardan köylerdeki bakkallara kadar değişiklik gösteren pek çok aracıyla karşı karşıyaydılar. Her aracı aşamasında artan faiz masrafları köy düzeyine gelindiğinde fahiş oranlara ulaşıyordu. Faiz geliri tüccarların ucuza alıp pahalı satma yoluyla elde ettikleri ticari geliri bütünlerken, köylülerinde elini kolunu bağıyor, böylece yerel tüccarlarsa, aracılara ve ayana ek bir güç sağlıyordu (Kıray, 1995:74,75).

Basit bir sınıflandırma yapacak olursak, 19. yüzyılda İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki mamul mallar üretiminin üç ayrı biçimde örgütlendiğini söyleyebiliriz. Köy ekonomisi çerçevesindeki tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknolojiyi kullanıyordu. Mamul mallar üretiminin üçüncü örgütlenme biçimi ise, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalardır. İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki bu büyük ölçekli sanayi işletmeleri iki ayrı dalga halinde gelişmiştir (Pamuk, 2005:225).

Sanayi alanında 1827’de başlayan bir seri yeni fabrikalar kurma faaliyeti 1850’lerde son buldu. Bu tarihlerden sonra devlete ait fabrika yatırımlarına pek rastlanmaz. Daha önce kurulmuş olanların da 1955’ten sonra çoğu ithal rekabetine dayanamadığı için kapanmıştır. Geleneksel esnaf sektörü de aynı rekabet karşısında 1840’lı yıllarda hızla daralmaya maruz kalarak yardım talebiyle devlete başvurduğu zaman devlet, kendi kurduğu ve kurulmasını teşvik ettiği fabrikalar gibi, onlara da gümrük himayesi sağlamayı hiçbir şekilde düşünmedi (Genç, 2002:95).

1850’lerde, özellikle başarısız kağıt para ihracından sonra büyük bir mali bunalımın eşiğine gelmişti (Tabakoğlu, 2000:194). Bununla birlikte, Kırım Savaşı (1853-1856) Rus Çarlığı’yla hesaplaşma içindeki İngiltere ve Fransa’yla Osmanlı’nın ittifakını, savaşın arttırdığı askeri harcamaların karşılanması sorunuyla birlikte getirdi. Zaten hazinesi perişan durumda olan, para-maliye sorunlarını çözümlenememiş, Galata Bankerleri’nin ağına düşmüş ve bu nedenle sürekli İngiltere ve Fransa tarafından dış borca yönelme baskısına giren Osmanlı’nın, Avrupa devletleri karşısında direnecek gücü yoktu. Sonunda Osmanlı Devleti’nin geleneksel dış bor almaya karşı direnci kırıldı ve Osmanlı Kırım Savaşı’yla birlikte 1854’te dış borca açıldı (Karal, 1988:210; Kazgan, 2004:22).

1854-1860 dönemi dış borç ile dış politika arasındaki önemli dinamikleri göz önüne sermektedir. 1834’ten sonra İngiltere, Rusya’nın güneye doğru yayılmasını önlemek, Hindistan’a uzanan karayolunun kendisine dost ellerde kalmasını sağlamak ve Osmanlı Devleti’nin açık ekonomik ilişkileri sürdürmek amacıyla, devletin toprak bütünlüğünü korumaya büyük önem vermekteydi. Osmanlı Devleti bu işlevi yerine getirdiği sürece İngiltere Parlamentosu doğrudan devlet finansmanına müdahale etmek istemiyordu. Ancak Kırım Savaşı patlak verdiğinde ve Osmanlı Hükümeti’nin böyle bir savaşı finanse edemeyeceği açığa çıktığında hem İngiliz, hem Fransız hükümetleri, uluslar arası sermaye piyasalarında desteklemek suretiyle Osmanlı Hazinesinin yardımına koştular (Kıray, 1995:93).

1854 ile 1875 arasında Osmanlı Devleti toplam 15 dış borç sözleşmesiyle 220 milyon sterlin tutarında borçlandı; karşılığında hazinesine 116 milyon sterlin girdi. Borçlardan bazıları Osmanlı Hükümeti’nin acil isteği, bazıları da Avrupalı bankerlerin ısrarlarıyla alınmıştı. Çoğu önceden belirlenmiş amaçlara yönelikti. Bu

borç sözleşmeleri alacaklılara ekonomik ve siyasal ayrıcalıklar sağlıyordu (Kıray, 1995:30).

Osmanlı borçlanmaları Avrupa çapında bir yatırım, kazan, spekülasyon, komisyon ve rüşvet alanı olmuştur. Osmanlı Devleti Kırım Savaşı sırasında ilk borçlanmayı yaptıktan sonra mali bakımdan her sıkıntıya düştüğünde Avrupa bankalarından borç almaya devam etti. Bu borçlar zor şartlarda ve diğer ülkelerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda alınıyordu. Yine Osmanlı Devletinin borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı (Tabakoğlu, 2000:195).

Borçlanmanın başlamasından moratoryum ilanına kadar(1854-1875) arada geçen yirmi yıllık sürede alınan borçlar, büyük ölçüde, değişen tüketim kalıplarına uygun mallarla silah alımı ve kışla, saray yapımı gibi işlerde çarçur edilmişti (Kazgan, 2004:25).

Devlet borç aldığı parayla yatırım yapmak, ekonominin üretim kapasitesini arttırmak, böylece zorlanmadan borcunu ödeyebilmek amacıyla borçlanmıyordu. Devlet gelecekteki gelirlerinin mevcut gelirinden daha fazla olacağını umuyordu. Ama bu ne yeni doğal kaynakların keşfine, ne de dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmeden ötürü üretimin artacağı inancına dayanıyordu. Merkezi bürokrasi, ayanın ve yerel eşrafın gücünü kırmak ve ekonomik fazla üzerindeki geleneksel siyasal meşruiyetini ve denetimini yeniden kurmak için Avrupa'dan borç alıyordu. Ekonomik fazlanın üretimini finanse etmekten çok, bu fazlanın bölüşümü üzerindeki çatışmayı finanse etmek için borçlandı (Kıray, 1995:84).

1860 ve 1865 kredileri cari bütçe açıklarını karşılamakta kullanılırken, 1858, 1860 ve 1863'te alınan kağıt paranın tamamının piyasadan çekilmesi ve kısa vadeli borçların ödenmesi ya da buna ayılan fon için kullanılmıştır. Başka bir deyişle, bu fonlar var olan iç borçların dış borçlar haline getirilmesi için kullanılmıştır. Bu nedenle hükümetin dışarıdan aldığı krediler, bütün bu dönemin mali açığını tahminde iyi bir araç oluşturmaktadır. Özetle, hükümetin 1857-1866 döneminde aldığı dış krediler 20.3 milyon sterline ulaşmakta, bu da yıllık ortalama 2 milyon sterlinlik bir bütçe açığı anlamına gelmektedir (Kıray, 1995:126).

1861 yılında imzalanan ticaret anlaşmasıyla ithal gümrükleri % 5'ten % 8'e yükseltilmiş, buna karşılık ihrac gümrükleri de % 12'den % 8'e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl % 1 azaltılarak 1869'da % 1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının anlaşmaya dahil edilmesidir. Bu eski sistemin artık terk edildiğinin ve ihracatın arzu edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başladığını gösteren önemli bir gelişmedir (Genç, 2002:94).

1841-1842 mali yılından itibaren bütçe geleneği oluşturulmaya başlanmış ve bir bütçe taslağı hazırlanmasına yönelik bir çalışma yapılmıştı (Güral, 1989:7). 1859-1860 yıllarında bütçe açığının giderek büyüdüğü ve gelirlere oranı % 17'lere kadar yükseldiği görüldü. 1841-1842 mali yılındaki bütçe taslağındaki harcama dağılımında idari harcamalar % 40.7 ve bunun içinde maaş ödemeleri % 9.3 iken 1861-1862 mali yılında idari harcamaların payı % 29.5'e düşmüştür. Buna karşılık iç ve dış borç ödemelerine ayrılan pay giderek artmıştır (Özdemir, 2001:134).

1858'deki toprak yasası, ister devlete ait, ister özel arazi üzerinde olsun, bütün yeni keşfedilen madenlerin devlete ait olduğunu açıklamıştır. Bütün madenlerdeki üretimin beşte biri devlete ayrılmıştı. Ve devlet arazisi üzerindeki madenler mültezimler tarafından işletilecekti. 1861'deki maden yönetmeliği, madenler üzerindeki devlet tekelini kaldırarak, özel toprak sahiplerinin topraklarında yeni keşfedilecek madenleri çıkarmalarına olanak tanıdı. Devlet, üretim üzerinden beşte birlik hakkını hala koruyordu. Devlet arazisindeki madenler, 1867'den sonra aralarına yabancı şirketlerin de katılacağı özel şirketlere kiralanacaktı.

Osmanlıların sanayi ve ticaretin kurumsal ve ekonomik yapısını değiştirmekte makul davrandıkları, ama tarımda radikal reformlar yapmaya pek yanaşmadıkları görülüyor 1858'deki Toprak Kanunu ile bu konuda yapılan, toprak kullanım haklarını genişleterek, tapu senedi sahiplerine, o yerin kullanım haklarını özgürce devredebilme, ipotekleyebilme, miras bırakabilme ve satabilme hakkı tanıyan 1867'deki düzenleme kuşkusuz önemli değişikliklerdi. Ne var ki, mutlak mülkiyet hakkı hala devlete aitti; devlet kendisine ait olmayan arazileri kendine bağlamaya devam ediyordu ve toprakta küçük köylü sistemini oldukça sürekli bir politika olarak benimsemişti (Yerasimos, 2001:124; Kıray, 1995:132).

Osmanlı Devleti'nin 1870 yılındaki durumuna bakarsak, dünya ekonomik ve siyasal ilişkiler sistemindeki konumunun ne kadar gerilediğini görmemiz hiç de zor olmaz. Aradaki yıllarda ortaya çıkan değişiklikler o kadar kapsamlıydı ki 1879'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby kendinden emin bir şekilde,

“Osmanlı İmparatorluğu'nu o kadar yakından denetliyoruz ki, bu devletin toprakları üzerindeki egemenliği pratik olarak sifıra inmiştir.”(Kasaba, 1993:37,38) Diyebiliyordu.

1874'te ihracat geliri 19 milyon sterlinken kısa vadeli borcun 16 milyon sterline ulaşması, oysa hükümet gelirin 22.5 milyon sterlinde kalması, moratoryumun ilan edilmesine neden oldu. Ayrıca 1869-1875 arasındaki 6 yılda alınan borç 1854-1868 arasındaki iki katına varmıştı (Kazgan, 2004:26).

Genel olarak bakıldığında, Osmanlı borçları, özellikle 1854 ile 1881 arasındaki dönemde, 19. yüzyıl Avrupa dış yatırım fonlarının önemli bir bölümünü oluşturuyordu. 1854 ile 1881 arasında, 1877 savaş borçlanması dahil, Osmanlı Devleti 189 milyon sterlin borçlanmıştı. Bu borçlanma sonucunda hazineye 106 milyon sterlin girmiş, bununda 72 milyon sterlini borçların faiz ve anapara ödemelerinde kullanılmıştı. Böylece 28 yıllık bu dönemde net fon girişi 34 milyon sterlin olmuştu (Kıray, 1995:37-39).

1873 yılında borsa krizleri Avrupa ve Amerika piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarından yeni fonlar bulması imkansız hale geldi ve borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladı (Tabakoğlu, 2000:195). 1875'te borç ödeyemeyecek duruma gelmiş olmanın getirdiği prestij kaybını, II. Abdülhamit kurnazca zekasını kullanarak, 1876'da Meşrutiyet'in ilanı ile telafi etmek istedi. Ancak Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki (1877-1878) yenilgi bunu engelledi (Kazgan, 2004:27).

1878'de Berlin kongresi'nde, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı tartışmaları sırasında Rus delegesi vergi gelirlerinin ancak üçte birinin hazineye girdiğini ve reform için geniş imkan bulunduğunu öne sürerek miktarın artırılmasını istemiştir (Kıray, 1995:81).

Devlet, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı Bankası'yla Galata Bankerlerine olan borcunu da ödemeyeceğini açıkladı. Öncelikle bu iç borçların tasfiyesi için Rûsum-u Sitte adı verilen damga, içki, balık avı, tuz ve tütünden alınan vergilerin on yıllık tutarını alacaklılara bıraktı. Bu çözüm Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların tepkisini çekti (Tabakoğlu, 2000:195).

1880'de sultan, borç ödeme görüşmelerine başlanmasını istediğini Avrupa devletlerine bildirdi; ancak borçlar konsolide edilmediği ve borç taksitleri azaltılmadığı takdirde kimse hiçbir şey alamayacaktı. Avrupa'nın siyasal ve mali alanda önde gelenleri anapara ve faiz ödemelerinin azaltılması fikrini kabul ettiler, ama bir koşulla; Osmanlı gelirlerinin denetimi kendi temsilcilerine bırakılacak ve temsilciler bu gelirleri denetleyecek, toplayacak ve tümüyle borç ödemelerine ayıracaktı. Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasını sağlayan ve Muharrem Kararnamesi olarak bilinen resmi anlaşma 20 Aralık 1881'de imzalandı.¹⁷

1881 yılının Aralık ayında Osmanlı tarafından Muharrem Kanunnamesi ilan edildi. Berlin Anlaşması'nın kararı olan Osmanlı maliyesini düzene sokacak uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulması böylece yürürlüğe girmiş oluyor, Duyun-u Umumiye İdaresi örgütleniyordu. Başlıca alacaklı devletlerin temsilcileri (İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı, İtalyan) ile birlikte Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti de İdare'nin Meclisi'nde yer aldılar (Kazgan, 2004:24-28).

Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nde giderek genişleyen faaliyetlerinin simgesi ve taşıyıcı gücü olan Osmanlı Duyun-u Umumiye İdaresi büyük boyutlara ulaşan konsolide Osmanlı borçlarının Avrupalı alacaklılara geri ödenmesini denetlemek üzere 1881 yılında kuruldu. Osmanlı Hükümeti'nin bir kuruluşu gibi işlev görmesine rağmen hükümete değil kendi hissedarlarına karşı sorumluydu. Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması son dönem Osmanlı tarihi içinde bile bir dönüm noktasıdır.¹⁸ Bu idarenin oluşturulması 19. yüzyılda Osmanlı egemenlik haklarından verilen en

¹⁷ Çıkış günü hicri takvimle 28 Muharrem 1299'a rastladığı için anlaşmaya muharrem kararnamesi denir (Kıray, 1995:34).

¹⁸ 1881 yılında kurulan Duyun-u Umumiye (Genel Borçlar İdaresi)'nin Adapazarı'nda da bir temsilciliği bulunuyordu. Duyun-u Umumiye Faaliyetlerini Adapazarı'nda sahibi olduğu binada yapıyordu bu bina 1895 yılında kullanılamayacak duruma geldiği için yeniden inşa edilmesi istenmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. (BOA.İ.ML.15/lef.1-2).

önemli ödünlerden biri olduğu gibi, Avrupalıların ilerde Osmanlıların borçlarını reddetme olasılığından duydukları kuşku da gidermişti.

1881-1900 yılları arasında, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ndeki ticaret ve yatırım faaliyetleri artarken Osmanlı ekonomisi ve özellikle Anadolu ekonomisi tarımsal niteliğini korudu. Dönemin sonlarına doğru Anadolu'daki toplam nüfusun yüzde 75-80'i tarım kesimindeydi. Tarımın, Anadolu'nun gayrisafi bölgesel hasılasına katkısının, devlet gayrisafi milli hasılası içindeki yüzde 52'lik payının biraz üzerinde, yüzde 59 düzeyinde olduğu tahmin edilmektedir. Moldovya, Eflak, Bosna, Hersek ve Doğu Rumeli gibi vilayetlerini kaybederek gittikçe küçülen devlette, Anadolu'nun kalan toplam topraklar içindeki oranı gittikçe artmaktaydı. Yine de, Anadolu'nun Osmanlı ihracatındaki payı 1840'ta yüzde 35 iken 1913'te yüzde 29'a düşmüştü ve bölge dış ticaretinin büyüme oranı devlet toplan dış ticaretinin bir parça altındaydı. Anadolu'dan yapılan toplan ihracatın en az yüzde 80-85'ini tahıl, üzüm, tütün, incir, pamuk ve haşhaş gibi tarım ürünleri oluşturuyordu (Quataert, 1987:19,20).

Kırım Savaşı (1853- 1856) dışarıda tutulursa, 1840 ile 1873 arasında Osmanlı dış ticareti yüksek bir büyüme hızına sahipti, 1873-1895'teki Avrupa ekonomik bunalımı sırasında dış ticaret geriledi. Dış ticaret açısından en önemli dönüm noktası 1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Antlaşmasıydı. Bu antlaşma, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesinin kuramsal ve hukuksal çerçevesini oluşturdu (Kıray, 1995:69,70).

1861'de, yarısı Balkanlarda yarısı batı Anadolu'da olmak üzere sadece 452 kilometre demiryolu hizmete açıldı. Hükümet daha sonra yabancı şirketlere imtiyazlar tanımaya başladı. Bu şirketlere yaptıkları demiryollarını belli bir süre işletme tekeli tanındı; uygun bir kar garanti edildi ve yapılan her kilometre için belli bir miktar ödenmesi önerildi. 1861 ve 1888 yılları arasında 1.328 kilometre daha ray döşendi. Bunlar yine, daha çok Balkanlarda ve Batı Anadolu'da verimli vadileri limanlara bağlıyordu. Ancak, 1888'den sonra doğuda, İstanbul'u Ankara, Konya, Bağdat ve Kutsal Kentlere bağlayan bir demiryolu ağı kuruldu. 1888 ve 1908 arasında, 5.883 kilometrelik yeni demiryolu ağı hizmete açıldı. Demiryollarının, merkezi denetimin kolaylaştırılması ve devletin dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesi açısından

çok önemli etkileri olmuş, ama bunlar ancak borçların ödenemeyişinin ilanından sonra gözlenmiştir.

19. yüzyıl boyunca hükümet, sürekli olarak tımar arazilerini, vakıf arazilerini ve diğer arazileri kamulaştırıp köylülere dağıtarak, bunları vergiye tabi duruma getirdi. Bu işlem çok yavaş ilerlemekle birlikte, yüzyılın sonuna doğru tamamlandı (Kıray, 1995:130,131). Buna rağmen, 19. yüzyıl boyunca tarım teknolojisi değişmemiş, tarımda üretim artmamıştır (Kıray, 1995:154).

Ülkedeki maden cevheri işletmelerinin başlıca finans kaynağı da yine Avrupa sermayesiydi. İmparatorluk toplam maden üretiminin belki de beşte dördü Anadolu'da çıkarılmaktaysa da, bölgenin gayrisafi hasılasında madencilik payı yüzde 1 civarındaydı. Yabancıların mülk edinimi üzerindeki kısıtlamaların gevşetilmesi sonucu, 1900'e gelindiğinde Anadolu'daki tarım, ulaştırma ve madencilik gittikçe artan bir şekilde dünya ekonomisiyle bütünleşti (Quataert, 1987:20).

19. yüzyılın sonuna kadarki dönemde kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneler kurulmuştu.

Büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ilk dalgası, 1830'lar ve 1940'larda devlet tarafından ve esas olarak ordunun ve devletin gereksinmelerini karşılamak üzere başlatılmış, ancak kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmışlardı. İthal malı teknoloji kullanan sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ise 1880'lerden itibaren gelişti. Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret anlaşmalarıyla açık tutulduğu, yerli sanayinin ithal mallarının rekabetinden korunamadığı koşullarda, bir bölümü yerli bir bölümü de yabancı sermayedarlar tarafından kurulan bu işletmeler, ancak ulaştırma masraflarının çok olduğu, hammaddelerin yerel olarak ve ucuza sağlanabildiği ve hepsinden önemlisi düşük ücretlerin önemli bir avantaj oluşturduğu dallarda üretime geçebiliyor ve ithal mallarıyla rekabet edebiliyordu (Pamuk, 2005:225).

Görüldüğü gibi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomisi Avrupa ekonomileri kadar dinamik değildi. Bu ortamda Adapazarı yüzyılın başlarında tarım ekonomisiyle

kendisini gösterirken zamanla sanayi ile de tanışmış ve ekonomik anlamda büyük değişimler yaşamıştır.

2.2. 19. Yüzyılda Adapazarı Ekonomisi

Adapazarı'nda her meslek erbabı muayyen yerlerde toplanırlardı. Zamanla Türk, Ermeni ve Rumların bir arada ticaret yaptığı bu pazarlar daimi bir hal almış ve halk buralara yerleşmeye başlamıştır (Tuncel, 1999:57,58). İmal edilen türlü ihtiyaç maddelerinin satıldığı pazarlarda semer ve saraç işleri, pabuç, tığ, iğne ve çıra gibi maddelerle yiyecek içecek sergileniyordu (Erendil, 1982:24). Bu pazar yerlerinde çeşitli satıcıların üstlendiği kesimler günümüz Adapazarı'nda da mahalle ismi olarak yaşamakta ve bir pazar yerinden şehir durumuna geçtiğini belgelemektedir (Narin, 2003:17).

1813'te Kocaeli ve Hüdavendigar sancakları mutasarrıfı Vezir Hacı Aziz Ahmet Paşa, Sapanca Gölü'nü İzmit Körfezi'ne bağlama projesini ortaya attı.¹⁹ Aziz Paşa, İstanbul'a arz ettiği yazısında Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi ve Sakarya Nehri'nin birleştirilmesinin ekonomik faydalarına değinmiş ve bunun için nehrin kaynağına yahut en azından Beypazarı'na kadar olan kısmının temizlenmesi gerektiğini bildirmişti. Aziz Paşa ayrıca projenin teknik yönden esaslı bir şekilde araştırılması için gerekli mühendis ve mimarların gönderilmesini talep etmişti. Uzun süren araştırmalar sonunda hazırladığı bu raporu Padişah II. Mahmut'a sundu. II. Mahmut bu projeyi destekledi ve İstanbul'dan bölgeye mühendishane öğretmenlerinden bir heyette gönderdi. Ne var ki Vezir Hacı Aziz Ahmet Paşa, projeyi sunduktan 20 gün sonra öldü. Onun ölümüyle de çalışmalar yarıda kaldı ve tamamlanamadı (Narin, 2003:37,38).

1816'da Kocaeli Sancağı sınırlarında olan Adapazarı, "Ayanlık"²⁰ ile idare ediliyordu. Bunun en önemli temsilcisi Kara Osman idi.²¹ Yeniçeri asıllı olup,

¹⁹ Tamamlansaydı Adapazarı'na büyük bir canlılık getirecek olan bu proje daha önce; Bitinya Kralları, İmparator Trajan, Kanuni Sultan Süleyman, III Murat, IV. Mehmet ve III. Mustafa tarafından ele alınmıştı. Ayıntılı bilgi için bkz. (Narin, 2003:32-38).

²⁰ Ayan, bir bölgenin ileri gelenleri anlamında kullanılmaktadır.

²¹ Atilla Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi" adlı makalesinde (2005a:364) Kara Osman Ağa hakkında şu bilgileri vermektedir: Kara Osman Ağa, Adapazarlı Türktü, belgelerde "Adalı", "Adapazarlı" olarak anılıyor... Babasının adı Mehmet olup, künyesi, "Kara Osman Ağa bin Mehmet" şeklindeydi... Kurnaz olmakla beraber sert ve bazen dikbaşlı bir kişiliği vardı.. Kara Osman Ağa, başta Adapazarı olmak üzere, İzmit'in bir bölümü Sapanca, Akyazı Hendek,

Zağarcı başı iken Adapazarı'na gönderildi. Bir ara İstanbul ile anlaşamadı ve hayatına son verildi. Medine-i Adapazarı'nın (Adapazarı Şehri) söz sahibi ayanı, sert huylu olmakla beraber, hayır eserleri ile Adapazarı'ndan unutulmaz şahsiyet olmuştur. Doğramacı dükkanı, Boyahane, Muylab, Kışeci, Hasırcı, Temürcü, Papuçcu, Çıkırcı, Na'l-bend, Yağhane ve Arabacı gibi birimleri Adapazarı'nda faaliyete geçirmiştir (Çetin, 2000a:21-43).

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın belli dönemlerinde Adapazarı, Bursa Mukataası²² içerisinde yer almaktaydı. Bursa Mukataası, Bursa, Adapazarı, Biga, Bolu, Kastamonu, Çankırı'daki bazı makataalarla mizan-ı harir (İpek kapanı) mukataasının ve Akdeniz Adalarındaki çeşitli mukataaların gelirlerini denetleyen ve Rumeli'deki kimi kale muhafızlarının mevacic hesaplarını tutan büro idi (Tabakoğlu, 2000:174).

II. Mahmut döneminde Anadolu'da sancakların büyük bir kısmı Mukataat Hazinesi'ne bağlanmıştı. Adapazarı Kazası'nın bağlı bulunduğu Kocaeli Sancağı'nın gelirleri de bu hazinenindi. Mütesellimleri doğrudan doğruya bu hazine görevlendirmekteydi (Çadırcı, 1997:24).

Sakarya yöresi Osmanlı Devleti döneminde zengin ve değerli ormanları ile ünlü idi. İstanbul, Kefken, İzmit tersaneleri için tomruk, kütük, keresteler, İstanbul halkının ihtiyacı için odun gibi yakacak maddeleri, Türkiye'nin ilk demir yolları yapılırken ray döşemesi için kullanılan traversler hep Sakarya bölgesinden sağlanırdı (Dinçer ve diğ., 1998:103). Ormanların bol oluşu Adapazarı'nda ağaç endüstrisine dayalı çeşitli sanayi kolları kurulmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti içerisinde tüfeklerin ağaç kısımlarının imal edildiği üç bölgeden biri de Adapazarı idi.²³

Adapazarı Kazası'nın bağlı olduğu İzmit Sancağı orman yönünden zengin durumdaydı. Özellikle Adapazarı bölgesinden elde edilen tomruklar 200'ün üzerinde imalathanede işlenerek bir bölümü İzmit Tersanesi'nde kullanılır. Önemli bir bölümü İzmit İskelesi'nden İstanbul ya da yurt dışına sevk edilirdi. Bu arada ceviz kütüğü (yılda ortalama 50.000 kütük) kısmen işlenmiş kısmen de yarı işlenmiş olarak ihraç

Geyve, Akhisar-ı Geyve, Karasu, Mudurnu, Düzce civarında hükümünü yürütmüş, yakın ve uzak çevresindeki bazı ayanlarla işbirliği yapmış ve yardımlaşmada bulunmuştu.

²² Mukataa: bağ, bahçe, arsa haline getirilen ekim toprağı için verilen vergidir.

²³ Diğer bölgeler, Boğdan ve Kırım'dı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Tabakoğlu, 2000:223).

edilir, takas usulüyle ülkede ihtiyaç duyulan maddeler ithal olunurdu (Ulugün, 2002:139).

Adapazarı'ndaki imalat sektörlerinden biride Dersaadet (İstanbul) sakinlerinden Fenerli Yorgi tarafından kurulan "Çamaşır Teknesi İmalathanesi" idi. Fenerli Yorgi, 7 Zilkade 1276/ 27 Mayıs 1860'da İzmit Kaymakamına sunduğu arzuhalde belirttiğine göre, İzmit Sancağı'na bağlı Adapazarı'nda 430 adet çamaşır teknesi imal etmişti. İmal edilen bu çamaşır tekneleri, Adapazarı Müdürü Reşit Paşa tarafından el konulmuştu. Fenerli Yorgi, el konulan bu mallarının peşine düşmüştü. Çamaşır teknelerini geri almak için de İzmit kaymakamından yardım istemişti (BOA.A.MKT.DV. 159/58, Lef: 1-2).

Orman ürünlerinin pazarlanmasıyla, bölgede önemli sermaye birikimi sağlanmıştır. Orman arazileri kesildikçe yerini verimli tarım arazilerine bıraktı. Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenler bu bölgelere yerleştirildiler (BOA, Y.A.RES, 110/14; BOA, Y.PRK.MYD. 17/6). Bu sayede Adapazarı'nın nüfusu gittikçe arttı.

Anadolu'ya gelip bir kısmı da Adapazarı'na yerleşen göçmenler, eski adetlerinden vazgeçmeyerek, yerleştikleri bölgelere kültürlerini de taşıdılar. Örneğin, Çerkezler, 1878 yılından sonra Anadolu'daki yeni toplumsal ve ekonomik ortama uyum sağladılar. Adapazarı'ndaki ormanlık ve dağlık bölgeye yerleşmiş olan büyük bir topluluk, yeniden geleneksel sığır besiciliğiyle uğraşmaya, komşu kent ve kasabalara et ve süt ürünleri pazarlamaya başladılar. Yüksek bir mevki arayışıyla kasaba ve kentlere yerleşmiş ya da sürüklenmiş olan diğerleri, iyi bir toplumsal konum edinmek üzere mevcut eğitim olanaklarından ve askeri kanallardan yararlanabildiler (Karpat, 2003:119).

Osmanlı sınırları dahilinde yerleştirilen göçmenlere geçimlerini temin edinceye ve maddi açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur'a²⁴ muafiyeti tanındı. 1877'ye kadar hicret edenler temettuu vergisinden on, aşardan üç ve askerlikten yirmi beş yıl muaf tutuldular. Göçmen sayısının hızla artması üzerine önceki yönetmelik iptal edilerek "Muhacirine muavenet" adı ile vali mutasarrıf ve kaymakamlara yeni bir talimname gönderildi. Bu talimnamenin altıncı maddesine göre, iskan tarihinden

²⁴ Kur'a muafiyeti Tanzimat sonrası askerlik işlerinde kullanılan bir usul idi. Bir yılın doğumları arasında Kura çekilirdi. Adına K yazılı kağıt çekilen asker olurdu.

itibaren üç sene geçen göçmenlerin ürünlerinden aşar alınarak yeni gelen ve henüz mahsul alamayan göçmenlerin ekmek ve tohum ihtiyacının karşılanması yoluna gidilecekti. 93 Harbi (1877-1878) esnasında zorunlu olarak göç edenler yol inşa vergisi, temettuat vergisi, ağnam resmi, aşar ve toprak kirası gibi vergilerden muaf tutuldular. Yine savaş esnasında çift çubuğunu ve her şeyini terk edip göçe mecbur olanlar askerlik hizmetinden on yıl süreyle muaf tutuldular. Savaş sonrası göç edenler, harp ateşi içindeyken gelenlere mukayese olmamakla beraber, göçmenlerin zarara uğramaları tabii bulunduğu nazaran kendilerine yardım etmek gerekiyordu. Bu nedenle henüz durumu düzelmemiş olan ve 1886 tarihinden itibaren gelecek olanlara iki sene vergi muafiyeti ve savaş sonrası göç edenlere altı sene kura muafiyeti tanındı (İpek, 2005:651,652).

Genel itibariyle tarım ekonomisi niteliğine sahip olan Osmanlı Devleti'nde tarım yapılabilecek arazi fazlasıyla olmasına rağmen işleyecek olan insan sayısı azdı. Göçmenlerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte yeni tarımsal toprakların işlendiğine ve çiftlik üretiminin arttığına kuşku yoktu. Ayrıca göçmenlerin önemli bir bölümü, refah düzeyi yüksek topluluklara (toprak sahipleri, yüksek düzey memurlar ve ulema) mensup oldukları için göçle beraber sermaye ve beceriler de aktarılmıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki demografik dönüşümüne, siyasal hareketliliğin yanı sıra ekonomik büyümenin ve toplumsal değişimin de eşlik ettiği söylenebilir (Narin, 2004:13; Karpat, 2003:100).

Göçmenlere yapılan yardımlar, devlete büyük külfet yükliyordu. Devlet, bu gibi külfetlerden kurtulmak için 1894 yılından sonra Anadolu'ya göç etmek isteyenlerden kendilerine gösterilecek araziye itiraz etmeksizin yerleşeceklerine, yol masrafı, tayinat, iskan sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşası talep etmeyeceklerini ve tekalif-i emiriyeyi kabul edeceklerini taahhüt eden senet almaya başladılar (İpek, 2005:651,652).

Osmanlı topraklarına gelen göçlerin devlete ve Adapazarı'na yaptığı sosyo-ekonomik etkilere baktığımızda; 19. yüzyılda emek problemi büyük bir sorundu. Göçler, bu problemi aşmada etkili olmuştur. Ekonomiyi yeniden organize etme ve canlandırma noktasında da Osmanlı Devleti için bir avantaj olmuştur (Narin, 2003:13).

1 Eylül 1895 tarihinde Adapazarı'na 1.104 Bosnalı göçmen gelip yerleşmişti Bu göçmenlerin meslek dağılımı şöyleydi:

- 3 bakkal

- 1 yamacı

- 1 dava vekili

- 1 zahireci

- 7 cibacı

- 1 ekmekçi

- 1 hoca

- 2 terzi

- 1 tımar

- 1 serseri

- 1 camcı

- 2 kahveci

- 2 asker

- 238 rençber (BOA, Y.PRK.MYD. 17/6).

Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyeti, 1867'de yabancılara toprak mülkiyeti edinme hakkı verildiği halde, geniş çapta Müslümanları ellerinde toplanmıştı. Kasaba ve şehirlerde kar getiren ticari mesleklere girmek için köylerini terk eden Rumların ve Ermenilerin arazilerini Müslüman ahali işletiyor, satın alıyor veya onlara el koyuyorlardı. Bu nedenlerle, gayrimüslimlerin ziraatı terk etmeleri, Rusya'ya göç etmeleri ve uzun süreli savaşlar da eklenince 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sürülüp ekilebilen arazinin % 50'si işletilmemekteydi. Kafkasya'dan ve Balkanlardan gelen göçmenler bu boş arazilere yerleştirilmiştir. Onlara verilen arazi, ki milyonlarca dönüme ulaşıyordu, mülk olarak verilmişti veya az zaman içinde mülke dönüştürülmüştü. Böylece göçler, Adapazarı'nda da dahil olmak üzere, zirai üretimin

artmasının baş nedeni olmuştur. 19. yüzyıl sonunda aşar olarak toplanan verginin 1840-1850 yıllarına kıyasla üç misline çıktığı göz önünde tutulursa, zirai üretimde büyük bir artışın olduğu aşıkardır (Karpat, 2003:25).

Tarıma elverişli olan Sakarya topraklarının kiremit yapımına uygundu Adapazarı'nda "Alaturka" denilen yarım ay biçiminde iç içe geçme kiremitler kullanılırdı ve bu kiremitler Adapazarı'nda imal edilirdi. Adapazarı ve çevresinde yerel sanayi gelişmişti. Yörede pek çok yerde ipekböceği yetiştirilmekte, keten ve pamuklu kumaş dokunmaktaydı. Adapazarı'nda yaşayan azınlıklar içinde Rumlar ipek böcekçiliği endüstrisini geliştirmişlerdi. Adapazarı'nda üretilen ketenli dokumalar İzmit ve İstanbul'a satılarak önemli gelir sağlanmaktaydı. XIX. yüzyıl sonunda Adapazarı'nda dokunan ketenli dokuma miktarı yılda 400.000 parçayı bulmaktaydı (Yurt Ansiklopedisi, 1983:6461; Dinçer, ve diğ., 1998:103).

Adapazarı Kazası'nın da bağlı bulunduğu İzmit Sancağı ipek üretimi ve işleminde Bursa ve Bilecik'ten sonra üçüncü sırayı almaktaydı. 1880 tarihinde 4'ü İzmit'te, 2'si Adapazarı'nda, 2'si Sapanca'da, 4'ü Akyazı'da, 12'si Hendek'te 7'si Geyve'de olmak üzere toplam 31 ipek fabrikası vardı. Sancakta bunların dışında küçük imalathane denecek nitelikte 2.000 kadar dokumahane vardı (Ulugün, 2002:139).

Osmanlı Devleti'nin en kalabalık nüfusunu barındıran İstanbul her zaman Sakarya Ticaretini etkileyen en önemli pazar olmuştur. Sakarya'da üretilen meyve, sebze, süt ürünleri, ağaç ürünleri ve diğer ticari mallar İstanbul pazarlarında yer bulmuştur (Erendil, 1990:86).

Bölgede küçük ırmakların suyu ile çalışan bir çok un değirmeni vardı. Sakarya ili toprakların zengin su kaynakları nedeniyle balıkçılıkta yapılmıştır. O dönemlerde bölgede madencilik de yapılmaktaydı. Sakarya ilinin mermer zenginliği bir zaman Osmanlı padişahlarına, özellikle Sultan II. Abdülhamit'e gelir kaynağı olmuştur. Ancak, 23 Kasım 1908 (23 Teşrinisani 1324)'de hazineye alınmıştır (Erendil, 1990:91).

Kocaeli veya İzmit Mutasarrıflığı'nda, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Sapanca kaza merkezidir. Adapazarı da buraya bağlıdır. Tanzimat'tan sonra, Adapazarı, Sapanca'yı gelişme bakımından geride bırakmıştır (Konukçu, 1999:15). Pazar

yerinin etrafındaki ova iyi işlendikçe nüfus artmış ve bunun sonucunda 1852 yılında Adapazarı, İzmit Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi durumuna getirilmiştir. Bunu takiben 1869'de belediye teşkilatı kurulmuştur (Tuncel, 1999:3). Gün geçtikçe gelişme gösteren Adapazarı daha önce Sapanca'ya bağlıyken, bu dönemlerde Sapanca Adapazarı'na bağlanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Adapazarı gerek nüfusu gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü almıştı (Tuncel, 1988:354). Adapazarı coğrafi konumu itibariyle, önemli bir transit merkezidir. Bolu ve civarının Karadeniz'e inmeyen bütün nakliyatı buradan geçmektedir. Bu hattaki tek nakil aracı ise, öküz ve manda arabalarıdır. Bu arabalar Adapazarı-Bolu hattında devamlı olarak işlemekteydi (Selvi, 2005:468,469). 19. yüzyılın sonlarından itibaren Adapazarı ve çevresinde artmaya başlayan zirai ve madeni üretim, bu kaza ile çevre kaza ve vilayetleri bağlayan yolların önemini de arttırmıştı. Daha Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) İstanbul'dan başlayarak Anadolu'ya ve Basra Körfezi'ne kadar ulaşmak üzere bir demiryolu inşa etmek fikri doğmuştu. Buna bir başlangıç olarak Haydarpaşa-İzmit hattı hükümet tarafından yapılmış ve kötü şartlar altında idare edilmiş olduğu için hattın İzmit'ten ileriye uzatılmasına teşebbüs edilememiştir. Bu sebeple hattı işlemek hakkı İngiliz müteahhitlere devredilmişti.

II. Abdülhamit devrinde, 1888'de bu hattı, İzmit'ten Ankara'ya uzatmak ve işletmek imtiyazı Alfred Kaula adında birisine verildi. Bu zat merkezi Berlin'de Deutsche Bank adına hareket etmekte idi. Bu banka diğer bir alman bankası ile anlaşarak ve Alman sermayesi ile "Anadolu Demiryolları Şirketi"ni kurdular. 1889'da başlayan inşaat vaktinden önce tamamlanarak 27 Aralık 1892'de Ankara hattı işletmeye açıldı. Bu hat, Geyve Boğazı'ndan geçerek Eskişehir üzerinden Ankara'ya gidiyordu. 1901 yılında da 9 kilometre uzunluğunda olan Arifiye-Adapazarı hattı inşa edilip işletmeye açıldı. Bu ilave hattın açılmasının en önemli sebebi, Adapazarı merkezinde toplanan ticari ürünlerin İstanbul'a kolay bir şekilde nakledilebilmesiydi (Borak, 1969:85; Selvi, 2005:469).

5 Şubat 1899 (24 Kanunusani 1314) tarihli bir belgede Adapazarı'nı Ankara-Haydarpaşa hattına bağlayacak olan demiryolu hakkında şöyle diyordu:

“Adapazarı kazasını Ankara-Haydarpaşa hattına rabt edecek bir demiryolu şubesinin te’sisi inşası için Anadolu demir yolları şirketi tarafından sebk iden teklifat hakkında şuray-ı devlet nizamat dairesinin ekseriyet aracı mutazammın mazbatası mündericatından bahisle vuku bulan tebliğ üzerine meclis-i nafiaca ve terkifat-ı lazime icra olunarak netice-i mütalaatı havi kaleme alınan mazbata ile mukavele layıhasının on birinci tevzicen ve muhabberaden yazılan müsadenin leffiyle icrayı icabına dair nafia nezaretinden meyus tezkere-i cevabiye kıraat hususu ...” (BOA.MV. 90-36).

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İzmit Sancağı’nın ticareti çok önemli bir duruma gelmişti. 1.5 milyonu ihracat ve yarım milyonu ithalata ait olmak üzere senelik 2 milyon lirayı bulmaktaydı. Adapazarı Kazası’nın en önemli ihracatı kereste üzerine idi. Kereste kaza içinde Karasu, Sapanca, Süleymaniye, Hendek ormanlarından hazırlanırdı. Orman idaresi bu bölgeden yıllık 20-25 bin lira vergi almaktaydı. Buradan elde edilen ihracat miktarının 90-100 bin lira olduğu anlaşılmaktadır. Kereste ihracatı İtalya ve Yunanistan’a, İskenderiye ve Beyrut’a yapılmaktaydı. İtalya’ya tren yolları için travers Karasu ormanlarından gönderilmekteydi. Yunanistan’a fiç ve dolaplar için gürgen ihraç edilmekteydi.

Kereste dışında ihracat ürünleri şöyleydi: 400.000 liralık hububat, 180.000 liralık tiftik, 130.000 liralık afyon, 100.000 liralık tütün, 80.000 liralık mangal kömürü, 80.000 liralık ipek kozası, yumurta, taze üzüm, elma, armut, keten bezi, soğan, sarımsak, susam yağı, kereste, canlı hayvan, deriden oluşmaktaydı.

Adapazarı Ovası, arazisi verimli olduğundan her cins mahsul yetiştirilebiliyordu. Mısır, buğday, arpa, çavdar, yulaf, patates çokça yetiştirilerek fazlası ihraç edilirdi. Özellikle Adapazarı çevresi ziraatte çok ilerlemişti. Senelik 2 milyon kıyye²⁵ tutan patates cins bakımından pek iyi olup, çoğu İstanbul’a gönderilirdi (Selvi, 2005:462).

Adapazarı yukarıda bahsedilen dönemde iktisadi, içtimai canlılığını devam ettirerek yıldan yıla gelişen, dışarıdan aldığı göçlerle nüfus bakımından kabaran, iktisadi ve içtimai yönden hareketli bir merkez haline gelmiştir. Bölge, Zamanla önemli bir sermaye birikimi sağlanmış ve 20. yüzyıla ekonomik anlamda da önemli bir konumda girmiştir.

²⁵ Kıyye, Okka, 400 dirheme karşılık gelen ve 1,282 kilograma karşılık gelen bir ağırlık ölçüsüdür.

2.3. Adapazarı ve Devlet Başkenti İstanbul

Bütün büyük şehirler gibi, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul da kendi kendine yeten bir şehir değildi. Nüfusunun yüksekliği ve bu nüfusun üreten değil daha çok tüketen sınıflardan oluşması, devleti'nin başkentini, ülke coğrafyasındaki neredeyse bütün kentlerin ürün fazlasına muhtaç hale getiriyordu. Osmanlı kentleri, ürettikleri malın, kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan kısmını öncelikli olarak İstanbul'a göndermekle yükümlüydüler. Fazla ürünün İstanbul dışındaki bir kentin ihtiyacına yöneltilmesi veya yabancı devletlere satılması ancak başkent talepleri karşılandıktan sonra mümkün olabilmekteydi. Devlet bu kuralı, geliştirdiği iâşe politikasının temeli saymaktaydı.

İstanbul'un nüfusunun yüksekliği bilhassa başkent olmasından kaynaklanıyordu. Buradaki askeri ve sivil kurumlar ile içinde padişah ve hanedan mensupları gibi seçkinlerin yaşadığı saray, şehir nüfusunun artmasına paralel olarak kentin gıda ve malzeme ihtiyacını körüklemekteydi. Başkent olmanın bir diğer sonucu da, bünyesinde barındırdığı bazı resmi kurumların bağımlı olduğu stratejik mallara ihtiyacı artırmasıydı. Sözelimi, Tersane ve Tophane emanetleri gibi İstanbul'da bulunan iki önemli merkezi kurumun faaliyetlerini yürütebilmesi, gerekli kerestenin ve top üretiminde kullanılan malzemelerin teminine bağlıydı.

İstanbul'un ihtiyaç duyduğu malların tedariki, ülke sınırları içinde geniş bir coğrafyadan gerçekleştiriliyordu. Marmara bölgesi, Trakya, Batı Anadolu, Balkanlar, Transilvanya (Eflak-Boğdan), Mısır ve Doğu Akdeniz'deki (özellikle Şam) üreticiler ve devlete hizmet sunanlar bu dev şehrin taleplerine cevap verecek şekilde örgütlenmişlerdi. Fakat İstanbul'un taleplerine en fazla muhatap olan bölgeler, başkent yakın çevresiydi. Çünkü, özellikle taşıma maliyeti yüksek mallar (odun, kömür, kereste vb.), bu yakın çevreden veya taşıma maliyetinin düşük olduğu deniz nakliyatına müsait bölgelerden tedarik edilebiliyordu. Adapazarı ve çevresi de İstanbul'a nispeten yakın ve dolayısıyla yükü fazla olan bölgelerden biriydi (Bilgin, 2005:305).

Kocaeli'de, Adapazarı ve diğer kazalarda yetişen tarım ve orman ürünleri ve beslenen hayvanlardan sağlanan yiyecek maddeleri İstanbul halkının beslenme gereksinimleri için kullanılırdı. Devletin bazı ayrıcalıklar sağladığı başkent halkının

yiyecek, yakacak gibi temel ihtiyaçlarında sıkıntı çekilmemesi, fiyatların fazla oynamaması, karaborsa ve vurgunculuğa yol açılmaması için aşırı titizlik ve özen gösterildi. Bunun için gerekli önlemler alınır, aksine davrananlar şiddetle cezalandırılırdı (Çetin, 2000b:39) Örneğin ceviz tahtası İstanbul'daki Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire için önemli bir hammaddeydi. Adapazarı bölgesi Ceviz ağacı bakımından önemli bir bölgeydi. Devlet denetimi haricinde Bölgeden ceviz ağacı kesmek ve işlemek yasaktı (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:2).

İstanbul'a yakınlığı nedeniyle Kocaeli Sancağı'nda yetiştirilen tarım ürünlerinin baş alıcısı İstanbul olurdu. Buğday, arpa, nohut, mercimek, soğan , bamya vb. Kocaeli'nde yetişen ve İstanbul'a satılan ilk başta gelen ürünlerdi. Hayvansal ürünler arasında canlı hayvan, koyun, kuzu, sığır, et, peynir, yoğurt en önemlileriydi. Ormanlardan kesilen odunlar ve kömür düzenli şekilde İstanbul'a yollanırdı. Tarım ürünleri için "zahire", çoğulu "zahair" sözü kullanılırdı. Çeşitli cins hububat veya tahıl ürünleri anlamına "ecnas-ı zahair" in bol miktarda ve muntazam bir tarzda başkente yollanması için yerel yöneticilere daima emirler yazılır, bunların uygulanması ve aksamaması için titiz davranılırdı. Arşiv kaynaklarında, bu konuda zaman zaman Kocaeli Sancağı mutasarrıfı olan paşaya, İzmit, Adapazarı, Kandıra, Karamürsel, Geyve, Gebze, İzmit, Sapanca, Değirmendere vb. kazaları kadı ve naiplerine, askeri kumandanlara, iş erlerine, söz sahiplerine yazılmış ve gönderilmiş birçok emirler bulunmaktadır. Acil gereksinim durumlarında işe şiddetli buyruklar yazılırdı. Kısacası başkent halkının tarım, orman ve hayvan ürünleri gereksinimleri için Kocaeli Sancağı İstanbul'un sanki bir tahıl ambarı niteliğindeydi. Kocaeli, İstanbul'un iâşesinde haklı bir yere sahipti (Çetin, 2000b:39).

2.4. Sakarya Ormanları ve Yabancılar

2.4.1. Sakarya Ormanları

Geçtiğimiz yüzyıllarda Sakarya yöresi bugüne göre daha zengin ve değerli ormanlara sahipti. İstanbul, Kefken, İzmit tersaneleri için tomruk, kütük keresteler İstanbul halkının ihtiyacı için odun gibi yakacak maddeleri hep Sakarya bölgesinden sağlanırdı. Sakarya ormanları tarihte "Ağaç Denizi" diye ünlenmişti.

Osmanlı komutanlarından Karamürsel Alp, Karamürsel’de ilk Osmanlı donanmasını kurduğu zaman donanmaya gerekli keresteyi Adapazarı-Karasu arasındaki ormanlardan sağlıyordu (Erendil, 1982:43). Bilahare tersane İstanbul’a naklediliyor buna rağmen kereste yine Sakarya vadisinden temin ediliyordu. Karamürsel Alp, Adapazarı havalisi halkını, Tersane-i Amire’ye kereste nakliyle mükellef kılmıştır. Tersaneye gerekli kereste nakliyat merkezinin Adapazarı’nda bulunuşu bölgenin önemini bir kat daha artırmış ve gittikçe gelişmesine sebep olmuştur. Bu amaçla Adapazarı’nda bir de Kereste Eminliği kurulmuştu (Balcıoğlu, 1952:7,8).

III. Murat zamanında (1574-1595) Sadrazam Sinan Paşa Marmara ve Karadeniz’i birleştirme projesi için üç bin işçi bulunmasını emretmiş, tesviye çalışmaları üç gün sürmüş, sonra Sultan Murat, bir emirle çalışmaları durdurmuştur. Hükümdarın işi durdurma gerekçesi şu idi: “Açılan yol için kesilen ağaçlar İstanbul için gereklidir ve bundan sonra da gerekecektir.”(Hammer, 1991:306). III. Murat’ın orman kesimini önlemek için durdurduğu bu teşebbüs bölge ormanlarını korumak amacıyla olduğu aşikardır.

Sakarya’nın Sapanca, Akyazı, Karasu, Geyve, Akhisar, Taraklı gibi kazaları “Kereste Keşen” (kereste çeken) kazalardı. İzmit’te bulunan Tahta Serdarı, bu bölgenin korunması, güvenliğin sağlanması, Tersane-i Amire denilen İstanbul Kasımpaşa’daki Devlet Tersanesine gönderilecek kerestenin zamanında kesimi ve ulaştırılması, fakir ve zayıfların korunması, zulüm edilmemesi, yolların emniyeti, eşkiyadan temizlenmesi sefer zamanında askerin zamanında çıkarılması gibi önemli görevler üstlenmişti (Çetin, 2002b:33). Bunun yanında Tahta Serdarlığı Tersane-i Amire’nin Kocaeli ve Sakarya yöresinden sağlanan kalas, tomruk, kereste gibi ihtiyaç maddelerinin Karadeniz’e yahut İzmit Körfezi’ne indirilmesi ve buralardan gemilere yüklenerem emniyetle İstanbul’a nakli işleri ile de ilgilenirdi (Dinçer ve diğ., 1998:24). 1807 yılında Adapazarı, Hendek, Kaymas, Akyazı, Ab-ı Safi, Taşköprü, Kandıra, Genceli, Sarıçayır, Ağaçlu ve Şeyhler kazalarının Tahta Serdarlığı ve Yeniçeri Zabitliği Turnacıbaşı’ya verilmiştir (Çetin, 2000b:11).

Sakarya ormanlarından kesilen tomrukların taşınması için, eskiden Sakarya Nehri kullanılıyor ve tomruklar masrafsız bir şekilde Karadeniz’e çıkarılıyordu. Özellikle Sakarya Nehri etrafındaki dağlardan elde edilen keresteler, Boğazağzı’na (Sakarya

Boğazı) kadar sallarla nehirde taşınır, burada gemilere yüklenirdi. Sakarya Nehri'ne uzak bölgelerden temin edilenler ise, İzmit veya Kefken Limanı'na götürülmekteydi. Devlet başkente gönderilen kerestenin çürük veya çatlak olmamasına özen gösterirdi (Bilgin, 2005:312).

Kereste ocakları olarak bilinen ve İzmit Sancağının çok değerli orman varlığına sahip olan Ada (Ada Karyesi), Akyazı, Abısafi, Sarıçayır, Akhisar, ve Geyve yöreleri, XVI. ve XVII. yüzyılın ilk yarısında mavna, kadirga ve başardaların sütun ve serenlerinin yapımında kullanılacak ağaçların temin edildiği üç bölgeden biri idi. Bu malzemeler, İzmit İskelesi'ne arabalarla nakil olunarak buradan gemilerle İstanbul'da Tersane-i Amire'ye taşınıyordu. Gemi küreği ihtiyacının bir kısmı da XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Karasu reayasının, avarızları karşılığında yılda 550 gemi küreği vermeleriyle karşılanıyordu.

Gemi fenerlerinin içine konulup yakılarak gemilerin aydınlatılmasına yarayan ve fanuslarda yakılmak üzere başardalarda kullanılan balmumunun (şem-i asel) temin edildiği birkaç yerden biri de, Sakarya yöresindeki Karasu idi. Ayrıca hassa (saraya mahsus) kayık ve sandallar ile hammal kayıklarının yenilenmesi ve tamiri için de İzmit ve Sakarya civarındaki ormanlardan yararlanılmakta ve bölgedeki kazalardan, satın alma yoluyla kereste temin edilmekteydi (Dinçer ve diğ., 1998:24,25).

Gemi inşası sadece İstanbul ve İzmit'te yapılmıyordu. Osmanlı toprakları üzerindeki bir çok bölgede gemi yapım ve onarım faaliyetlerine girişiliyordu. Yine bu tür faaliyetlerin yapıldığı bir yer; Sakarya Nehri'nin üzeri ve nehrin Karadeniz'e döküldüğü ağızdı. Buralarda uzunca bir dönemde gemi yapım ve onarım faaliyetleri devam etmiştir.

1515 tarihinde Bender-Ereğli (Karadeniz Ereğlisi) İskelesi'nin yıllık liman geliri 5.484 akça idi. Bu yekuna, Akçaşehir (Akçakoca) ve Sakarya (Leb-i Sakarya= Sakarya Ağzı) da dahildi. Nakledilen kereste miktarından ve inşa edilen gemi adedinden, Kefken Tersanesi'nde büyük bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır (Dinçer ve diğ., 1998:25).

İnebahtı faciası (1571) dolayısıyla Osmanlı donanmasının mahvolması üzerine Osmanlı devleti bir kış esnasında beş ay zarfında daha önceki donanma kadar belki

de daha muazzam bir donanma yapmıştır. Bu donanma için 15 kadirga Kefken'de inşa edilmişti (Uzunçarşılı, 1988:145,146).

Kefken Tersanesi bir fermanla ihdas edilmiş ve tamiri için, “Avarız-ı Divaniyyeden²⁶ Muaf olmak” karşılığında o yöreden sekiz kişi, kendi istekleriyle görevlendirilmişti. Karadeniz kıyısında bulunan Kerpe'de de 1703 yılında iki firkate inşa edildiğine dair belgeye rastlanmıştır. Kereste, ormanlardan iskelelere camuş arabalarıyla nakledilmekteydi. Bunun için yolların düzenlenmesi ve gerekli yerlerde köprülerin sağlamlaştırılması yoluna gidiliyordu (Dinçer ve diğ., 1998:25).

1776 yılında, Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Evkatlızade Esseyid Mustafa Paşa'ya gönderilen bir emirde, Tersane-i Amire sahasında yeniden inşa olunacak ve onarımı gerekecek gemiler için İzmit, Adapazarı, Domaniç havalilerinden acele olarak muhtelif cins kerestenin gönderilmesi emrediliyordu. Öteden beri o bölgeden getirilen meşenin eğri cinsi kesilmeyip, doğru olanından kesilmesi bildirilerek buna dikkat edilmesi ayrıca isteniyordu. İstenen kereste mühimmatının çoğunun “evvelbaharda (ilkbaharda) ihraç olunacak Donanma-yı Hümayun kalyonlarının tamir ve termimine sarf olunacağı için kışın kesim ve nakil işi zor ise de, el-zarurat yütic el-mahzur (ihtiyaçlar zorunlulukları giderir)” kaidesine güçlükler göğüs gerilmesi, şartların zorluğu söz konusu ediliyordu. Kapudan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın bu husustaki önerileri anlatılıyordu. Yerel yöneticilere gayret kuşağını kuşanmaları ve fedakarlık yapmaları öğütleniyordu.

Atilla Çetin'in “Kocaeli Tarihinden” isimli kitabında (2000b:37) değindiği 1809 (1224) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı, Sapanca, Kaymas, Kandıra, Genceli, Şeyhler, Ağaçlı, Beşdivan, Sarıçayır, Ab-ı Safi, Akyazı ve Hendek, Geyve ve Akhisar, yöreleri ormanlarından Donanma-yı Hümayun ve diğer gemiler gereksinimi için kereste kesilmesine ve gönderilmesine dairdi. Köy halklarının paralarının tam zamanında ödenmesi isteniyordu.

Sakarya ve çevresinden Tophane'ye de ahşap malzemeler gönderilmekteydi. Top arabaları için kullanılan, kundak tahtası, tekerlek tahtası, metris tahtası, vürdinar, dingil, ok (araba oku), ok kolu, ipsid (tekerlek çemberinin parçaları), özek (arabanın

²⁶ Avarız-ı divaniyye, Tanzimat fermanından önceki zamanlarda cari kanun ve nizamlara göre alınan vergi ve resimlerdir (Devellioğlu, 1999:53)

iki dingilini birbirine bağlayan parça), yasdık (ön dingilin üzerine yerleştirilen ve dingil döndüğünde yükün sabit kalmasını ağlayan parça), el manivelası ve gülek (ağaç kap, muhtemelen yağdanlık) sayılabilir. Sözü edilen top arabası malzemeleri, gürgen ve karaağaçtan yapılmaktaydı (Bilgin, 2005:311).

Sakarya yöresindeki nehir ve ırmakların üzerindeki köprülerin çoğu, başka bir malzeme gerekmeden ormanlardan temin edilen kereste ile ahşap olarak yapılıyor ve tamire muhtaç olanlar ise gerekli hammadde sağlanabildiğinden daha süratli bir şekilde onarılıyordu (Şentürk, 2005:185,186) Bundan başka, eski dönemin hayvanla çekilen arabalar yapımı da, kerestenin bol olmasıyla açıklanabilir.

Ormanların bol miktarda bulunduğu Sakarya bölgesi orman varlığı ile Osmanlı Devleti döneminde oldukça ünlü idi. Bu ormanlar bölge nüfusunun çoğalmasıyla yer yer azalmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Geyve'den sonra gezisine devam ederken Sakarya ormanlarını şöyle anlatır:

“Oradan kuzey tarafa köprüyü geçerek, Sakarya Nehri boyunca «Ağaç Denizi» denilen ormandan geçtik. Burası bir ormandır ki, içinde gölgenin yabancısı olan nice garipler kaybolarak vahşi hayvanlara yem olmuştur. Defne, ardıç, çam, ıhlamur ağaçlarının çiçeklerinin kokusundan insanın damağı kokulanır. Güneş içine asla tesir edemez. Bu ağaçlık içinde binlerce tahta biçecek bıçkı değirmenleri vardır. gemi keresteleri keserler. Bu dağlar, dört sancak sınırları içinde olup, hakikaten ağaç denizidir. Bir tarafı Bursa, bir tarafı İzmit, bir tarafı da Bolu ve Kocaeli sancaklarıdır. Etrafı ancak bir ayda dolaşılabilir. Ama seçme yerleri, bu Geyve yolu üzerinde olan kısımır.” (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1993:741,742). demiştir.

Adapazarı, Geyve ve Kandıra ormanlarında çeşitli hızarlar ile Adapazarı kazasındaki Hendek ormanlarında mevcut 12 küçük iş yerinde tahta, direk ve her nevi kereste hazırlandığı gibi İzmit tersanesi için gerekli ahşap malzeme de tedarik olunuyordu. Buradan pek makbul ceviz tahtaları çıkardı. Odun kömürcülüğü ile geçinen ahali de çoktu (Selvi, 2005:604).

Sakarya ormanları kızılçam, sarıçam, karaçam, dişbudak, kayın, gürgen, köknar, defne, ardıç, meşe, ceviz, ıhlamur vb. ağaçlarıyla yüzyıllarca hem gemi kerestesi hem de diğer sanayi ürünleri imalatı yanında, İstanbul'un yakacak ihtiyacını da karşılamak için aşırı şekilde kullanıldı. Kıyılara yakın ormanlar tükenince, daha

içlere gidildi. Sakarya nehri yoluyla balta girmemiş kısımlara ulaşmak ve gemi malzemesine uygun keresteleri bulmak için projeler geliştirildi. Gemi kerestesine duyulan ihtiyacın devamlı olması sebebiyle “ocaklık” tayin edilen ormanlarda ağaçların rasgele kesilmemesi için devlet, bölgeye korucular göndererek ve bir takım tedbirlerle ormanları korumaya çalışmıştır. Devletin talepleriyle halkın ihtiyaçlarının çatışması, bazı durumlarda yasa dışı ağaç kesimlerine ve kaçakçılığa yol açmıştır.

İzmit ve Sapanca ormanlarının derinliklerinde, çoğu Rumeli’den yeni göçmüş olan ve yoldan geçenleri soyarak geçimlerini sağlayan yasadışı baltacı toplulukları yaşardı. Kaçakçılar, tersane için devlet tarafından ağaç kesmekle görevlendirilen baltacılara da saldırdılar (Şentürk, 2005:186; Dinçer ve diğ., 1998:26). Örneğin, Kandıra Kazasında Ali ve Mustafa adındaki iki görevli Tophane-i Amire için bölge ormanlarında aldıkları keresteleri İstanbul’a nakilleri esnasında bölge eşkıyalarından birkaç kişi önlerine çıkararak bu kişilere işkence yapıp mallarını gasp edip firar etmişlerdi (BOA. Y. PRK. ASK. 56/27-1).

Tarihte birçok kez gündeme gelip bir türlü gerçekleştirilememiş olan Marmara ve Karadeniz’i birleştirilmesi projesi, Sakarya Nehri’nin akışını, Sapanca Gölü üzerinden İzmit Körfezi’ne bağlama tasarısıdır ki, bu gerçekleştiği takdirde, Sakarya topraklarının orman ürünleri başta olmak üzere, çeşitli mallar, gemilerle bu su yolu vasıtasıyla İzmit Körfezi’ne kolay ve masrafsız nakledilebilecekti. Evliya Çelebi de “Seyahatname”sinde Marmara ve Karadeniz’in birleştirilmesi projesinden söz eder. Bu projenin gerçekleştirilmesi halinde “Bolu nehri iskeleye yaklaşır, İstanbul gemileri ta Bolu’ya yetişir ve İstanbul’da bir tahta üç akçeye, bir kantar odun beş akçeye olup, büyük hayır olurdu.”(Danışman, 1969:171). demişti.

Kocaeli civarında ormanlık bölgede yaşayan halk, aynı zamanda kereste ticareti de yapmakta ve elde ettikleri keresteyi İzmit İskelesi’ne götürüp satmakta idiler. Ancak devlet, memleket haricine ve tüccara kereste satılmasını yasaklamıştı. Bunun neticesi olarak kereste kaçakçılığı ortaya çıktı. İzmit ve Sapanca ormanlarının iç kısımlarında yerleşen kereste kaçakçıları kanunsuz ağaç keserek satıyorlardı (Dinçer ve diğ., 1998:26). Ağaçların bol oluşu Adapazarı’nda hızar fabrikaları gibi çeşitli ağaç sanayilerinin de kurulmasına vesile olmuştur.

1862 yılında Sakarya dolaylarında bir gezinti yapan Fransız Kontu A. De. Moustier, o zamanki Sakarya ormanlarını şöyle anlatır:

“Adapazarı Sakarya Nehri'nin sol kıyısında kurulmuş on bin nüfuslu bir şehir... Bu bölgedeki ceviz ağaçları pek çok, hem de pek iri ağaçlar. Etraf ormanlık ne yazık ki, bu zenginliği gelecek nesillere hazırlayıp bırakanları takip edenler yok. Çünkü, kesilenlerin yerine yenisi dikilmiyor. Bir tek genç ağaca rastlamadım. Bu gidişle Adapazarı ormansız kalacak.”(Çetin, 2001:29-32). Demiştir.

A. De. Moustier'in de bahsettiği üzere Adapazarı'nda tüfek kabzası imalathanesi mevcuttu. Bu mevcudiyet, bölgede bolca yetişen ceviz ve benzeri ağaç türlerinin bulunmasından kaynaklanır. Zaman içerisinde kesilen ağaçların yerlerine yenilerinin dikilmemesi Adapazarı'nın eski ağaç zenginliğinden yoksun kalmasına neden olmuştur. Günümüzde bu zenginliğin eski önemini bulamamasının nedeni de bu olsa gerek.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Adapazarı ekonomisinin gelişmesine etki eden amillerden bir tanesi de sahibi olduğu zengin ormanlardır. Bu ormanlar ticari açıdan değerlendirilmiş ve önemli gelirler elde edilmiştir. Ormanların bol oluşu Adapazarı'nın önemini artırmıştır. Bu durum yöreyi ziyaret eden gezginlerin dikkatini çekmekle beraber, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde önemli imtiyazlar almış ve bu imtiyazları azami bir şekilde kullanmak amacıyla olan Avrupalı tüccarların da iştahını kabartmıştır.

2.4.2. İngiliz Tahta Fabrikası

Osmanlı Devleti'nde yabancı uyrukluların taşrada fabrika kurma durumlarıyla ilgili Atilla Çetinin kaleme aldığı “Taşrada fabrika Açma İzni” adlı makalede (2005b:47,48) verilen bir belgede şöyle denmekteydi:

“Taraf-ı Kapudani'ye tezkere-i samiye, Serasker Paşa ve Zaptiye Müşiri, Ticaret ve Maarif-i Umumiyye nezaretlerine buyuruldu-yu sami, Selanik, Rumili, Vidin, Silistre, Yanya, Tırhala, Tırnova, Niş, Sofya, Hersek, İşkodra, Bosna, Varna, Belgrad, Üsküb, Edirne, Filibe, Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları vilayeti), Biga, Amasya, İzmid, Haleb, Cidde, Trablusgarb, Bağdad, Cidde, Trabzon, Hüdavendigâr, Erzurum, İzmir, Konya, Sivas, Ankara, Harput, Kudüs, Musul, Canik valî ve mutasarrıflarına evamir-i nami-i sami (sadrazam buyruğu),

Tebe'a-i ecnebiyyeden bazılarının Dersaadet (İstanbul) ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar, Eyüb) ve gerek taşralarda sanayi-i mütenevvi'a için bir takım alat ve edevat celbiyle ikamet ettikleri haneler içinde veyahud sair mahallerde bila ruhsat (ruhsatsız) vuku'a gelmekte bulunmuş olub memalik-i Devlet-i Aliyye'nin her tarafında emr-i ticaret serbest olduğundan hiref ve sanayi' dair ameliyata saltanat-ı seniyyenin mümana'at (engel olma) halinde bulunmayacağı derkar ise de böyle fabrikalar küşadı hükümet-i mahalliyyenin (yerel idarelerin) re'y ve ruhsatı altında olarak binaen-aleyh bunları yapub açacak onların nizam-ı mer'iyat etmek (uymak) şartıyla ibtida (önce) resmen mezuniyet almaları lazım gelüb yoksa şunun bunun ol suretle (o şekilde) hod be-hod (kendiliğinden) fabrikalar ihtira' ve istimaline tesaddisi (başlaması) usulen ve kadeten caiz olamayacağından ba'de-zin bundan sonra hiçbir kimesnenin bila-ruhsat o makule (gibi) fabrikalar küşad etmesine müsaade olunmaması ve bundan sonra izinsiz fabrikalar küşad olduğu halde der-akab (hemen) hükümet-i mahalliye caniblerinden (tarafından) tatil kılınması (sona erdirilmesi) izinsiz olarak fabrikalar var ise anların eshabının dahi kavaid-i mer'iyeye (geçerli kanunlar) tabi olmak üzere hükümetden ruhsat almağa davet edilmesi hususlarına karar verilerek kayfiyet bi'l-cümle (tüm) düvel-i mütehabbe (dost devletler) sefaretlerine (elçilikler) bildirilmesi ve olbabda ita kılınan müzakkerenin sureti leffen (ekli olarak) gönderilmiş olmağa zir-i idare-i devletlerinde (idareleri altında) kain mahallerde bu misillü (bu gibi) fabrikalar açılacak olduğu veya evvelden açılmış bulunduğu halde suver-i muharrereye (yazıldığı tarzda) tavfikân (uygun olarak) icabının icrasına himmet buyurulur."(Çetin, 2005b:47,48).

Belgede de anlatıldığı üzere resmi izin almak kaydıyla herkes Osmanlı topraklarında fabrika kurma hakkına sahipti. İzin almak kaydıyla Açılan fabrikalardan bir tanesi de Adapazarı'ndaki İngiliz sermayeli Tahta Fabrikası idi.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ticaret münasebetleri 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren büyük bir hızla gelişti. İngiltere az zamanda Osmanlı Devleti ile ticaret yapan devletlerin başına geçmeye muvaffak oldu. 1850'ye gelindiğinde Osmanlı Devleti, İngiliz ihracatı açısından 3. büyük Pazar durumundaydı (Karal, 1988:256; Kıray, 1995:67,68).

Adapazarı'nın orman zenginliği yabancı tüccarların da dikkatini çekmişti. İzmit Sancağı'na bağlı olan Adapazarı'nda vapur vasıtasıyla tahta biçmek için bir fabrika

kurmak isteyen İngiliz tüccar Rafael'in taktim etmiş olduğu arzuhal üzerine hazırlanan mazbata Meclis-i Vala'ya gönderilerek tercüme ettirilmişti. Bu tercümeye göre İngiliz Tüccarı Rafael'in Adapazarı'nda inşa edeceği fabrika altı bargir (beygir) kuvvetinde bir makine ile bir errehaneden (bıçkı yeri, hızar) ibaretti.

Ruhsatlı olarak kurulan fabrika, kurucusunun İngiltere Devleti tabasından olmasına bakılmayarak 10 adet yüzlük altın vergi ile, Osmanlı Devletine tabi olmak şartıyla kurulabilecekti. Rafael'in bu koşulları yerine getirmesine müteakip Adapazarı'nda bir fabrika açmasına ruhsat verilmişti.

İngiliz tüccarı Rafael'e 26 Ramazan 1279/ 17 Mart 1863 Salı günü mazbata verilmişti. Verilen mazbatanın birinci maddesinde, "Senyör Rafael Adapazarı kasabasında altı bargir kuvvetinde bir ayaklı makine ile tahrik olunur bir vapur errehanesi te'sisine me'zundur" denilerek fabrika açma yetkisine sahip olmuştu. Mazbatanın ikinci maddesinde "Senyör Rafaelin İngiltere tebaasından bulunmasına nazar edilmeyerek te'sis edeceği fabrika bütün bütün devlet-i aliye kuvvanin ve nizamata tabi olacaktır" denilerek kurulacak olan fabrikanın Osmanlı kanunlarına uygun olarak işletileceği vurgulanıyordu. Mazbatanın son maddesinde ise, "iş bu ruhsat yerli olacak Senyör Rafael ticarethane için on mecdiye altunu bir vapur kazganı virgüsü eda edecektir" denilerek verecek olduğu vergiler bildirilmişti (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:7).

Rafael'in fabrikasında Tersane-i Amire ihtiyaçlarına yarar ağaçları kesmesi men edilmişti. İzmit Tersanesi müdürü tarafından sunulan iki adet mektupla bu durum tebliğ olunmuştu.

Adapazarı bölgesinde tahta ve kereste kesilmesi Tophane-i Amire tarafından yasaklanmasından dolayı Ruhsat verilmesine dair İngiliz tüccar Rafael tarafından verilen arzuhal üzerine Tophane-i Amire Meclisi'nce yazılan üst yazıda: Tüfenghane-i Amire'ye senelik 20.000-25.000 kundak ağacının lazım olacağı için gereken ceviz tahtasının devletin başkenti olan İstanbul'a yakın bölgelerden tedarik edilmesi lazım geldiğinden bu çeşit ağaçların kesilmesi yasak ettirilmişti. Aksi halde bu durum silah imalini sekteye uğratabilecekti. Bu nedenle bu çeşit ağaçların kesilmesi ve herhangi bir yere nakledilmesi yasaklanmıştı (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:2).

Bu fabrikanın kurulmasında bir sakınca yoktu; fakat Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire tarafından verilen beyana göre; devlete ait ormanlardan ve satın aldığı şahsi bölgelerden Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire'ye lazım olan ormanları izinsiz olarak kesmeyecekti. Keseceği ağaçlar için önceden Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire memurlarına başvurmaya mecburdu. Kereste suretinde olanlar ile kaplamalık ince biçilmiş yapraklardan bir bölümünü Fabrikasında kullanıp bir bölümünü de dışarıya ihraç etmek ve satmak gibi bir harekete girişecek olur ise yabancı bir devlet vatandaşı olduğuna bakılmayarak hakkında kanunlara uygun olarak muamele yapılırdı (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:2; lef:12).

Bir gün Tüccar Rafael'in adamları Adapazarı Kazası'nda ceviz tahtası almakta iken, Tophane-i Amire'den Adapazarı'na gönderilmiş olan Kolağası Mehmed Ağa tarafından engellenmişlerdi. Bunun üzerine Tüccar Rafael tarafından Meclis-i Vala'ya bir dilekçe verilmişti. Yapılan inceleme sonucunda, Rafael'in Sarıçayır'a iki saat mesafede bir bölgeye fabrika inşasıyla bölgede bulunduğu ceviz ağaçlarını kestirerek tahta imal edip Avrupa'ya gönderdiği anlaşılmıştı. Mevcut ağaçları kestirmek için halka "Ben bunları Devlet-i Aliye vermek üzere kestiriyorum" şeklinde bir lisan kullanarak ahaliyi kandırdığı bildirilmişti. Özellikle bu dönemlerde Osmanlı Devleti içerisinde ceviz ağacı çok değerlenmişti. Bir çok resmi işletmede ceviz tahtası gereksinimi duyuluyordu. Bu nedenle ceviz ağacı kesimine sınırlama getirildiği gibi yurtdışına izinsiz çıkarılması da yasaklanmıştı. Bununla birlikte ceviz tahtası özellikle İstanbul'a yakın bölgelerden elde ediyordu. Bu bölgeleri teftiş etmek için Tophane-i Amire'den Kolağası Mehmed Ağa gönderilmişti. Mehmed Ağa'nın görevi İstanbul'a yakın bölgeleri incelemektir. 31 Ocak 1863 (10 Şaban 1279) tarihinde yaptığı tahkikat sonucunda devletten izin alınmaksızın Tüccar Rafael ve adamlarının o bölgede ceviz ağaçlarını kesiyor ve işliyorlardı. Mehmed Ağa, Adapazarı ve civar bölgelerde Rafael ve adamlarının bir dal bile ceviz tahtası kestirmemesini istenmişti (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:8).

İngiltere Devleti vatandaşı olan Tüccar Rafael 6 Şubat 1863 (16 Şaban 1279) tarihinde Ticaret Nezareti'ne yazdığı yazıda, İzmit Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazası'nda vapur ile tahta biçmek için bir Hızır fabrikası inşa etmek istediğini bildirmişti. İngiltere elçiliğinden kendisine yardımcı olacağını düşündüğü için bir

de vekaletname almış ve bu vekaletname ile, yapacağı fabrikanın kimseye bir zarar getirmeyeceğini beyan etmişti. Bununla beraber fabrikanın bölge halkına ve Osmanlı Devleti'ne faydalı olacağını bildirmiş ve kendisine kuracak olduğu fabrika için ruhsat verilmesini istemişti (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:11).

Tüccar Rafael, fabrikasını kurarken bir senet imzalamıştı bu senette şöyle diyordu:

“İzmid sancağı dahilinde Adapazarında vapur makinasıyla tahrik olunur bir errehane tesisi için istira etdiğim ferman-ı alinin tarafıma teslimine müteakiben ruhsatın namiyle nafia nezaret-i celilesi veznesine on aded yüzlük mecdiye altunu itasına amilenin istihsali emniyetleri için vapur makineleri hakkında müessis nizamname hükmünce lazım gelen nafia müteferriatı şamil bulunacak olan mezbur vapur makinası için dahi muharren virgü namiyle senevi gizlik on aded yüzlük mecdiye altunu vereceğime ve gerek miriye merbut ormanlardan ve gerek eshabı uhdelinde bulunan mevaki'den tersane-i amireye luzumu olan ağaçlardan gerek kereste ve gerek tahta hiçbir ağacı kesmeyeceğime ve efrad-ı memalik uhdesinde bulunan ormanlardan dahi kat' eşcar için eshabını ırza ve esman-ı lazumesini ifa eyleyeceğime taahhüd ederim bundan başka kaplama için gayet yufka biçilmiş ve yahud memalik-i mahruseye idhal olunan me'mulat-ı hasebiye için kullanmak üzere her dürlü şekilde kat' olunmuş tahtalar ve hulasa birazı dahilen birazı haricen sarf olunmak üzere (?) ve medür vesair işgal-i muhtalifede ihsab ve şerait-i muharrereye mugayir hiçbir harekette bulunmayub cümlesinin tamamıyla icrasına müteahhid olduğum ve ecnebi bulunduğuma bakılmayarak fabrikalara müteallik her dürlü vergü ve rüsumatın ve zabt- kuvain ve nizamatına ve amilenin istihsali emniyetleri için vapur makineleri ve ormanlar hakkında olan nizam-ı hazire ve müstakbeleye tabiyyete müteahhid olduğumdan hilafında bir güne hareketim teybin ider ise devlet-i aliyenin kanunu mucibince iktiza iden cezayı nakdiya ifa ideceğime mebyin iş bu sened ita olundu rafael”(BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:10).

9 Şubat 1863 (19 Şaban 1279) Pazartesi günü tüccar Rafael tarafından sunulan diğer bir yazıda, Adapazarı Kazası'nda ceviz tahtası ve sair mamuller almakta iken Tophane-i Amire'den Adapazarı'na gelen Kolağası Mehmed Efendi, kendisini tanıtmayarak bundan sonra Tersane-i Amire'ye yarar ağaçları kesmesinin yasak olduğunu bildirerek Rafael'i yaptığı işten men etmek istemişti. Rafael, Mehmet Efendi'nin bu tutumuna karşı İzmit Kaymakamlığı'na bir yazı yazılmasını istemişti

(BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:1; lef:6). Cevaben 29 Nisan 1863(14 Nisan 1279) tarihinde gelen yazıda

“Tobhane-i amire meclisine bil-havale verilen mezkun arzuhal mezkur ile leffen takdim ve iade kılınmıştır meal-i mezkurdan mestefad olacağı vechle merkum rafaelin cibal-i merkumeden ol-vechle ceviz tahtası kat'ine müsaade gösterilmedekten maada gerek cibal-i mekeme ve gerek dersaadete civar olan cibal-i saireden mezuniyet verilmeksizin bu misüllü eşcarın zinhar kat' ve naklinin katiyyen men'i lazumeden ve emr-i ired-i aliyyeye halin icabı beyninde hazret menlehül emrindir”(BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:1).

Denilerek İngiliz Tüccar Rafael'in izinsiz olarak ağaç kesme işine kalkışmaması bildirilmiştir.

Yine benzer bir durum 21 Nisan 1863 (6 Nisan 1279) tarihinde meydana gelmişti. İzmit Mutasarrıflığına yazılan bir emirden anlaşıldığına göre, Rafael, Adapazarılı bir vatandaşın sahibi olduğu arazi üzerinde bulunan ceviz ağaçlarını kesmişti. İzin almadan yapılan bu faaliyet kanuna aykırı bir durumdu. Ancak Tüccar Rafael, duruma ilişkin verdiği ifadede kestirdiği ceviz ağaçlarının gayet eski ve meyve vermekten kesilmiş olduğunu ve bundan dolayı kanuna aykırı bir davranış sergilemediğini bildirmişti. Durum incelenmiş ve Tüccar Rafael'in bundan sonra keseceği ağaçlar hakkında bilgi verdikten sonra ağaçları kesmesi bildirilmiştir (BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:4).

Konuyla ilgili Teftiş Memuru Ahmet Vefik Efendi'den 30 Mayıs 1863 (18 Mayıs 1279) tarihinde gelen tahriratta:

“Merkum Rafaelin emr-i ali istihsali etmeksizin bir aralık Adapazarında yaptırdığı errethane tüfenk kundağı fabrikasından dolayı memurin-i mahalliye ile beyanlarında nifad ve ihtilaf vuku' bulmuş ve bu ise fabrikayı yapdırmazdan evvel ceviz ağacı kat'ile harice nakl ve ihrac eylemek ticaretine düşerek şunun bunun ağacını bila-ruhsat kat' ile sonradan bir mikdar akçe virmek ve tersane-i amireye yarar ceviz ağaçlarını kesmek gibi yolsuzluğa ibtidarından nişaad eylemiş idüğüne ve fabrikanın imali için bazı şerait ve kuyud-u ihtiraziye derciyle ruhsat emri verilmediği halde ilerüde seda'ı mucib münazaa ve uygunsuzluk tekvin edeceğine mebni kendüsüyle söyleşilerek mukaddemlerde yaptığı gibi harice ağaç göndermek ticaretinden sıf nazırla yalnız fabrikasında imal olunabilecek kadar kat' olacak ağacın eshabı evvel

emrde müdir-i kazaya haber virub meyve verir ve tesane-i amireye yarar mevzün ağaçlardan olmadığı bila-muayene anlaşılarak ilm-ü haber verildikten sonra kat' olunmak ve bunun haricinde bir fiil ve harekete tesaddi edecek olur ise ecnebiliği tanıtmayarak hakkında nizam-ı belediyeye tatbiken muamele kılınmak şartının fabrikanın imaline rahsata havi ita olunacak fermen-ı aliye derec olunmasına muvafakat göstermiş olmasıyla ilerude bir güne uygunsuzluk ve meşkulat zuhur itmemek için şerait-i mezkurenin derciyle ruhsat emri isdarı ve mahalli memurine dahi bu yolda talimat gönderilmesi ve bunlar olmadığı halde ilerude bile çok davalar çıkacağına anladılması..."(BOA. İ.MMS. 29/1240. lef:3). Denilmektedir.

Görüldüğü gibi İngiliz tüccarı Rafael, Adapazarı'nda kurduğu fabrikasında ceviz ağaçlarını işliyordu. İzin almaksızın işe yarar ceviz ağaçlarını kestirmesi dolayısıyla pek çok kez uyarıldığı halde İngiltere Devleti vatandaşı olması vesilesiyle midir bilinmez yaptığı işe devam etmiştir.

2.4.3. İngiliz Hızır Fabrikası

Zengin ve çok değerli ormanlara sahip olan Adapazarı'nda orman ürünleri çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Kesilen ağaçlar yakacak olarak değer bulduğu gibi ağaç ürünlerine dayalı sanayi kollarında da değerlendirilmiştir. Adapazarı'ndaki bu orman zenginliğinden sadece Osmanlı Devleti vatandaşları olan tüccarlar faydalanmamıştı. Bu zenginliğin farkına varıp, orman zenginliğinden Osmanlı Devleti vatandaşı olmayan yabancı tüccarlarda yararlanmak istemişlerdir. Bu tüccarlardan biri de İngiltere devleti tebaasından olan Ari isimli bir İngiliz tüccarıydı.

İngiltereli Tüccar Ari, Adapazarı'ndaki hammadde bolluğunun farkına varmış ve Adapazarı'nda bir hızır fabrikası kurmaya karar vermişti. Tüccar Ari, çalıştırdığı hızır fabrikasında tüfenk (Tüfek) Kundağı imal etmekteydi. 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279) tarihinde Kocaeli Sancağı Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda bu hızır fabrikasının ruhsatsız olarak işletildiği zikredilmiştir. Belgede şöyle denilmektedir:

"Kocaeli sancağı mutasarrıfına

İngiltere devleti tebaasından Ari nam kimesnenin adapazarında bila-ruhsat hızır fabrikası yaparak kaza-i mezbure ile sair civar kazalardan ceviz kütüğü ve karaağac kerestesi celb ile tüfenk kundağı imal etmekte olduğundan bunun ifası cibal-i

miriyenin zararına mucib olacağından meni lazım geleceği kapudan paşa hazretleri tarafından biltezkere ifade olunmuş...”

Adapazarı’ndaki İngiliz sermayeli çalışan bu hızar fabrikasına, Adapazarı ve civarındaki bölgelerden lazım olan ağaçlar kesilerek getiriliyordu. Bu fabrikada, ceviz kütüğü ve karaağaç kerestesi kullanılarak tüfek kundağı (kabzası) imal edilmekteydi.

Adapazarı’nda ceviz ağaçları bol bulunmaktaydı. Ancak zamanla tedbirsizce kesilen bu ağaçların yerine yenilerinin dikilmemesi bölgedeki ceviz ağacı bolluğuna zarar vermekteydi. İngiliz Tüccar Ari’nin işlettiği bu hızar fabrikası için de düzensiz olarak ceviz ağaçları kesilmekteydi. Kesilen ağaçların yerlerine yenilerinin dikilmemesi nedeniyle Bu durum bölge ormanları için olumsuz bir yapı oluşturmaktaydı. Kapudan Paş Sakarya Ormanları a tarafından fark edilen bu durum, bir tezkere ile ifade edilmişti.

Ruhsatsız olarak çalıştırılan bu İngiliz sermayeli hızar fabrikasının Adapazarı ormanlarına verdiği zarardan ötürü kapatılması istenmişti. Kapudan Paşa verdiği cevapta ruhsatsız olarak çalıştırılan bu fabrikanın kapatılmasını istemişti (BOA. A.MKT.MHM. 257/ 44).

Adapazarı’ndaki tüfek kabzası imalathanesinden bir Fransız gezgini olan ve 1862’de Sakarya bölgesine bir gezi düzenleyen A. De. Moustier’in de bahsetmiştir. Gezisinde Adapazarı ile ilgili yaşadıklarını anlattıktan sonra “Adapazarı’nda tüfek kabzası imalathanesi mevcuttu”(Çetin, 2001:29-32) Demekteydi.

İngiliz tüccarı Ari’nin kurduğu ve tüfek kabzası imal ettiği Hızar fabrikası ile yine bir İngiliz tüccarı olan Rafael’in kurduğu tahra fabrikası aynı dönemlerde faaliyet göstermişti. Tüccar Ari’nin fabrikasına göre; tüccar Rafael’in fabrikası daha büyüktür. Kurulan bu iki fabrikada, Adapazarı ve çevresinde bulunan ağaç zenginliğinin bir bölümünü oluşturan ve Osmanlı devleti içinde büyük öneme sahip, ceviz ağaçları ile ilgileniyor ve fabrikalarında işlemek üzere bu ağaçları kestiriyorlardı. Defalarca uyarılmalarına rağmen ağaçları kanundışı kestirmeyi bırakmamışlardır. Vatandaşı oldukları İngiltere devletinin Osmanlı Devleti’nden

aldığı tavizleri Adapazarı'nda çok iyi kullanmışlar ve büyük ekonomik kazançlar elde etmişlerdir.

2.5. Reji Şirketi ve Adapazarı'ndaki Faaliyetleri

2.5.1. Reji Şirketinin Kuruluşu

1875 yılında Osmanlı hükümetinin iflası üzerine tütün satışından alınan vergiler, belli başlı devlet borçlarının ödenmesini denetlemek amacıyla kurulan "Rüsüm-u Sitte İdaresi"nin (altı gelir yönetimi) sorumluluğuna verilmişti. Muharrem kararnamesiyle tütün tekeli ve tütün öşürü Duyun-u Umumiye İdaresi'ne devredildi (Quataert, 1987:24; Oktar, 2003:45). Osmanlı Devleti'nde Reji idaresi, Muharrem kararnamesine dayanılarak kurulmuş bir şirkettir.

Galata bankerlerinden Leonidas Baltacı 1881 yılında hükümete müracaat ederek, İtalya'da olduğu gibi Reji usulünü tesis etme önerisinde bulundu. 50 yıllık imtiyaz karşılığında, yılda 800 bin lira verebileceğini, elde edeceği gelire hükümeti ortak edebileceğini, ambar ve fabrika kuracağını ekiciye faizsiz kredi verebileceğini bildirdi. Hükümet öneriyi kabul etti; fakat, Duyun-u Umumiye İdaresine yapılan başvuru kabul edilmedi.

Fransız tahvil sahipleri Duyun-u Umumiye'yi tütün ekiminden doğrudan doğruya pay almaktan vazgeçip tütün tarımını düzenleyip vergilendirmek üzere kendilerinin ayrı bir örgüt kurmalarına izin vermesi için ikna ettiler. 1882'de başlayan görüşmelerin sonucunda 27 Mayıs 1883 tarihinde çıkarılan Ferman-ı Ali ile Reji imtiyazı 30 yıl süreyle Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveaux'a verildi. Böylece, Viyana'dan le Kredit-Anstald Grubu, Berlin'de la Maison Bleichroeder ile Osmanlı Bankası ve ortaklarının katılımıyla oluşturulan ve ülkeye 242 milyon kuruş sermaye getiren Reji Şirketi 14 Nisan 1884'te faaliyete geçti. Şirket, her türlü tütün sigara, enfiye ve yerli tömbeki imal ve satışı ile; ihracat ve ithalata ilişkin tüm rüsümü alma hukuk ve selahiyetine haizdi (Ünal, 2003:26).

Şirketin bir diğer yetkisi de, gerekli sermayeyi toplamak için piyasaya tahvil çıkarabilme hakkıydı. İşletmenin sermayesi başlangıçta 500 Franklık 200.000 paya bölünmüş hisse senedi ile temsil edilen 100 milyon frank ya da 4 milyon sterline denk olan 4.4 milyon Türk Lirası olacaktı. Hisselerinin piyasa değeri ve piyasaya

çıkarılış biçimi, şirketin nizamnamesinde belirtilen şekilde uygulanacaktı. İlk başta ödemeler 2.2 milyon Türk Lirası'nı geçmeyecek ve bu limit hükümet ve Duyun-u Umumiye'nin ortak rızası olmadan yükseltilemeyecekti. Yapılan anlaşmaya göre şirket, hasılat elde edilemese bile Duyun-u Umumiye'ye yıllık kazancından sabit 750.000 Osmanlı Lirası ödeme yapacaktı (Doğruel, 2000:65; Oktar, 2003:46). Bununla birlikte; koyduğu sermayenin % 8'i oranında kendisine kar alacak, kazancından geriye kalan miktar Reji ile Duyun-u Umumiye arasında eşit olarak paylaşılacaktı (Büyük Larusse, 1986:9754). Reji Şirketi, Osmanlı Devletinden aldığı yasal haklarla kısa zamanda etkinliğini artırır. Osmanlı Devleti Reji yönetim kurulunda bir komiserle temsil edilir (Oktar, 2003:46).

Reji İdaresi'nin kuruluşu ile ilgili padişah iradesi şöyleydi:

“Duyun-u Umumiye nizamnamesinin dokuzuncu maddesi hükmünce tesisi kararlaştırılmış olan Duhan Reji'sinin idaresine talip olan Osmanlı Bankası ile ortaklarına, komisyon mahsusundan tanzim ve Meclis-i Mahsus'ta tadil olunan şartname layihası gereğince otuz sene müddetle imtiyaz verilmesine karar verilmiştir. 14 Mayıs 1882 (7 Recep 1300)”(Doğruel, 2000:65).

Reji Şirketi Şartnamesi gereğince bir anonim ortaklık olup (madde.1) süresi, 1914 yılında sona ermek üzere 30 yıldır (madde 9) Reji Şirketinin yönetim merkezi “Dersaadet”dir (madde 2) Bu şirketle ilgili olarak ortaya çıkacak adli ve ticari sorunların çözümünde Osmanlı Mahkemeleri yetkili kılınır (Madde 2) Reji Şirketi, Şarkî Rumeli hariç olmak üzere, bandrol sisteminin geçerli olduğu vilayetlerin hepsinde, iç tüketime ayrılan tütünleri satın almak, imal etmek ve satmak ve sigara üretimi ile satışı aşamalarını da gerçekleştirme hakkına sahiptir (Oktar, 2003:45,46).

Reji tekelinin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'ndeki yerli tütün üretim ve tüketimi her yönüyle Osmanlı Bankası, Crédit Anstalt ve Bleichröder banka gruplarının denetimi altına girdi; böylece, şirket, Osmanlı toplumunun geniş bir kesimi ve hükümet arasında uzatmalı bir çatışma başlamış oldu. bu tekel binlerce kişiyi çalıştırıyordu (Quataert, 1987:23). O zamana kadar Osmanlı Devleti'nde tütün işleme ve ticareti serbestçe yapılıyor, devlet yalnızca “bandrol” yöntemiyle tütün satışını vergilendiriyordu. Tütün işleme ve ticareti tekeline alan Reji İdaresi kurulduktan sonra, üreticinin karşısında tek alıcı oldu ve tütün fiyatlarını kendisi saptadığı gibi

yine kendisi işleyerek satmaya başladı. Ancak, Reji'nin tütün alım fiyatlarını çok düşük, satış fiyatlarını da oldukça yüksek tutması önemli boyutlara uzanan bir tütün kaçakçılığına yol açtı (Büyük Larusse, 1986:9754).

Tam adı “Soci te de la R gie coint ress  des tabacs de l’empire Ottonam”, “Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhanı Devlet-i Aliye-i Osmaniye” ya da “Memalik-i Şahane, Duhanları Müşterekü'l Menfa Reji İdaresi” olan Reji Şirketi, Osmanlı Devleti topraklarında üretilen tütünün ihraç edilecekler dışındaki tamamını satın almayı kabul etmişti. Tütün ihraç edilmeyecekse; işlenmek üzere şirketin gözetiminde Reji fabrikalarına sevk edilirdi. İşlenmiş ürünler, Reji'nin saptadığı fiyatlarla, bu tekelden ruhsat almış olan dükkanlarda satılırdı. Reji, hasat öncesi ve sonrasında tütünün miktar ve evsafını yetiştirici temsilcileriyle birlikte tespit ederdi. Ürün kurutulduktan sonra giderleri yetiştiriciye ait olmak üzere Reji depolarına taşınır ve Reji'nin gözetimi altında bu depolarda saklanırdı (Quataert, 1987:23; Ünal, 2003:26).

Rejinin faaliyete geçtiği 1884 yılında, tütün geliri 737.460 liraydı. Osmanlı Devleti'nde 10.823 köyde, 140 bin ekici, 192 bin dönüm arazide tütün tarımı yapmaktaydı. Yıllık tütün rekoltesi de 22 milyon 480 bin kilo idi. Dahili sarfiyat 19 milyon kilo, ihracat ise 8 milyon kilo civarındaydı. Aynı yıllarda ülkede faaliyette bulunan tütün atölyesinin sayısı da 900'ün üzerindeydi. Reji öncesinde tütün serbestçe alınıp satılıyor ve ihraç edilebiliyordu. Rejiden sonra ihraç amacıyla tüccarın tütün alımı aynen sürmüştü ancak, dahilde tüketim amacıyla tütün almak ve bunu işleyerek satmak Reji'ye ait olmuştur. Bu nedenle, dahili sarfiyata çalışan irili ufaklı 900 civarındaki tütün atölyesi kapanmıştır (Ünal, 2003:26,27).

Tütün mamulleri üretmek yukarıda da belirtildiği gibi Reji'nin tekeli altındaydı. Tüketime ayrılmış bütün tütünün Reji'nin fabrikalarından çıkması gerekiyordu. Enfiye dahil her türlü tütün endüstrisi diğer şirketlere yasaktı ve bu hak sadece Reji'ye aitti. Reji'yi kuran fermanın yayınlanmasından sonra hükümet, başvuranlara tütün fabrikası kurma izni vermeyecekti. O anda var olan tütün fabrikaları, Reji tarafından belirlenecek tarihte kapanacaktı (Doğruel, 2000:68).

Reji'de toplam işgücünün sadece yüzde 1 ile yüzde 3'ünü oluşturan Avrupalılar üst yönetime hakimdiler (Quataert, 1987:26). Geri kalan işgücü ise Osmanlı unsurlarından oluşmaktaydı ve alt kademelerde çalışmaktaydılar.

Reji Şirketi Osmanlı ülkesinde elinden geldiğince yayılmaya çalışmıştır. Tütünün bol yetiştirildiği bölgelere temsilcilikler kurmuş ve elde ettiği tütün miktarını arttırmaya çalışmıştır.

2.5.2. Reji Şirketi ve Adapazarı

Reji Şirketi'nin bir temsilciliği de Kocaeli Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazası'nda bulunmaktaydı. Şirketin Adapazarı'ndaki temsilciliğinin müdürlüğünü bir Osmanlı vatandaşı olan Ermeni Karabet Efendi yapıyordu. Adapazarı'nda şirketin binası ve tütünleri satışa hazırladıkları depoları bulunmaktaydı (Konukçu, 2005a:134).

Reji döneminin 10. yılı sonunda Tütün ekicisi sayısı 106 bine indiği halde, üretim 31.5 milyon kiloya çıkmıştır. Toprak kayıplarına rağmen 1903 yılında ekici sayısı 171 bin, üretim 49 milyon kilo oldu. 1890 yılında dahili sarfiyat, 20.9 milyon, ihracat 17.8 milyon kg.dı (Ünal, 2003:27).

Tütün üreticisi ve tüccarının Reji Şirketi'ne tepkiyle kaçakçılık yapmasının temel nedeni, şirketin tek alıcı olarak piyasada yer almasıdır. Oysa, Reji yöneticileri yalnızca iç tüketime ayrılan tütünün Rejinin sorumluluğuna girmesi nedeni ile, ihracat yapabilme özgürlüğüne sahip olan üretici ve tüccarın bundan kaçınarak kaçakçılığa sapsınmış olmasının hiç de hoş görülecek bir yanının olmadığını öne sürerek, kaçakçılığın gerçek nedenini görmezden gelirler ve kaçakçılıktan dolayı Osmanlı Hükümetine sürekli şikâyet eder ve yardım isterler (Oktar, 2003:50).

Kaçakçılık Reji'ye karşı gösterilen tepkinin en yaygın olanıydı, tütün kaçakçılığı Anadolu'nun bir çok bölgesinde olduğu gibi Adapazarı'nda da mevcuttu. Reji, gün geçtikçe artan tütün kaçakçılığının önüne geçmek istiyordu. Bu nedenle kaçakçılarla mücadele için her yıl daha çok kişiyi istihdam etmesi bu yasadışı faaliyetin ne denli arttığına bir göstergesidir. Çalıştırılan kolcu sayısı 1887'de 3600 iken bu rakam 1890'da 4600'e, 1895'te 5900'e, 1897'de ise 6700'e çıktı (Quataert, 1987:37). Şirketin kaçakçılık ile mücadele için yaptığı harcamalar da artış göstermişti. Bu konuda yapılan harcamaların yıllık ortalaması 1880'lerin ortasında 121 bin lira,

1890-1894 arasında 151 bin lira, 1885-1899 arasında ise 171 bin lira olarak gerçekleşmişti (Doğruel, 2000:84).

Reji, kaçakçılığı önlemek için hazırladığı bir yasa tasarısını hükümete vererek bu tasarının yasalaşmasını sağladı ve bu yasaya dayanarak kendi “Jandarma Örgütü”nü kurdu. Reji kolcularıyla üreticileri arasında çatışmalar başladı ve bu çatışmalarda ölenlerin sayısı önemli boyutlara ulaştı. Reji İdaresi’ne karşı başlayan tepkilerin giderek artması üzerine, Abdülhamit yönetimi, Reji’nin kaldırılması konusunda bazı girişimlerde bulunmak istediye de 30 yıllık ayrıcalık süresi henüz dolmadığı için bunları erteledi (Büyük Larousse, 1986:9754).

Reji İdaresi sık sık hükümete şikayet edilmiştir. Bu şikayetlerin bir bölümü bireysel çözülemeyen sorunlar konusunda yapılmıştır. Bir kısmı da Reji’nin politikasını eleştiren şikayetlerdir (Doğruel, 2000:89).

Reji her şeye rağmen kaçakçılıkla mücadele etmiş; 1889’da kaçakçılıkla mücadele edebilmek için üç kruvazör almış ve bunlardan birine elektrikli aydınlatma aracı koymuştu. Reji’nin karada kolcularla, denizde de bu kruvazörlerle mücadele etmeye çalıştığı görülmektedir. Üretici tarafından yapılan kaçakçılıkla mücadele etmek için ise zaman zaman yeni düzenlemeler getirilmeye çalışılmıştır. Şüphesiz Reji İdaresi ile Osmanlı halkı arasında en tartışmalı konu tütün kaçakçılığıdır. Bu konu Reji dönemi boyunca hep bir sorun olarak kalmıştır (Doğruel, 2000:74).

Avrupa sermayeli olan Reji Şirketi’nden memnun olmayan bazı Adapazarılı tütün üreticileri kaçakçılık yoluna gitmişler ve bu münasebetle de şirket kolcuları ile yetiştiriciler ve dolayısıyla da halk arasında bir takım olaylar vuku bulmuştur.

Reji’nin yaptığı şikayetlere rağmen, bir kısım kolcular silahlı köylüler tarafından etkisiz hale getirilmişlerdi. Bunun bir örneğiyle Adapazarı’nda karşılaşmaktayız, Osmanlı Devleti’nin bir çok bölgesinde olduğu gibi bu bölgede de tütün kaçakçılığı yapılmaktaydı. Şirket görevlileri bir kaçakçıyı yakalamak üzereyken Adapazarı’nda 300 kişi şirket görevlilerinin bu kaçakçıyı tutuklamasını engellemişlerdi (Quataert, 1987:37).

Adapazarı’nın bağlı olduğu İzmit Sancağı’nda Ocak 1896 da Reji kolcularıyla Ermeniler arasında bir husumet vuku bulmuştu. Hatta bu olay sırasında silahlar bile

kullanılmıştı ancak zaptiyelerin gelmesiyle olay daha fazla büyümeden kapatılmıştı (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:1).

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan “Askeri Maruzat Kalemine” ait 26 Ağustos 1900 (29 Rebiülahir 1318) tarihli belgede belirtildiğine göre; bir Ermeni tütün kaçakçısı Adapazarı Reji kolcularınca açılan ateş sonucu yaralanmıştı. Yaralı olarak yakalanan Ermeni tütün kaçakçısı, hastaneye götürülürken ölmüştü. Hükümet bu durumdan rahatsız olmuş ve herhangi bir iç karışıklığa yol açmaması ve siyasi meselelere sebebiyet vermemesi için hassas davranılmasını istemişti (BOA.Y.PRK.ASK.163-55).

Osmanlı Devleti’nin önemli gelirlerinden olan tütün, Osmanlı ülkesinde birçok bölgede olduğu gibi Adapazarı’nda da yetiştirilmekteydi. Tütün üretimi ve ticareti denetiminin Reji Şirketi’ne geçmesi elbetteki Adapazarlı üreticileri de etkilemişti. Tütün, Adapazarı’nda çokça yetiştirilen ve bölgeye önemli gelirler getiren önemli ürünlerden biriydi. Reji Şirketi’nin bir şubesinin Adapazarı’nda kurulması Adapazarı’nın önemli üretici şehirler arasında yer aldığını gösteren bir kanıttır. Reji’nin Adapazarı Şubesinin kurulması elbetteki Adapazarı üreticilerini de etkilemişti. Elde edilen tütünün tek alıcısının Reji Şirketinin olması ve şirketin tütün fiyatlandırmasını kendisinin yapması tütün ticaretinin serbest piyasa ekonomisinden uzak kalmasına ve arzu edilen gelirlerin elde edilememesine neden olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: YABANCILARIN ADAPAZARI'NDAKİ SOSYAL FAALİYETLERİ VE BUNUN SOSYAL YAŞAMA ETKİLERİ

3.1. Gayrimüslimler ve Yabancılar

Osmanlı gerek din, gerek etnik açıdan mozaik bir yapıya sahiptir. Ülkenin egemenlik sahası içerisinde Müslümanların dışında Katoliklerden; Latinler, Katolik Ermeniler, Katolik Gürcüler, Katolik Süryaniler, Kildaniler, Maruniler, Kıptiler, Katolik Rumlar, Katolik olmayanlardan Ortodokslar, Gregoryenler, Nasturiler, Yakubiler, Melkitler, Mandeiler, Musevilerden ; Rabbaniler, Karailer, Samiriler ve ayrıca Sabiiler bulunuyordu.

Osmanlılar fethettikleri topraklarda yaşayan farklı dinlere mensup insanların İslâm dinine girmeleri yönünde baskı uygulama bir tarafa bu insanların inanç ve vicdan hürriyetlerini koruma altına almışlardır. Üstelik birinin diğerine baskısına da müsamaha etmemiştir. Bu konuda Kudüs'te dini konular yüzünden çıkan gayr-ı Müslimler arasındaki anlaşmazlıkta devletin hakem rolünü üstlendiğini bir örnek olarak zikredebiliriz. Osmanlı Devleti'nde uygulamaya konulan millet sistemi gereği olarak Gayr-ı Müslim Osmanlı vatandaşlarının dini işlerine hiç bir zaman müdahale edilmemiş ve bu sebeple din ve milliyetlerini korumaları mümkün olmuştur.

Daha Osman Bey zamanında bile gayr-ı Müslimlerin hak ve hukukları koruma altında idi. Bir cuma günü Germiyan Türk Beyi Alişir'in tebaasından bir Müslüman ile Bilecik Rum liderine bağlı bir Hıristiyan arasında vuku bulan anlaşmazlıkta Osman Bey Hıristiyan lehine hüküm vermiş idi. Daha sonraki tarihler için de buna benzer yüzlerce örnek bulmak mümkündür. Günümüze kadar intikal eden Şer'îye Sicilleri ve diğer arşiv kaynakları buna şahadet etmektedir. Hiç bir gayr-ı Müslim dini yüzünden haksızlığa uğramamış, kanun önünde eşitlik statüsü korunmuştur. İdarecilerin de gayrimüslim tebaaya yönelik haksızlıkları ilgili merciler tarafından anında bertaraf edilmiştir. Semt pazarlarının günü bile bu kesimin dini günlerine gelmemesine çalışılarak mağdur olmaları önleniyordu. Bilecik'te semt pazarının günü mahalli idare tarafından pazartesinden pazar gününe alındığında dini günlerine rast geldiğinden gayrimüslimlerin şikayeti üzerine tekrar merkezi idare tarafından

pazar gününe alınmıştır. Benzer bir hadise 1817'de Adapazarı'nda vuku bulmuştur. Kurulan semt pazarı reayanın tatil ve dini günü Pazar gününe geldiğinden bunun cumartesi gününe alınması için merkezi hükümet mahalli idarecilere talimat gönderiyordu (Ercan, 2000:396; Öztürk, 2006).

1831 sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyalet'ine bağlı Kocaeli Sancağı sınırlarında yer alan Adapazarı maa Sapanca'da bu tarihte 4.274 gayrimüslim sayılmıştı. Bu sayımda Müslümanların sayısının 5.337 idi (Karpaz, 2003:154). Görüldüğü gibi Müslüman-Gayrimüslim nüfus oranı bu tarihlerde birbirine çok yakındı. Ancak zamanla bu oran Müslümanlar lehine artmıştır.

1870 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslimlerin sayısı 7.235'di. bu tarihte Adapazarı ve çevresindeki Müslüman nüfusu ise 20.271 idi (Yurt Ansiklopedisi, 1983:6458).

Osmanlı Devleti içerisinde diğer milletlere göre milliyetçilik akımlarından daha az etkilenmiş oldukları için devlet içindeki nüfuzları günden güne artan Yahudiler, Adapazarı'nda ticaretle uğraşan zengin kimselerdi. 1881/1882-1893 Osmanlı nüfus sayımı kayıtlarına göre, Adapazarı'nda 3'ü erkek ve 3'ü de kadın olmak üzere toplam 6 Yahudi sayılmıştı. Zamanla bu sayıları artmıştı ancak, diğer gayri Müslimler arasında pek hatırı sayılır rakamlara ulaşamamışlardı.

Osmanlı egemenliği altında en kalabalık ve en ayrıcalıklı azınlık statüsünde yaşayan millet Rumlardı. Rumlar diğer milletlere göre önceliğe sahip olup bu durum Osmanlı belgeleriyle tasdik olunmuştur. Nitekim 1699 yılında Rumlarla Yahudiler arasında çıkan protokoldeki anlaşmazlık nedeniyle padişah tarafından İstanbul Kadısı'na yazılan bir fermanda Fatih'ten beri protokolda önce Rumların, sonrada Yahudilerin geldiği beyan edilmiştir. Daha kuruluş döneminden itibaren bir çok Rum, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer almıştı (Kaya, 2004:32,33).

1881/1882-1893 sayımında Adapazarı'nda 1307 kadın ve 1210 erkek olmak üzere toplam 2517 Rum sayılmıştı (Karpaz, 2003:168,169). Adapazarı Rumları genellikle Ozanlar ve Serdivan'da oturmakta idiler gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında herhangi bir olaya veya anlaşmazlığa pek rastlanmazdı (Selvi, 2005:484).

Adapazarı'nda gayrimüslim olarak en çok Ermeniler bulunurdu. Ticaret, ziraat ve sanatkarlıkla hayatlarını devam ettiren Adapazarı Ermenileri, zengin ve varlıklıydılar. 19. yüzyıldan itibaren başlayan Ermeni Milliyetçilik hareketleri Adapazarı ve çevresini de etkilemeye başladı.

1830 yılında devrin padişahı II. Mahmut, Fransa'nın da etkisiyle Ermeni Katoliklerini resmen bir cemaat olarak tanımıştı. Böylece hem batılı bir devletin Osmanlı içişlerine müdahalesinin yolu açılmış ve hem de Osmanlı millet sisteminde önemli bir çatlak meydana gelmiştir. Anadolu Ermenileri üzerinde Protestanlık propagandası da etkili olmuş ve gerek Amerikalı misyonerlerin 1828 yılından itibaren yaptıkları çalışmaların ve gerekse de İngiltere'nin baskıları sonucu Osmanlı Devleti 1850 yılında çıkarılan bir fermanla Protestan Ermeni Milletini de tanımak durumunda kalmıştır (Kaya, 2004:69).

Adapazarı ve çevresinde yoğun olarak Ermeşe ve Bahçecik'te Ermeniler bulunuyordu. Ermeşe Köyü'nde bir ruhban okulu vardı. Bölgede yaşayan Katolik Hıristiyanlar bu okula gidip dini eğitim alabiliyorlardı (BOA. ŞD. 1565/5). Bununla birlikte her yıl Emeni ziyaretçiler Anadolu'nun her yerinden buraya gelirlerdi. Her yıl ziyaret mevsiminde hükümet bölgede sıkı güvenlik tedbirleri alırdı. Bu dönemde biri Bahçecik'te²⁷ diğeri de Adapazarı'nda²⁸ iki Amerikan mektebi vardı. Bu okullarda Protestan Rum ve Ermeniler eğitim görmekteydiler. Bu okulların müdürleri ve önemli öğretmenleri Amerikalı ve Amerikan tebaasındandılar. Diğer öğretmenler ise Ermeni idiler ve Osmanlı Devleti tebaasındandılar. Hiçbir Müslüman çocuğun bu okullara gitmemesi devlet tarafından kararlaştırılmıştı (Selvi, 2005:485).

19 yüzyılda Anadolu'da Kocaeli ve Sakarya bölgesinde gezi yapan ve gözlemlerini yayımlayan Avrupalı gezginlerden birisi Kont A. De Moustier'dir. Osmanlı Hükümdarı Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde, Osmanlı Hükümeti'nden aldığı özel bir fermanla (Evahir-i Rebiülevvel 1279/ Eylül 1862 tarihli) İstanbul'dan Efes'e kadar 25 Eylül 1862 tarihinden itibaren başlayarak ilgi çekici bir gezi yapmıştır. Bu resmi ferman sayesinde geçtiği vilayet ve kasabaları yerel yöneticileri

²⁷ Bahçecik'teki Amerikan okulunun adı: Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi idi.

²⁸ Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi, ruhsatlı kilise içerisinde idi.

tarafından saygıyla karşılanmış, geleneksel Türk misafirperverliği gösterilmiş, ihtiyaçları temin edilmiş, zaptiyeler tarafından tam güvenliği sağlanmıştır.

Kont A. De Moustier, Adapazarı'nda bir Rum'un evinde misafir kalmış ve Rum Kilisesi'ni ziyaret etmişti. Seyyah, Adapazarı'ndan, Rum Kilisesi'nden ve Ermeni ve Rum kadınlarının giyimlerinden şöyle bahsediyor:

“Sakız ağaçları topluluğu ortasından kıvrılarak geçen yola koyulmak üzere saat 2’de hareket ediyoruz. Bir süre sonra, güzel küçük bir vadinin ötesinde Adapazar (veya Adaköy)’in minareleri görünüyor. Adapazarı, Sakarya Nehri’nin sol kıyısında 10.000 kişilik bir nüfusu barındırıyor. Bunun üçte biri Ermeni, bin kadarı da Rum. Kılavuzluk yapan zaptiyelerimizden biri müdürü bulamadı. Fakat Rum çorbacı (Rum topluluğunu idare etmekle yükümlü) yanımıza gelerek bizi hoşsohbet dindaşlarından birinin evine götürdü... şehri gezelim dediğimizde bizi binlerce renkli alacalı bir odadan oluşan Rum kilisesine götürdüler bir ızgara ve bir perde mihrabı gizliyor. Rusya’da Yunanistan’da ve doğuda bugüne kadar hiç değişmeyen Bizans stili sahte mücevherler. Göklere taş çıkarırcasına altın yıldız boyalı Aziz resimleri altında duvarlar kayboluyor.... Adapazarlı Rum ve Ermeni kadınlar geniş şalvarlar ve çok belirgin, tek renkli (mavi, pembe, sarı) cepkenler giyiyorlar. Bir türban gibi fluarın çevrelediği başlık takıyorlar. Çok ince ve şık uçları deniz kabukluları ile süslenmiş saçları omuzlarına kadar iniyor. Bazıları alınları ve boyunlarında altınlardan süsler taşıyorlar...”(Çetin, 2001:29-32).

F. Yavuz Ulugün’ün “Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli” adlı eserinde Fransız coğrafyacı Vital Cuinet’ten naklen 1890 yılında İzmit Mutasarrıflığı’nın nüfusu hakkında verdiği bilgiye göre, İzmit Mutasarrıflığı’nın nüfusu 222.760’idi. bu nüfusun 129.000’i Müslüman, 49.000’i Ermeni, 41.000’i Rum ve 2.500’ü Yahudi idi (Ulugün, 2002:41).

1789 Fransız İhtilalinden sonra imparatorlukların dağılma sürecine girmesi ve milliyetçilik ilkesinin ön plana çıkması ile birlikte Fransa, İngiltere ve Rusya’nın Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslim tebaayı kendi menfaatleri yönünde hareketlendirdikleri görüldü. Osmanlı Devleti gerek iç ve gerek dış sebeplerden dolayı güçsüzleştikçe yabancı devletlerin içişlerine müdahalesi de aynı oranda artıyordu. Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimler, 19. yüzyıla kadar millet sistemi çerçevesinde devletin kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak, son derece rahat

bir hayat sürdürdüler. Fakat bu yüzyılın başından itibaren çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte onun topraklarını paylaşmak isteyen yabancı devletler, ülke içindeki gayrimüslimleri kendi çıkarları ve emelleri doğrultusunda kullanmaya başladılar.

Osmanlı ülkesindeki Katolikler genellikle İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri; Ortodokslar da Rusya tarafından himaye ediliyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, büyük devletler tarafından kendi gizli amaçları için paylaşılmış bulunuyorlardı (Kaya, 2004:67).

Osmanlı Devleti Ermenileri arasında Protestanlık 1815'lerden itibaren İngiliz Kilisesi misyonerleri ve Amerikan Dış Ülkeler Görevlileri Komitesi komiserlerince gerçekleştirilen çalışmalar sonrası yayılmaya başlamıştı. İstanbul Ermeni Patrik'inin uzun süre karşı çıkmasına rağmen, 1 Temmuz 1846'da kurulan İstanbul Protestan Ermeni Kilisesi, 40 üye ile kuruldu. Takiben Temmuz ve Ağustos aylarında her biri 14 üyeli Adapazarı ve İzmit Kiliseleri oluştu. 1850'de 6 Protestan Ermeni istasyonundan biri Adapazarı'nda bir tanesi de İzmit'te idi (Ulugün, 2002:48).

1846 yılında 40 kadar Ermeni ailesinin misyonerlik faaliyetleri sonucunda Protestan olması üzerine Patrik Çamurciyan (1802-1865) bu aileleri aforoz etti. Bununla da yetinmeyen patrik, hükümete müracaat ederek misyonerlik faaliyetlerinin kendi cemaatlerine zarar verdiğini Bab-ı Ali'ye iletmişti (Kaya, 2004:123).

23 Ekim 1895 (11 Teşrinievvel 1311) tarihinde Adapazarılı pazarcılarında bulunduğu Geyvede Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir olay vuku bulmuştu. Bu olay kayıtlara şu şekilde geçmiştir:

“Geyve Kazası Kaymakamlığı'ndan alınan 11 Teşrin-i evvel sene 1311 tarihli tahrirat suretidir

Eylülün yirmi yedinci Çarşamba günü, saat altı buçuk raddelerinde Geyve kazası merbutatından Akhisar nahiyesinde İslam ve Ermeninin yekdiğerini vurmakda olduklarını orada bulunmuş olan kaza jandarından Kürd Ali saat sekizde ma'lumat vermesi üzerine yedi nefer jandarma ile ve kemal-i sür'atle hareket ve saat dokuz kararlarında nahiyeye mezkureye muvasalat edilmiş ve saye-i satvet-vaye-i hazret-i padişahide teskin-i arbedeye muvaffakiyyet hasıl olmuştur. Yevm-i

mezkurda orada pazar kurulmak ve Lefke ve Geyve ve Adapazarı ve sair mahallerden gelmiş ahali ile pazarcı esnafının mikdarı iki bini müteceviz bulunmak mülabesesiyle bu kadar ahali arasında iki ermeni genci tarafından revolver endaht edilmiş olması mezkur kalabalığın heyecanına badi olmuş ve derun-i nahiyede otuz ve etrafta üç-dört ki cem'an otuz-otuzdört Ermeninin telefata ve ol mikdarın da mecruhiyyetine sebep vermişdir. Bu vak'anın sebep-i zuhuru olan marru'l-arz Ermeniler dahi telefata mezkure miyanında dahildir. Ol babda''(Hüseyn Nazım Paşa, 1998:96,97).

6 Ekim 1897 (9 Cemaziyelevvel 1315) tarihinde Adapazarı'nda ikamet etmekte olan David oğlu Salamon ile Sofya'da bulunan kardeşlerinin Dersaadet ve Bulgaristan'daki Ermeniler arasında iletişimi sağlamaktaydı (BOA. Y.PRK.ASK. 133/ 44).

Ermeni kaynaklarınca İzmit Ruhani Çemberi olarak adlandırılan yerleşim alanı Sakarya Nehri ağzından, Darıca-Yalova-Bahçecik-Arslanbey-Sapanca Gölü-Sakarya Nehri'ne uzanan bir hattı kapsamakta idi. Akmeşe Hıristiyan dünyasında önemli bir haç merkezi olarak kabul edilmişti. Her yıl 25.000 insan tarafından ziyaret ediliyordu. Bahçecik'te önemli bir yerleşim merkezi idi. 1890 yıllarında 9.620'si Gregoryen, 300'ü Protestan, 80 kadarı Katolik olan bir ermeni nüfusu ve 3 okul, iki kilise, 1 Amerikan Koleji vardı. Bu merkezler dışında Adapazarı, İzmit, Karamürsel ve Yalova'da Ermeni mahalleleri bulunuyordu. Varlıklı ve kültürlü bir toplum halindeydiler (Ulugün, 2002:49).

1829 (1245) tarihli iki belgede Adapazarı'ndaki kiliseler ve bu kiliselerin tamir be bakımı için yazılan bilgiler yer almaktaydı:

“Şevketlü kerametlü mehabetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim padişadım

Rum patriki kullarının takdim eylediği bir kıt'a arzuhal mealinde Adapazarı'nda vaki Rum kilisesi harab olarak muhtac-ı ta'mir olduğu inde'ş-er' (şer'i yönden) tebeyyün eylediğine binaen verilen ilam taktim olunduğu beyaniyle kilise-i mezkurun termimi (onarılması) hususuna müsaade-i seniyye erzah buyurulmasını istida etmiş ve nizami kaydı bade'l-ihraç (kayı çıkarıldıktan sonra) mukteza-yı şer'isi (şer'i gereği) semahatlü Şeyhü'l İslam Efenfi da'ilerinden lede'l-istifa (fetva istenince) mesağ-ı şerif olduğunu (şeriata uygun) mübeyyin (beyan eden) gönderdikleri fetva-yı şerife ile zikr olunan ilam ve arzuhal manzur-ı hümayun-ı şahaneleri buyurulmak için arz

ve takdim kılınmış olmağla ol-babda ve her vechle emr ü irade-i seniyye-i şehinşahileri sünuh ve sudur buyurulur ise ol-vechle iktiza-yı münifinin icrasına ibtidar olunacağı muhat-ilm-i alileri buyuruldukda emr ü ferman...

Kaimakam paşa

İşbu takrir ve verilen fetva-yı şerife il ilam ve arzuhal manzur ve malum-ı humayunun olmuşdur takririnde beyan ve verilen fetva-yı şerife mucibince kilisa-yı mezkurun tamirine ruhsat verilmek üzere icrasına ibtidar olunsun (başlansın)"(BOA. Hatt-ı Humayun Tasnifi, nr. 36344, Belgenin Çevirisi İçin bkz. Çetin, 2000b:126,127).

"Şevketli kerametlü mehabetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim padişahım

Dersaadette mukim ermeni patriği kullar bu def'a babı-alilerin bir kıt'a takrir taktimiyle mealinde Adapazarı'nda cercis ve İznikmit'e tabi bağçecik karyesinde surb agob nam iki aded ermeni kilisesi müşrif-i harab olduğundan hey'et-i asliyeleri üzere tamirleri hususu müsaade-i seniyyeye muhtaç olduğu mahallinden kendüsüne yazılmış olduğundan bahisle ol-babda gelen ilamları takdim eylediğini inha etmiş ve nizami keyfiyeti ba'de'l-ihraç (çıkarıldıktan sonra) semahatlü şeyhü'l İslam efendi da'ileriyle muhabere olundukda marrü'l-beyan (adı geçen) kiliselerin vaz'ı kadimeleri (eski yapıları) üzere tamirlerine mesağ-ı şer'i olduğunu mutazammın iki kıt'a fetva-yı şerife göndermiş olmağla zikr olunan fetva-yı şerife ve ilamları mersumun (adı geçen) takriri cümleten (birlikte) manzur-ı hümayun-ı şahaneleri buyurulmak için arz ve takdim kılınmağın ol-babda ne-vechle irade-i seniyye-i mülakaneleri müteallık buyurulur ise emr ü ferman ...

Kaimakam paşa

İşbu takrir ve verilen fetva-yı şerifeleri manzur humayunum olmuşdur ber mucib-i fetva-yı şerife zikr olunan kiliselerin ol-vechle tamirlerine ruhsat verilsün"(BOA. Hatt-ı Humayun Tasnifi, nr. 36380, Belgenin Çevirisi İçin bkz. Çetin, 2000b:127).

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşamakta olan Ermeniler zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı doğup büyüdükleri toprakları bırakarak çeşitli yerlere göç etmişlerdi. Göç ettikleri devletlerden bir tanesi de Rusya idi. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti bünyesindeki Ortodoksların hamiliği hakkını alan Rusya, özellikle 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı topraklarındaki Ortodokslar

üzerindeki faaliyetleri artmıştı. Osmanlı Ortodokslarının hamiliğini yapmaya çalışan Rusya, Ortodoksları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıyor; çeşitli sebeplerden dolayı ülkesine gelmek isteyen Osmanlı Ortodokslarına da kucak açıyordu. Bunun bir örneği de İzmit Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazası'nda yaşanmıştı.

İzmit Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazası'nda ikamet etmekte olan Ermeni milletinden bazı kimselerin Adapazarı'nda bağ, bahçe ve tarlaları bulunmaktaydı. Bu mülklere sahip olan Ermeniler, mülklerinde ziraat faaliyetlerini gerçekleştirmekte idiler. Fakat bazı Ermeni vatandaşlar bu mülklerini bırakarak, çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti topraklarından gitmişlerdi.

Adapazarı'nı terk eden Ermenilerden bir kısmı Rusya Devleti'ne göç etmişti. Bunlardan bir kısmı Kırıma taşınmış ve buradan ruhsat dahi almışlardı. Adapazarı'ndan göç eden bu Ermeniler, Rusya Devleti'ndeki bir takım işleri için Adapazarı'ndaki emlak ve arazi tasarruflarına dair ilmühaber verilip verilmeyeceğinin bildirilmesini istemişlerdi.

28 Mayıs 1860 (8 Zilkade 1276) tarihinde Adapazarı'ndaki mülki amirlerden Ahmet Sırrı, Düvel-i Ecnebiye topraklarında bulunan bu Ermenilerin Adapazarı'ndaki mülkleri hakkında ne yapılması gerektiğini Dersaadet'e (İstanbul) sormuştu (BOA.A.MKT.UM.407/30).

2 Ekim 1861 (27 Rebiyülevvel 1278) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu dönemde Adapazarı'nda Ermeni ve Çerkezler Muhacirler arasında bir husumet yaşanmıştı. Bu olay sırasında bölge Ermenilerden bir grup; misafir olarak Adapazarı'nda ikamet eden Çerkez Muhacirlerinden Hohoz Nesu'nun bir kardeşini öldürmüş, diğerini de yaralamıştı. Durumla ilgili tahkikat yapılması ve gerekli cezaların verilmesi isteniyordu (BOA.A.MKT.UM. 503/ 38).

20 Haziran 1879'da İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'e bir yazı yazmıştı. Bu yazıda, Adapazarı'nda bulunan Hıristiyanlardan bir heyetin İngiliz Büyükelçisini ziyaret ettikleri ve bu ziyaret sırasında İstanbul Hükümeti'nin bu kazaya 40.000 Çerkez göçmeni yerleştirdiğini belirtmişlerdi. Bu iskan olaylarından ötürü huzurlarının bozulduğu iddiasında bulunmuşlardı. Adapazarı'ndan gelen bu Hıristiyanlar, hükümete de başvurduklarını,

küçük bir kuvvet yollandığını ama göçmenlerin silahsızlandırılması gerektiğini gerektiğini öne sürerek bu duruma karşı İngiltere Büyükelçisi Layard'dan tedbir alınmasını istemişlerdi. Layard, Karateodori Paşa nezdinde bölgede araştırma yaptırmış ve Karateodori Paşa bu durumu inkar etmemiştir (Şimşir, 1970:33).

Temmuz 1879'da İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'a cevap vermiş ve göçmenler yüzünden Adapazarı'ndaki asayişsizlik konusunda Layard'ın Osmanlı Hariciye Nazırı nezdinde yaptığı teşebbüsün İngiltere hükümetince tasvip edildiğini bildirmişti (Şimşir, 1970:38).

18 Eylül 1897 (20 Rebiyülahır 1315) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Adapazarı'nda Firazki adında bir Ermeni köyü bulunmaktaydı. Bu köyde bahsi geçen tarihte komite tarafından ahaliden para istendiği haberi üzerine komite reisi ve bazı komite üyeleri yakalanmıştı (BOA. Y.PRK.ASK. 132/ 48).

Görüldüğü gibi 19. yüzyıl Adapazarı'nın kozmopolit yapısı için de oldukça hareketli geçmişti. Osmanlı Devleti içerisinde yüzyıllarca Türklerle kardeş olarak yaşayan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları 19. yüzyıl içerisinde bu kardeşliklerini ihanet derecesine getirmişlerdi. Devletin kendi ülkesindeki azınlıklarla ilgili özgürce kararlar alabilmesi özellikle bu yüzyılda çok zordu bir çok devlet Osmanlı vatandaşı olan bu azınlıkların hamiliğine soyunmuş ve devlete bu yönde baskı yapmıştı. Bu durum Adapazarı'nda da kendisini göstermişti.

3.2.1. İngiliz Sefareti Tercümanı Mösyö Şili ve Kışkırtmaları

İngiltere sefareti tercümanlarından Mösyö Şili, İzmit, Bahçecik ve Adapazarı'na gidip Ermeni milletinden olan ahaliye bir takım telkinlerde bulunmaya çalışmıştı. Ermenilere, "gerekirse biz elimizden geleni yapacağız ve müdahale edeceğiz, gelen gemileri İzmit Körfezine göndereceğiz" diyerek teşvikte bulunmuştu. Bunun semeresi olarak İzmit'te Reji kolcularıyla Ermeni Tütün kaçakçıları arasında bir münakaşa vuku bulmuştu. Bu münakaşada silahlar dahi kullanılmıştı. Zaptiyeler yetişerek münakaşayı önlemişlerdi. Bu olaylar üzerine Ermeniler dükkanlarını açmamışlardı. Dükkanların açılmaması üzerine İzmit mutasarrıfı tarafından tahkikat yapılmıştı. Yapılan tahkikat sonucunda Ermeniler kapalı durumdaki dükkanlarını açmaya mecbur olmuşlardı.

Mösyö Şili'nin kışkırtmaları sonucu Ermeniler, bir türlü rahat durmuyorlardı. Durum ciddi bir hal alınca, 9 Ocak 1896 (28 kanunuevvel 1311) Perşembe günü Süvari Kaymakamı Çerkez Mehmed ve Süvari Yüzbaşısı Mehmed Ali yaptıkları tahkikat sonucu bir rapor hazırlamışlardı. Bu raporda şöyle denilmekteydi:

“Bugünlerde güya bir ayin- ruhani icra edecekler imişde müsaade alur gibi kumandan paşaya müracaatla kilisede gece ve gündüz toplanacaklarını haber vermişlerdir halbuki meseleden akdem bilmezuniyet kiliseye girdikleri cihetle bu ise bir maksattan ibaretdir ve şimdilik bu maksadlarını ima eder bir hadise müşahede edilmemiştir”

İzmit'te ikamet etmekte olan Çerkez Muhacirler, Abazalar, Gürcüler, Lazlar, Boşnaklar ve Anadolu'dan gelen ahali, Ermenilerin yaptıkları bu davranışlara bir karşılıkta bulunmamışlardı. Ancak halk arasında güya padişah “Ermenileri yağma ediniz” demiş ve bununla ilgili bir ferman yayınlamıştı. Güya bu ferman da hükümetçe sır gibi saklanmaktaydı. Ancak bu tarz söylentilerin aslının olmadığı hükümet yetkililerince ahaliye anlatılmıştı.

Adapazarı'nda ikamet etmekte olan Boşnak muhacirlerinden İbrahim Bey, Adapazarı'ndaki Boşnaklar içerisinde sözü dinlenen bir şahıstı. Ermeni olaylarından birkaç gün sonra İbrahim Bey Boşnakları Ermenilere karşı ayaklandırmıştı. Boşnaklar Ermenilerin üzerlerine giderlerken durum hükümetçe haber alınmış ve durum men edilmişti (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:1).

Mösyö Şili, İzmit, Adapazarı ve Bahçecik bölgelerinde Sadece Ermenilerle görüşüp onları kışkırtmaya çalışmamıştı. Bölgeye yeni adapte olmaya çalışan Çerkezlerle de görüşmüş ve birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. 29 Aralık 1895 (17 Kanunuevvel 1311) Pazar günü İzmit Mutasarrıflığı'na yazılan şifrede “İngiltere sefaleti tercumanlarından mösyö şili maiyetinde Bir karadağlı ile cuma günü İzmite ve ertesi günü Bağçeciğe ve bugün dahi Adapazarına azimet etmiş olduğu İzmit kumandanı paşa hazretlerine arz kılınmış olduğundan...” denilmekteydi. Mösyö Şili, bu bölgelerde dolaşmış ve Çerkezlerle görüşmüştü. Hakkında hiçbir inceleme yapılmadan istediği gibi dolaşması uygun görülmemişti. Kendisine bir şey sezdirilmeyerek ne için dolaştığı ve kimlerle görüldüğünün araştırılması için gerekli

memurların acilen gönderilmesi istenmişti. Gerekli tedbirler alınmaz ise istenmeyen durumların olabileceği bildirilmişti (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:3).

29 Aralık 1895 (17 Kanunuevvel 1311) Pazar günü İzmit Kumandanı Ferik Seidaldin yazdığı şifrede Mösyö Şili'nin nerelere gittiğini şu şekilde yazmıştı:

“İngiliz sefaretı tercumanlarından mösyö şili maiyetinde bir Karadağlı ile Cuma günü akşam treniyle dersaadetten İzmidde bil-vurud ertesi günü bağçeciğe azimed ve bir gece orada avded idüp bu günde trenle Adapazarına azimet itdigi beray-ı malumat maruzdur ferman 17 Kanunuevvel 311 kumandan-i izmid ferik seidaldin” (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:4).

29 Aralık 1895 (17 kanunuevvel 311) Pazar İzmit Kumandanı Ferik Seidaldin Paşa'ya yazılan yazıda, bu tarihte gönderilen raporunda, Mösyö Şili'nin Çerkezlerle birleşip bir ihtilal hazırlığı içerisinde olduğu haber verilmişti. Mösyö Şili'nin hiçbir işi yok iken İzmit, Bahçecik ve Adapazarı'nda dolaşması normal bir durum olmayıp; belki de para gücüyle bir takım entrikalar çevirmek maksadında olduğu vurgulanmıştı. Nereye ve ne için gittiği ve kimlerle görüştüğü takip edilmeksın istediği yerlerde dolaşmasına meydan verilmesi katiyen caiz olmayacağına kanaat getirilmiş ve kendisine bir şey sezdirilmeyerek kimlerle görüştüğünü, ne için dolaştığını anlamak için lazım olan memurların acilen gönderilmesi ve tedbirlerin alınması emredilmişti (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:5).

9 Ocak 1896 (28 kanunuevvel 1311) Perşembe günü askeri erkan tarafından yazılan bir raporda, İngiltere Tercümanı Mösyö Şili hakkında 2 Ocak 1896 (21 Kanunuevvel 1311) tarihinde yapılan tahkikat sonucunda Çerkez ahalinin ve diğer ahalilerin intikam gayesiyle kışkırtılmak istendiği ancak yapılan tahkikat neticesinde Çerkez ahalinin kışkırtmalara kanmadıkları bildirilmiştir (BOA.Y.PRK.ASK. 109/53, Lef:8).

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl içerisinde Avrupalı devletlerin entrikalarına oldukça fazla maruz kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki durumunu 1839'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un Fransız Büyükelçisine söylediği sözlerden anlamak mümkündür. Lord Palmerston şöyle diyordu:

“Şunu hareket noktası olarak kabul ediyorum ki: ortak siyasetimizin hedefi Osmanlı İmparatorluğunun muhafazasıdır. Avrupa’da dengeyi elde tutmanın en az zararlı teminatı budur.”(Yaresimos, 2001:36).

Avrupalı devletlerin gücü ve aldıkları imtiyazlar münasebetiyle Osmanlı topraklarında çeşitli olaylar gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan biride hiç şüphesiz kışkırtma faaliyetleriydi. Bir çok milleti bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, yabancı devlet misyonerlerinin kışkırtma faaliyetlerinden oldukça etkilenmişti. Bu faaliyetlerden bir tanesi de yukarıda bahsedildiği üzere İngiliz Elçiliği tercümanlarından Mösyö Şili’idi.

Mösyö Şili hareket alanı olarak kendisine, Adapazarı Kazası’nın da bağlı bulunduğu İzmit sancağı’nı seçmişti. Önce Ermeni ve Rumlarla münasebet kurmuş, onları isyana ve bölgede karışıklık çıkarmaya teşvik etmeye çalışmıştır. Yaptığı bu kışkırtmalar semeresini vermiş ve İzmit’te durum ciddi bir hal almıştı. Osmanlı Devlet yetkilileri Mösyö Şili’nin bu durumundan haberdar olmuş ve gerekli tedbirleri almaya çalışmışlardır. Mösyö Şili’nin kışkırtmaları daha çok gayrimüslim tebaa üzerinde etkili olmuştu. Müslüman ahaliden olan Çerkezlerle de ilgilenmiş ancak istediği neticeyi alamamıştı.

Görüldüğü gibi oldukça rahat hareket serbestisine sahip olan Mösyö Şili, Adapazarı, Bahçecik ve İzmit’te bir takım olayların çıkmasına ve karışıklığa sebep olmuştur. Bölgede yaşanan bu durum Osmanlı devleti’nin bulunduğu durum hakkında önemli ip uçları verdiği aşikardır.

3.2. Eğitim Faaliyetleri

3.2.1. 19. Yüzyılda Osmanlı’da Eğitim

19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’daki şehirlerin bütününde geleneksel bir şekilde çalışmalarını sürdüren sibyan mektepleri bulunuyordu. Bu okullarda çocuklara Arapça elifba, tecvit, ilmihal kitapları gösteriliyordu. II. Mahmut, 1824 yılında bir ferman yayınlarak; erkek çocukların ergenlik çağına gelmeden önce işe girmelerini yasaklayarak bir çeşit ilköğretim mecburiyeti getirdi (Çadırcı, 1997:96).

Bu dönemde sibyan okullarının yönetimi, kurucuların tesis ettikleri vakıflarca sağlanmaktaydı. Vakfiyesine göre “mekteb-i sibyan”, “muallimhane”, “mektephane” gibi adlarla da anılan sibyan okullarının, ne belli bir yönetmeliği ne de herhangi bir makamca düzenlenmiş bir öğretim programı yoktu. Öğretmenler, ya az çok medrese eğitimi yapmış kimseler, ya da çoğunlukla camilerde imamlık veya müezzinlik yapmakta olan kişilerdi. Vakfiyesinin gelirine göre değişmekle beraber, çoğu okulun bir muallimi, bir kalfası, bir de hademesi bulunur, bunların ücretleri de vakfiyenin imkanlarıyla ödenirdi. Muallimlerin seçilmesinde, şehrin ileri gelenleriyle birlikte kadının rolü büyüktü. Bunların muallim olarak seçtikleri kimsenin adı kadının arzı ile padişaha sunulur “Berat” istenirdi. Padişahın onayı ve berat vermesiyle atama kesinleşirdi (Çadırcı, 1997:96,97).

Sibyan mekteplerinde eğitim, çocukların okulun hasır kilimi ya da evlerinden getirdikleri minderler üzerine diz çökerek oturması ve önlerindeki rahleler üzerinde dini kitapları okuması şeklinde yapılırdı. 1847 yılında çıkarılan bir talimatla sibyan okullarında okumanın yanında yazının da öğretilmesi kararı alınmış ayrıca, 7 yaşına giren çocukların okula gitme zorunluluğu bir kez daha yenilenmişti. Bu yaşa geldiği halde okula gitmeyen çocukları özel memurlar, mahalle muhtar ve imamları takip etmekle görevliydi. Bu yaşta olup okula gitmediği tespit edilen çocukların velileri cezalandırılırdı.

II. Mahmut döneminde kurulmasına karar verilen rüşdiyelerin en önemli amaçlarından birisi Tanzimat hareketi ile yeni kurulan devlet örgütüne memur yetiştirmektir. Bu okullarda eğitim süresi ilk zamanlar 4 yıl olarak düşünülmüştür. Ancak, daha sonraki zamanlarda bu süre 3 yıla indirildiği gibi 5 yıla çıkarıldığı da olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemiyle başlayan eğitim ile ilgili düzenlemeler 1876 Kanun-i Esasi Anayasası'nda da devam etmiş, eğitimin özgür olduğu ifade edilmiştir. Anayasanın 15. maddesi “emr-i tedris serbesttir, muayyen olan kanuna tebaiyyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tedrise me'zundur” demekle, ilgili kanuna uymak şartıyla her Osmanlı vatandaşının genel ve özel eğitim yapmaya iznli olduğunu belirtmektedir (Olgun, 2005:946,947).

1880'lerin başına gelindiğinde, taşrada yaklaşık 120, İstanbul'da da 20 rüştiye vardı. İlk kız rüştiyesi 1858'de açılmıştı. İlk liselerin kurulmaya başladığı 1868'den bir yıl sonra, eğitime ilişkin bir kanun çıkarılmasıyla kademeli bir devlet okulları sistemi oluşturma çabaları yeniden gündeme geldi. Yeni sistem beş kademeli bir sıralamayı öngörmekteydi. Her köy ya da mahallede Kuran eğitimine dayalı bir ilk mektep, 500 hanelik her kasabada bir rüştiye, 1.000 hanelik her kasabada bir ortaokul (idadi), her vilayet merkezinde bir lise (sultani), kız ve erkek muallim mektepleri de dahil olmak üzere yüksekokullar ve yine bir üniversite kurulması kararı alındı. Cumhuriyet yıllarına değin bu ölçüde kapsamlı bir kanun çıkarılmadı (Findley, 1996:142).

Üniversite olarak 1870 yılında "Darül-Fünun" açıldı. 1846 yılında "Darül Muallimin" (Erkek öğretmen Okulu), 1876 yılında "Darül Muallimat" (Kız öğretmen Okulu), 1859'da, günümüzdeki Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin esasını oluşturan "Mekteb-i Mülkiye" açıldı. Dil ve tarih alanlarında çalışmalar yapmak üzere "Encümeni Daniş" (İlimler Akademisi) kuruldu (1850). 1873'te Darüşşafaka, 1875 yılında da arkeolog ve müze uzmanı okulu açıldı. 1881 yılında "Sanayi-i Nefise Mektebi" (Güzel Sanatlar Okulu) açıldı (Karal, 1995:178,179; Aytas, 2006).

19. yüzyılın sonunda eğitim geniş çapta devletin denetimine geçti. Devlet, eğitim sistemine de hakim olunca, okullar ve ders kitapları yoluyla öğrencilere istediği bilgileri, istediği şekilde vererek aynı düşünce ve görüşe sahip insanlar yetiştirebilmiştir. Abdülhamit, padişaha sadık, itaatkar ve dine bağlı bir kitle yetiştirebilmek için çok sayıda okul açıldı.

Abdülhamit'in tahta çıkışında mevcut olan 18.947 ilkokula (mekatib-i sibyaniye ve ibtidaiye), 1893'e kadar 9649 okul daha eklenmiştir. Bunlardan 5138 tanesi usul-i cedideye, yani modern eğitime çevrilmiştir. Eskiden cemaatin idaresinde olan okullar Abdülhamit devrinde devlet denetimine alınmış ve her okulda aynı ders kitapları okutulmuştur. Eğitimin amacının, padişaha sadık ve itaatkar, İslam'a bağlı ve mutlakiyeti sorgulamadan kabul edecek bir kuşak oluşturmak olmasına karşın, akılcı dünyevi bilgiler veren derslerin eğitime girmesi ve hakim olması sonucunda dünya konularına dönük öğrenciler yetiştirilmiştir. Yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki tüm kasaba, şehirlerde ve civar köylerin tamamında, bilhassa Rumeli ve Anadolu'da oldukça yüksek sayıda okul bulunmaktaydı (Karpat, 2003:27).

Rüştiyeler bugünkü ortaokul ve lise arasında bir yere sahipti. İdadiler, üst lise sınıflarına, birinci ve hatta ikinci yıl üniversite eğitimine tekabül ediyordu. İdadilerin üzerinde olan sultani okulların sayısı önemsizdir; onların da üzerinde, üniversite düzeyinde, en üst derecede elit yetiştiren meslek okulları (hukuk, maliye, tıp, ziraat vb.) bulunmaktadır. Ayrıca sivil okullar gibi askeri rüştiyeler (34 kadar) ve harp okulu ile Abdülhamit zamanında kurulan Erkan-ı Harbiye vardır. Rüştiyeden meslek okullarına kadar tüm Osmanlı orta ve üst derece okullarına kayıtlı öğrenci sayısı yılda yaklaşık doksan ve yüz bin öğrenci arasındadır ki, bunların büyük bir kısmı daha sonra idareci sınıf yani elit sayılan tabakayı oluşturacaklardı (Karpaz, 2003:28).

3.2.2. Adapazarı'nda Eğitim

Adapazarı ve çevresi 19. yüzyılda eğitim açısından ileri düzeyde sayılırdı. Adapazarı'nın devletin başkenti İstanbul'a yakın olması, gerek ekonomi ve ticari yönden, gerek eğitim açısından gelişmesine olanak sağlamıştı.

Adapazarı'nda eğitime ait işler, ilçe Maarif Meclisi tarafından tayin edilen "Fahri Maarif Vekili" vasıtasıyla yapılıyordu. Meclis tarafından tespit edilen 2-3 yıllık tayin süresi yine meclis tarafından azaltılıp çoğaltılabiliyordu. Maarif vekilleri görevlerinden dolayı İzmit Maarif Encümeni'ne ve mutasarrıfa karşı sorumluydu. Fahri maarif vekili, ilçe dahilinde bulunan ve ilçe maarif meclisi tarafından belirlenen iptidai okullarını teftiş etmek, okul binalarını seçmek, okul açılacak köyleri belirlemek, öğretmen yardımcılarını hakkında encümene görüş bildirmek ve mutasarrıflıkla eğitim konularında yazışma yapmak gibi yetkilere sahipti (Olgun, 2005:948).

İlçe merkezinde bulunan maarif encümeni, belediye tarafından seçilen altı üye ile belediye doktoru ve mekteb-i ibtidaiye müfettişinden meydana geliyordu. Seçimle gelen bu üyelerin süresi 4 yıl olup, encümenin başkanı kaymakamdı. Encümen haftada bir defa toplanır, müzakere ve kararları çoğunlukla alırdı. Üyelerden biri başkan yardımcılığı, biri sandık emniyeti ve biri de katiplik vazifesinde bulunurdu. Maarif encümeni, vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclisinin kazalardaki temsilcisi ve yardımcısı durumundaydı. Genel olarak görevi, okullara arsa temin etmek, mali konularda idareye yardımcı olmak, eğitim ve öğretim konusundaki görüşlerini mutasarrıfa bildirmektir. Maarif encümeninde kazanın ileri gelenleri de yer

almaktaydı. Bunun pek çok yararı vardı okula devamsız öğrencilerin devamlarının sağlanmasında, okula yardım eden kimselerin belirlenmesi ve ödüllendirilmesinde, okulla ilgili şikayetlerin önlenmesinde önemli görevler yapıyorlardı. Bundan dolaydır ki maarif nezareti, bu meclisler vasıtasıyla halkın eğitim sorunlarına karşı ilgisini arttırmaya çalışmıştır.

Nahiye ve köylerde eğitim işleri, nahiye ve köy meclislerine verilmişti. Bu itibarla bu köy meclisleri, birer maarif encümeni hükmündeydi. Ancak, birkaç köy veya mahalle ihtiyar meclisleri bir araya gelerek kaza maarif encümeninin izniyle müşterek bir maarif encümeni kurabiliyordu. Meclisin dışında nahiye merkezinde, ibtidai mektebi baş muallimi ve muallimlerinden meydana gelen “talim heyeti” vardı. Bu heyetin görevi nahiye meclislerine eğitim konularında yardımcı olmak ve meclisin sekreterlik işlerini yapmaktı. Ayrıca ilçe merkezinde ilçe maarif sandıkları vardı. Maarif sandığı, halkın daha çok dini duygularla okullara yaptıkları nakdi yardımları, belirli bir yerde toplayarak amacına uygun olarak sarf edilmesini sağlamak üzere kurulmuştu. Sandığın yönetimi kaymakamlıkça yürütülüyordu. Sandığın çalışma esasları ve yönetimi günümüzde kullanılan “fon”ların benzeriydi. Kaza maarif encümen azalarının kendi aralarında seçtiği bir kişi sandık eminliği görevini yapıyordu (Aytekin, 1999:304,305; Olgun, 2005:948).

Osmanlı Devleti eğitim çağındaki bütün çocukların okutulup yetiştirilmesini prensip olarak kabul ettiğinden, çocukların bu okullara kayıt olmalarını bir devlet politikası olarak benimsemişti. Bundan dolaydır ki, okul idarelerine, muhtarlar ve mülki idare amirlerine bir takım görev ve sorumluluklar vermişti. Buna göre; köy ve mahallenin ihtiyar meclisleri, kendi bölgelerinde bulunan 7 ile 13 yaşları arasındaki çocukların künyelerini göstererek liste hazırlayıp okul yönetimine vermek zorundaydı. İlan edilen kayıt süresi içinde her ne sebeple olursa olsun kaydı yapılmayan çocuklar köylerde muhtar, diğer yerlerde en büyük mülkiye amiri tarafından okula kayıt ettirilirdi (Olgun, 2005:949).

Ahmet Dağlı'nın “19. Y.Y. Adapazarı-Kocaeli Bölgesi Medrese ve Tekke-Zaviyeleri” adlı yüksek lisans tezinde (2002:58) Adapazarı'nın 19. yüzyılda yaşamış ayanlarından Kara Osman Ağa'nın eğitime verdiği desteği şöyle anlatmaktadır: “Kara Osman Ağa, Adapazarı'nın ilk önemli hayır sahibi yöneticilerindedir.

Adapazarı'nda cami, medrese ve mektep yaptırmış ve bunların ihtiyaçlarını karşılamak için malından bir defa 2500 guruş nakit para vakfetmiştir. Bu hayırların ihya ve devamı için iki adet vakıf kurmuştur. Vakıf malı olarak Adapazarı'nda kiralık dükkanlar, iki adet boyahane, Ab-ı Safi (Karapürçek)'de bir tane su değirmeni, bağhane ve tarlaları bulunmaktadır. Bu vakıf mallarından senevi 650 guruş kira hasıl olmaktadır. İki aded boyahaneden senede 250 guruş kira alınmaktaydı. Medresede kalan talebelerin yeme içme masrafları, talebelere verilen yevmiyeler, müderrislerin ihtiyaçları bu vakıftan karşılanırdı. 40 oda olarak bina edilmiş olan Kara Osman Ağa Medresesi için ayrıca kurulmuş bir vakıf yoktu.”

Adapazarı'nda 1847 tarihinde açılmış olan Protestan Mektebi'nde 60 erkek, 150 kız öğrenci vardı. 1877 yılında Adapazarı rüştiyesinde 54 öğrenci, Hendek rüştiyesinde 12 öğrenci, Taraklı rüştiyesinde 19 öğrenci, Geyve rüştiyesinde 55 öğrenci eğitim görüyordu (Selvi, 2005:460).

1884 Devlet Salnamesinde ise Adapazarı Kazası, Şehremaneti Vilayeti'ne bağlı İzmit Kazası'nda görülmektedir. Bu salnameye göre Adapazarı Rüştiyesi'nde 61 öğrenci bulunmaktadır. Aynı dönemde Şehremaneti Vilayeti'ne bağlı olan İzmit'te 81, Hendek Rüştiyesi'nde 36, Taraklı Rüştiyesi'nde 25, Karamürsel Rüştiyesi'nde 30, Akhisar Rüştiyesi'nde 27, Silivri Rüştiyesi'nde 29, Geğbube (Gebze) Rüştiyesi'nde 27, Çatalca Rüştiyesi'nde 20 ve Kandıra Rüştiyesi'nde 34 öğrenci bulunmaktaydı (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1301(1884), s.384.). Buradan da anlaşılacağı üzere Şehremaneti Vilayeti'nde İzmit'ten sonra en çok öğrenci Adapazarı'nda eğitim görmekteydi.

1888 Devlet Salnamesi, Adapazarı, Hendek ve Taraklı'da birer rüştiye bulunduğunu göstermektedir. Bu rüştiyelerde okuyan öğrenci dağılımı şöyleydi: Adapazarı'nda 70, Hendek'te 35 ve Taraklı'da 60 olmak üzere toplam 165 öğrenci bulunmaktaydı (Yurt Ansiklopedisi, 1983:6461).

Yıldan yıla Adapazarı Kazası'nın nüfusu artıkça eğitim ihtiyacı da o oranda artmıştır. 13 Ocak 1894 (1 Kanunusani 1309) tarihli bir belgede:

“Adapazarı Kazası'na tabi Süleymaniye Karyesi elli haneden ibaret olduğu halde orada mekteb ve cami-i şerif olmadığından ve ahalinin fikrinden naşi iane-i inşasıda

gayri kabul etdüğünden bahisle icray-ı icabına dair İzmid Mutasarrıflığından tevarrud iden kanunusani 1309 tarihi ve yetmiş dokuz numrolu tahrirat mefufuyla berabertakdim kılınmağla iktizasının ifa ve inbası müsaade hazret fehmet penahilerinindir olbabda emr-ü ferman hazret menlehül emrindir”(BOA. ŞD. 1557/14)denilmektedir.

Bu belgeden anlaşıldığına göre Adapazarı Kazası'na bağlı Süleymaniye Köyü yeterli haneye ulaştığı halde Okulu ve camii olmadığını bildirmiş ve köy ahalisi tarafından bu müesseselerin yapılması talep edilmiştir.

1898 tarihli maarif salnamesine göre Adapazarı'nda merkez, Hendek ve Sapanca'da olmak üzere 3 tane rüştiye vardı. Bu okullardan Adapazarı Rüştiyesi'nde 57, Hendek Rüştiyesi'nde 27 ve Sapanca Rüştiyesi'nde 121 olmak üzere toplam 205 öğrenci bulunmaktaydı. Adapazarı ve Sapanca rüştiyelerinde birer öğretmenin yanı sıra birer tane de hat öğretmeni görev yapmaktaydı. Taraklı'daki rüştiyenin öğrenci sayısı 39'du (Olgun, 2005:954). Aynı salnameye göre Adapazarı'nda 201 adet Müslüman okulu bulunmaktaydı. Bu okullarda 2092 Türk öğrenci eğitim görmekteydi (Ulugün, 2002:198).

3.2.3. Adapazarı'nda Gayrimüslim Okulları

Misyonerlik faaliyetlerinin iyi bir siyasi propaganda malzemesi olduğunu fark eden batılı devletler, Osmanlı Devleti'ndeki bu faaliyetlerini özellikle 19. yüzyılda büyük ölçüde arttırmışlardı. Bu faaliyetlerde başı çeken ülkeler ise Amerika, Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Protestan ve Katolik mesheplere mensup bu devletler, misyonerlik faaliyetleri sırasında Müslümanlar ve Rumlar üzerinde başarılı olamamışlardır. Zira her iki kesimde büyük bir tarihi ve kültürel mirasa sahip olup, dışarıdan gelecek böyle bir etkiye kapılarını kapalı tutmuşlardı. Ancak Ermeniler arasında gerek siyasi ve gerekse kültürel bir kopukluk söz konusu olduğundan, batılı ülkeler en verimli sonucu Gregoryen Ermeniler üzerinde elde etmişlerdir (Kaya, 2004:68,69).

Osmanlı Devleti Gayr-i Müslim vatandaşları olan topluluklara her türlü hürriyeti ve serbestliği tanımıştı. Bu sebeple her toplumun kendi kiliselerine ve dini teşkilatlarına bağlı olarak eğitim düzenleri vardı. Ayrıca Gayr-i Müslim vatandaşların bir çoğu maddi durumları iyi olduğu için Avrupa ülkelerine de çocuklarını gönderirlerdi.

1897 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde azınlıkların sahip oldukları okulların sayıları şöyle idi:

Tablo 6: 1897’de Osmanlı Devleti’ndeki Azınlık Okulları

Azınlık adı	Okul Sayısı
Rumlar	4.390
Bulgarlar	693
Ermeniler	851
Yahudiler	331
Sırlar	85
Ulahlar	63
Katolik Rumlar	60
Toplam	6.473

Kaynak: Aytaş, 2006

Genel olarak 5982 ilkokul, 687 rüştiye ve 70 idadidir. En çok okul sayısı Rumların olarak görülmektedir.

19. yüzyılın sonlarında Adapazarı merkez ile onu çevreleyen mahallerde çeşitli düzeylerde toplam 148 okul bulunmaktaydı. Bu okulların 133’ü ilkokuldu. 148 okuldan 136’sı Müslümanların, geriye kalan 12 okul ise gayrimüslimlerindi. Müslüman okullarında okuyan öğrenci sayısı 915’ti. 1890’lı yılların başlarında Adapazarı’nda çeşitli okulların etnik ve dinsel dağılımı ve öğrenci sayıları şöyleydi:

Tablo 7. 1890 yılında Adapazarı’ndaki Okul ve Öğrenci Sayıları:

Topluluk Adı	Okul Sayısı	Öğrenci
Müslüman	2 Medrese	30
	1 İdadi	85
	133 İlkokul	800
Rum Ortodoks	1 Erkek Lisesi	150
	1 Kız Lisesi	100
Ermeni Gregoryan	4 Kız Ortaokulu	760
	4 Erkek Lisesi	310
Ermeni Protestan	1 Misyoner Ortaokulu	120
	1 Erkek İlkokulu	50
Toplam	7 Lise, 2 Medrese, 5 Ortaokul 134 İlkokul	2405

Kaynak: Olgun, 2005:952,953; Yurt Ansiklopedisi, 1983:6461

19 aralık 1873 (28 Şevval 1290) tarihinde, Adapazarı'nda Rum ve Ermeniler tarafından inşa edilen mektebe, Vicad Efendi Türkçe muallimi olarak tayin edilmişti (BOA.A.MKT.MHM. 470/62).

İzmit Sancağı'na bağlı Armeşe Köyü'nde bir ruhban okulu bulunmaktaydı. Bölgede yaşayan Katolik Hıristiyanlar bu okula gidip dini eğitim alabiliyorlardı. 1306 (1889) tarihinde Adapazarı'na bağlı Burma mahallesi sakinlerinden Siadidyan Krikor'un oğlu Ohanis bu okula eğitim görmeye gitmiş ve 7 yıl eğitim gördükten sonra mezun olup rahip unvanını almıştı. 21 Aralık 1895 (4 recep 313) tarihinde Ermeşe Manastırı Serpiskoposu (başpiskopos) Mifakya Ormanyan 'dı. Bu durum, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Şuray-ı Devlet Kataloğuna ait bir belgede şöyle anlatılmaktaydı (BOA. ŞD. 1565/5).

“Adapazarında burma mahallesinde Siadidyan Krikor veledi Ohanis nam kimesne yedi sene makdem meslek-i ruhbana dahil olmak üzere Ermeşe Ruhban Mektebine duhul ederek teknil ile ismi rahib Simpadyad edildiğinden sahibul nüfusedeki kızının olveh tashihiyle tezkere-i Osmaniyenin tebdili ermeşe manastırı serpiskoposu Mifakya Ormanyan tarafından biltezkere işar olunduğundan bahisle istifsar muameleye havi izmid mutasarrıflığından varid olan 21 kanunusami 311 tarih ve yüz doksan dört numrolu tahrirat kararı mucibince şuray-ı devlete havale buyurulmak üzere sicil-i nüfusu irade-i umumiyesi ifadesiyle leffen takdim kılınmağla olbabda emr-ü ferman hazret menlehül emrindir 4 recep 313 9 kanunuevvel 311”

Adapazarı ve çevresinde Rum ve Ermenilerin okullarında, çok sayıda Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşı öğrenim görmekteydi. Bu okulların bulunduğu yer, ait olduğu millet, okulun isimleri, öğrenci sayıları ve açılması için alınan izin tarihleri şöyleydi:

Tablo 8: Adapazarı ve Geyve'deki Azınlık Okulları:

Bulunduğu Yer	Millet	Okulun Adı	Öğrenci Sayısı Kız-Erkek	İzin Tarihi
Adapazarı	Rum	Rum Ortodoks Erkek Ortaokulu	0-100	29 Kasım 1894
		Rum Ortodoks Kız Ortaokulu	33-0	29 Kasım 1894
	Ermeni Gregoryen	Surb Herişdegan Orta-Lise	460-350	İzinsiz
		Surb Karabet Orta-Lise	281-334	İzinsiz
		Surb Slavriç Orta-Lise	150-210	İzinsiz
	Ermeni Protestan	Ermeni Protestan Ortaokulu	120-73	1893
Geyve	Rum Ortodoks	Ortaköy Erkek Ortaokulu	0-20	İzinsiz
	Rum	Saraçlı Erkek Ortaokulu	0-25	İzinsiz

Kaynak: Olgun, 2005:954,955

İzinsiz olarak açılan Ermenilere ait okullar, 1898 yılında da varlıklarına aynı şekilde devam etmektedir. Ermeniler gibi Rumlar da okul açılışında izin alma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Rumlara ait Geyve'deki okullar izinsiz olmasına karşın, Adapazarı'ndaki okulları izinli olarak açılmıştır (Olgun, 2005:954,955).

14 Ocak 1896 (2 Kanunusani 1311) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, İzmit'e bağlı Adapazarı'ndaki Protestan Mektebi'nin muallimi, Osmanlı Devleti tebaasından ve Ermeni milletinden Doktor Kavalciyan'dı (BOA.A.MKT.MHM. 655/16, lef:2).

Osmanlı Devleti gayrimüslimlere ait okulların izinsiz açılmalarına engel olmak ve onları bir düzen altına almak amacıyla özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren, yeni açılacak ya da tamir edilecek okulların izin alması yönünde uygulamalara gitmişti (Olgun, 2005:955).

1898 maarif Salnamesi'ne göre, Adapazarı'nda 3 Rum okulu mevcuttu. Bu okullarda 350 Rum öğrenci eğitim görmekteydi. 10 Ermeni okulunda ise 490 Ermeni öğrenci eğitim görmekteydi (Doğruel, 2000:198).

3.2.4 Yabancı Okullar

Misyon (missioo) kelimesi Latince mittere (göndermek) fiilinden gelir. Bir görevle, memuriyetle göndermektir. Böylece misyonerlik örgütlü, amaçlı ve şuurlu bir din yayıcılığıdır. Kelime zamanla özellikle 17. yüzyıldan itibaren başka ülkelere ticari, siyasi amaçlarla gönderme anlamlarını da içerecek şekilde kullanılır.

Misyoner böylece Avrupa yahut Amerikalı din adamıdır. Aynı zamanda tarih, kültür, toplum araştırmacısı, öyle ki casusun da öncüsü sayılabilir. Bunlar dünyanın bütün bölgelerine yayılır, en ücra köşelerinde faaliyet gösterirler. Girdikleri bölgelerin dini durumları, nüfusları, dilleri, kültürleri, yeraltı ve yerüstü kaynakları inceden inceye tetkik edilir. Bu bilgiler hem dini merkezlere hem de bağlı buldukları devletlere ulaştırılır.

Necmettin Tozlu, Misyonerlikle ilgili şöyle demektedir: “Misyonerliği sadece dini hedeflere kilitli bir teşkilat olarak göremeyiz. O oldukça geniş ve çok farklı amaçlara, imkanlara sahip bir teşkilattır. Her türlü siyasi, iktisadi, içtimai, sosyal ve idari çalışma teşkilatın hedefleri arasındadır. Hatta gerektiğinde kurulu düzene karşı ihtilallere bile yol verebilirler. Nitekim Voltaire Misyonerlerin Roma İmparatorluğu’nu bu şekilde yıktıklarını vurgular. Japonya’daki çalışmalarını da bu meyanda dile getirir: ... oniki çeşit dinle ticaret orada gelişmekteydi. Bu oniki din arasında kardeşçe bir anlaşma vardı. Siz çıkagelince anlaşmazlık baş gösterdi. Japonya alt-üst oldu. Kan gövdeyi götürdü.”(Tozlu, 1999:329,330).

Misyonerler eğitime fevkalade önem verirler. Onların en temel çalışmaları bu yolla yürütülür. Eğitim hem ideallerin verildiği, hem de kültürel etkileşimin sindire sindire yapıldığı alandır. Halka da bu yolla nüfuz edilir. Gençliğe bu sayede el atılır ayrıca eğitim vasıtasıyla Türklerin düşmanlıklarını uyandırmadan Hıristiyanlaştırma çalışmalarına devam edebilme imkanları da açıktır (Tozlu, 1999:334).

Misyonerlerin eğitim etkinlikleri çok önceden başlamakla birlikte, ölçek olarak ancak 19. yüzyılda büyük boyutlara vardı (Findley, 1996:150). Osmanlı Devleti bu yüzyılda yarı-sömürge haline gelmiştir. Devlete nüfuz eden Avrupa sermayesinin doğrudan aracılık işlevini üstlenecek grupları yetiştirmek, devletin giderek karmaşıklaşan ve kurumsallaşan dış ilişkilerini yürütecek kadroları oluşturmak ve

Osmanlı liman kentlerinde bulunan çok sayıda yabancıнын yeniden çoğalmasını sağlamak amacı güden yabancı okulların asıl gelişmesini 19. yüzyılda ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında göstermesi rastlantı değildir (Kocabaşoğlu:1999:340).

Islahat fermanında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde, sayıları hızla artacak olan yabancı okullar meselesine de değinilmiştir. Fermanda, her cemaatin kendi dilinde eğitim yapmak üzere okul açabileceği fakat bu okulların programlarının düzenlenmesinin yanı sıra öğretmenlerinin tayini meselesinin, üyeleri padişah tarafından tayin edilecek bir maarif meclisince yerine getirileceği şu ibarelerle yer almıştır:

“Her bir cemaati maarif ve hiref ve saireye dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule Mekatib-i Umumiye'nin usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası taraf-ı şahanemden mensub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması”(Kaya, 2004:95).

19. yüzyılda kapitülasyonlardan yararlanan İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, ABD, ve Rusya Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde okullar açtılar. Bu ülkelerin amaçları, açtıkları okullar aracılığıyla kendi dil, din ve kültürlerini yaymak, bu yolla Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi etkinliklerini artırmaktı. Çoğunlukla misyonerler tarafından kurulan bu okullar, kendi dini propagandalarını yaptıkları gibi, zaman zaman azınlıkların isteklerini de tahrik ve teşvik etmişlerdir.

Osmanlı Devleti en azından öğretmenlerin seçimi meselesini üyelerini padişahın belirleyeceği bir komisyona devretmekle, batılı devletlerin bu okullar üzerindeki nüfuzunu en asgariye indirmeyi hedeflemiştir (Aytaş, 2006).

7 Safer 1284/ 16 Haziran 1867 tarihinde kabul edilen “Teba'a-i Ecnebiyyenin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun” ile yabancılara mülk edinme hakkı verilmiştir. Safer kanunu diye bilinen bu düzenlemenin 5. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin teklif ettiği düzenlemeyi kabul eden devletlere mensup yabancıların, istimlak hakkından yararlanabilecekleri belirtilmiştir. Yabancılara 1867'de verilen emlak edinebilme hakkından sonra, özellikle Avrupa devletlerine mensup şahıslar çok sayıda emlak ve büyük miktarlarda arazi satın almaya başlamışlardır (Mutlu, 2005:19,21).

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yürürlükte kalacak olan ve Sultan Abdülaziz zamanında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1 Eylül 1869 tarihinde neşriyle hem yerli hem de yabancı okullarla ilgili yeni düzenlemeler getirmiştir. Bu nizamnamede en önemli unsur, gayrimüslim okullarının (özellikle yabancı özel okullar) açılışını bir düzene kavuşturmayı hedefleyen 129. maddedir. Bu madde ile, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayıp gittikçe hızını arttıran, modern misyoner faaliyetlerinin ayrılmaz bir unsuru olan yabancı okullar ve yerli gayrimüslimler tarafından açılan özel okullar kontrol altına alınmak istenmiştir. Bu madde, bu tür okulların öğretmenlerinin diplomalarının Osmanlı Maarif Nezareti'nce onaylanmasını, okutulacak derslerin bir listesinin verilmesini ve ders kitaplarının Nezaret'çe onaylanmasını öngörüyordu. Bunların pek azına uyulmuş ancak bu masum istekler karşısında bile özellikle .Amerikalı misyonerler, “faaliyetlerimize set çekiyor” diye epeyce gürültü koparmışlardı.

19. yüzyıl öncesinde, gayrimüslimler tarafından kilise ve okul açılması, tamir edilmesi ferman ve fetva alma kışkıracı iken bu nizamnamenin neşrinden önce ilan edilen 1856 tarihli Islahat Fermanı ile ahalisinin tamamı bir mezhepte bulunan şehir, kasaba ve köylerde icra-yı ayine mahsus binalar, mektepler, hastaneler vs. mahallerin eski halleri üzere tamirlerine engel olunmaması, bu tip mahallerin yeniden inşası halinde patrik veya cemaat reisleri tarafından tasvibi ile resmi ruhsat alınması yönünde uygulama başlatılmıştır. Fermanın ilanında ortaya çıkan Avrupa müdahalesine rağmen, fermanda yabancı ve özel okullar ile ilgili herhangi bir hüküm yer almamıştır (Karal, 1995:175,176; Kocabaşoğlu, 1999:343; Mutlu, 2005:25,26; Haydaroğlu, 1990:4-12).

Osmanlı sınırları içindeki yabancı okulların sayıları şöyle idi:

Tablo 9: Osmanlı Devleti'ndeki Yabancı Okullar:

Bağı Olduğu Devlet	Okul Sayısı
Amerikan okulları	131
Fransız okullar	127
İngiliz okulları	60
Alman okulları	22
İtalyan okulları	22
Avusturya okulları	11
Rus okulları	7
İran okulları	4
Toplam	384

Kaynak: Aytaş, 2006

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti sınırlarında en çok okula sahip olan yabancı devlet 131 okul ile Amerika'dır. Onu 127 okul ile Fransız okulları takip etmektedir. En az okul sayısına 4 okul ile İranlılar sahiptir.

Özel yabancı okulların faaliyetlerinden oldukça rahatsız olan II. Abdülhamid'in emri üzerine, 20 Ağustos 1885 tarihinde sadaret tarafından 129. maddenin tadili için çalışmalara başlanmış ve Maarif Meclisi tarafından bir kanun layıhası hazırlanmıştır (Mutlu, 2005:27).

3.2.4.1. Fransız Okulları ve Adapazarı Fransız Alliance Mektebi

Dünyanın hemen her yerinde yoğun bir şekilde misyoner faaliyeti içerisinde giren Katolik Hıristiyan tarikatları, kadim olanlarının dışında özellikle 19. yüzyılda kurulan tarikatlar ile birlikte sayıları 50'ye ulaşmıştır. Bu 50 tarikattan, 35'den fazlası Osmanlı topraklarında değişik tarihlerde ve yerlerde faaliyette bulunmuşlardır. 19. yüzyılda iyice artan devletlerarası ticari rekabet nedeniyle Fransız dilini öğreten bu tarikatların etki ettikleri toplumlar, Fransız düşüncesinin

gelecekteki izleyicileri değil aynı zamanda ticaret ve sanayilerinin müstakbel müşterileri olarak düşünülmekteydi. Nitekim tarikatlar 19. yüzyılın ortalarından itibaren ticaret ve sanayi ile ilişkili bir çok okul açmışlardır (Mutlu, 2005:138) Bu okullardan bir tanesi de Adapazarı Fransız Alliance Mektebi'ydi. Fransız misyonerliğini Adapazarı'ndaki temsilcisi olan bu okulda okutulan dersler, diğer Fransız okullarında da olduğu gibi, ahlak, Fransızca, okuma-yazma, gramer, güzel yazı, ilm-i eşya, hesap, geometri, tabii bilimler, tarih, coğrafya, yabancı dil, müzik, resim, dikiş ve jimnastikten ibarettir. Adapazarı Alliance Mektebi'nde öğrenci sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 100-150 öğrencisi olduğu tahmin edilmektedir.

Fransa, Osmanlı Devleti'nde bulunan Katolikleri himaye konusunda diğer Katolik devletlere (İtalya, Avusturya ve İspanya) nazaran kapitülasyonlar vasıtasıyla sağladığı avantajı en iyi kullanan devletlerden birisi olmuştur. 19. yüzyılda başlayan modern manadaki misyonerlik faaliyetlerinin de etkisiyle, Katolik Fransız faaliyetleri Fransa'da, Fransız İhtilali sonrası dini tarikatların geçirmiş oldukları sarsıntıya rağmen, hızından hiçbir şey kaybetmemiştir. Fransız konsoloslarının desteğini arkasına alan bu misyonerler, Kapitülasyonlarda "serbesti-i ayin" şeklinde belirtilen hükmü, sanki okullara da şamil imiş gibi maksatlarına hizmet edecek şekilde yorumlamaktaydılar ve 1869 tarihine gelinceye kadar okul sayısını yaklaşık 76 rakamına ulaştırmışlardır. Fransa'nın elde ettiği haklar ve yabancı devletlerin baskısı ilan edilen Islahat Fermanı'nın getirdiği hükümler Fransız misyonerlerinin daha da rahat hareket etmelerine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti, 1869 tarihinde yabancı devletlere ait okulları kontrol altına almayı amaçlamıştır. Adapazarı Alliance Mektebi'nin de içlerinde yer aldığı Fransız okullarının bu çalışmalardan pek etkilenmedikleri, 1869 tarihinde 76 civarında bulunan sayılarının 1876'da 93, 1905 tarihinde 198 rakamına varmasından anlaşılmaktadır. Okul sayılarının bu artışının yanında Osmanlı Devleti kontrol altına almayı amaçladığı bu okulların hemen hemen hiçbirisini kontrol altına almayı başaramamıştır. Yabancı okullar hakkında hassasiyeti ile bilinen II. Abdülhamid devrinde bu okulların sayısının 250 sayısına ulaşması bunun en açık delilidir (Mutlu, 2005:140-142).

Adapazarı'nın bağlı bulunduğu İzmit'te iki adet Fransız mektebi daha bulunmaktaydı. Bunlar Augustins de l'Assomption Rahipleri Koleji²⁹ ve Oblates de l'Assomption Rahibeleri Yatılı Mektebi idi (Mutlu, 2005:183).

3.2.4.2 Amerikan Okulları

19. yüzyıl başlarında, dünyanın çeşitli bölgelerinde çok daha erken tarihlerde başlamış olan Katolik misyoner faaliyetlerine rakip olacak yeni Protestan misyoner teşkilatları kurulmaya başlanmış ve zamanla sayıları artmaya devam etmiştir. Birçoğu Amerika'nın önde gelen yüksek okullarından mezun ve sahalarında yetişmiş uzmanlardan (profesör, doktor, öğretmen, edebiyatçı, tarihçi, dilci) olan misyonerler, buldukları bölgede kurucu vazifesi görmekte ve kendilerine yerli halktan yardımcılar yetiştirmekte idiler. Misyoner cemiyetleri geldikleri ülkelerde yapılanmalarını tamamladıktan sonra, tesis etmiş oldukları kolejlerden mezun olan kabiliyetli öğrencileri seçerek misyoner olarak eğitmekteydiler (Mutlu, 2005:286,290,293).

1810 yılında ABD'de kurulan ve kısa adı BOARD olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) örgütü, 15 Ocak 1820 tarihinde öncü misyonerlerini Osmanlı topraklarına yolladı. Zira Protestan misyoner örgütlerinin dünyayı aralarında paylaşmalarında Osmanlı mülkü ve özellikle onun Anadolu coğrafyası ABCFM'nin payına düşmüştü. Bu tarih amerikan misyoner faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ndeki başlangıç tarihidir (Sezer, 1999:8; Kocabaşoğlu, 1999:340,341).

Amerikan misyonerleri Osmanlı topraklarına ilk olarak 15 Ocak 1820 tarihinde ayak bastılar. Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı bu ilk misyonerlerin görevleri Kudüs'ten başlayarak tüm dinsizleri, Müslümanları, Musevileri ve de sözde Hristiyanları (bu kavrama Protestanların dışındaki tüm Hristiyanlar girmektedir) doğru yola davet etmek şeklinde ise de asıl amaçları, bu konuda bakir bir alan olan Orta Doğu'nun kültürel sondajını yapmaktı (Genel Kurmay Başkanlığı, 1994:13).

²⁹ Bu okul İzmit Tepecik'te bulunmaktaydı. Okulda, Galata'da Komando Hanı'nda mukim Banker Aristidi Tobini adına kayıtlı arsa üzerinde bulunan binalarda eğitim yapılmaktadır (BOA.ŞD. 1564/11).

Osmanlı Devleti'nde 1820'lerde başlayan Amerikan misyoner faaliyetleri bu tarihten sonra süratle teşkilatlanmaya gitmiş ve devlet toprakları Amerikan misyoner cemiyetleri tarafından paylaşılmıştır. Ortaöğretim düzeyindeki ilk kurumu 1840'ta açtılar ve 1860'lı yılların sonuna gelindiğinde, Anadolu'da 4 ilahiyat okulu ve buralarda okuyan 74 öğrenci; 9 adet orta dereceli (orta-lise) yatılı kız okulu ve 64 öğrencisi; 220 ilkokul ve buralarda okuyan 6.000'e yakın öğrenciyi içeren bir eğitim dizgesi oluşmuştu. 1863'te de sonradan Robert Koleji adını alan okulu kurdular (Findley, 1996:150; Mutlu, 2005:287; Kocabaşoğlu, 1999:342). 1870 yılında ABCFM'nin dünya ölçeğindeki faaliyetleri bir hayli fazlaydı. ABCFM'nin bütün dünyada sahip olduğu ilahiyat okullarının % 25'i (4/16); yatılı kız okullarının % 45'i (9/20); ve ilkokullarında % 44'ü Anadolu'nun payına düşmüştü (Kocabaşoğlu, 1999:342).

Tablo 10: 1840-1870 ABCFM'nin Anadolu'daki Okulları ve Öğrenci Sayıları:

	1840	1846	1850	1855	1860	1865	1870
İlahiyat okulları							
Okul Sayısı		1	1	1	3	2	4
Öğrenci Sayısı		35	25	40	76	21	74
Yatılı Erkek Okulları							
Okul sayısı	1			2	1		
Öğrenci Sayısı	7			15	17		
Yatılı Kız Okulları							
Okul sayısı	1	1	1	1	2	3	9
Öğrenci Sayısı	3	15	22	25	30	70	189
İlkokullar							
Okul sayısı	4	7	3	43	64	47	220
Öğrenci Sayısı	74	114	178	1136	2305	1361	5617
Toplam							
Okul sayısı	6	9	7	47	70	52	233
Öğrenci Sayısı	84	164	225	1216	2428	1452	5880

Kaynak: Kocabaşoğlu 1999:343

Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde yerleşmeye çalıştıkları ilk zamanlarda İngiliz diplomatlar ile uyum içerisinde çalıştıkları dikkatleri çekmektedir. İngiliz elçisi Stratford R. Canning ile Amerikalı misyoner William Goodell işbirliği yaparak yavaş yavaş bir Protestan Kilisesi İstanbul'da, 1848 tarihinde Kudüs'te ilk Protestan

Katedrali'nin açılmasının ardından 1850 tarihinde Protestanların ayrı bir cemaat olarak tanınması başarısı İngiliz Elçisi Canning'e aittir (Mutlu, 2005:296,297).

Misyonerlerin, 1820-1881 yılları arasında, Amerikan dergi ve gazetelerine Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili, arkeoloji, dilbilimi, bitki örtüsü, yerel örf ve adetler gibi konularda yazdıkları makaleler 80'in üzerindedir. Aynı sürede, misyonerlerce yayımlanan anı, gezi notları, tarih denemeleri gibi kitapların sayısı da 50'ye yakındır (Genel Kurmay Başkanlığı, 1994:16).

19. yüzyılın ikinci yarısında devletin geçirdiği değişim, kısaca ülkenin Avrupa ve bu ölçüde de Amerikan kapitalizmine açılması ve buna paralel olarak iç bünyesinde meydana gelen değişimler Osmanlı eğitim sistemine yansıdığı gibi Amerikan misyoner eğitimini de etkilemekte gecikmedi. 1870-1900 yıllarını kapsayan 30 yıl içinde Anadolu'daki misyoner eğitimi nitelik ve nicelik olarak bir hayli gelişti.

Amerikan misyonerlerinin kurdukları orta dereceli okulların gelirleri başlıca üç kaynaktan sağlanıyordu. Birinci kaynak, Amerika'daki misyoner örgütleriydi. İkinci kaynak, yerli ve yabancı hayırseverlerin gönüllerinden kopan paralarla oluşan fonlardı. Yabancı hayırseverler ABD ve İngiltere'deki kişi ve kuruluşlarken, yerli hayırseverler genellikle yörenin Protestan cemaatine mensup varlıklı kişilerdi. Üçüncü kaynak ise, yatılı ücreti, ders ücreti, kitap kirası ve benzeri adlar altında öğrencilerden alınan paralardı.

Amerikan okullarının en dikkate değer özelliklerinden birisi de ders programlarıydı. Bu ders programlarının matematik, fen bilimleri, edebiyat, felsefe ve dil derslerinin yanı sıra vokal ve enstrümantal müzik, kompozisyon, hitabet, resim, jimnastik ve benzeri seçimlik derslerle bir hayli zengin olduğu, o dönemin Osmanlı rüştiye ve idadilerindeki derslerle kıyaslandığında daha çağdaş, akılcı ve hayata yönelik bulunduğudur. Kuşkusuz bu durum okuldan okula ve yöreden yöreye değişiklik göstermekle birlikte, bu okullar misyoner faaliyetlerinin eleman ihtiyacını karşıladığı gibi, profesyonel meslekler ve iş hayatına da adam yetiştiriyordu.

Amerikan misyoner okulları esas itibariyle Ermenilerin ve özellikle Protestan Ermenilerin devam ettikleri okullardı. Bununla birlikte öteki Hıristiyan cemaatlere mensup çocuklarla Museviler ve 1880'li yılların sonlarına doğru Müslüman ailelerin

çocukları da bu okullara gönderilmeye başlanmıştır (Kocabaşoğlu, 1999:344,345). Amerikan misyonerlerinin faaliyet alanlarından biri de Adapazarı idi.

3.2.4.2.1. Adapazarı Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi

Osmanlı Devleti'nde Amerikan misyonerleri tarafından açılan okullardan biri de Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi idi. Ruhsatlı kilise içerisinde yer alan bu okulda eğitim gece-gündüz yapılmaktaydı. 1875'te (1291) kurulan bu okul, 1893 tarihinde Osmanlı Devleti'nde bulunan Protestan okulları içerisinde de zikredilmiştir (Mutlu, 2005:308). 18 Ocak 1896 (6 Kanunusani 1311) tarihli tezkereye göre bu tarihte Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi muallimi Doktor Kovalciyan'dı (BOA.A.MKT.MHM. 655/16, lef:14). 1881,1882-1893 sayımlarında Adapazarı nüfusu içerisinde hiç Protestan kaydedilmemesine rağmen³⁰ bölgede bir Protestan mektebi olması oldukça dikkat çekicidir.

Bu dönemde Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit'te de bir Amerikan misyoner okulu bulunmaktaydı. İzmit Bahçecik'te yer alan bu okulun adı, Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi idi. 1875 (1291) tarihinde kurulan okula ruhsatlı kilise içerisinde yer aldığı için ayrıca ruhsat alınmamıştı (Mutlu, 2005:308). 1000 haneden müteşekkil Bahçecik kasabasında bulunan bu Okulun müdürü Mr. Chambers'ti (BOA.A.MKT.MHM. 655/16, lef:3). Okulda Protestan Rum ve Ermeniler Eğitim görmekteydiler. İzmit'e tabi Adapazarı'ndaki Protestan Mektebi'nin muallimi Doktor Kavalciyan, İngiliz gazetelerinden birkaç makale ile yakalanmıştı. İngilizce olan bu metnin hüviyeti anlayamadığından, İzmit'te Bahçecik kasabasındaki Amerikan Mektebi Müdürü İngiltereli Mr. Scimersic tarafından çevrilmekteydi. Bu cihetle 14 Ocak 1896 (2 Kanunusani 1311) tarihinde durum hakkında bilgi istenmişti (BOA.A.MKT.MHM. 655/16, lef:2).

18 Ocak 1896 (6 Kanunusani 1311) tarihinde Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi muallimi Doktor Kovalciyan, Bahçecik Amerikan Erkek ve Kız Mektebi müdürü ile münasebette idi. Bu iki müdür İngiltere Sefareti

³⁰ 1881,1882-1893 sayımları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız; (Karpaz, 2003:168,169)

tebaasından Mr. Micberson'un yordakçılarında olmaları hasebiyle haklarında lazım gelen muamelenin yapılması istenmişti (BOA.A.MKT.MHM. 655/16, lef:14).

1893 yılında aralarında Adapazarı Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi'nin de bulunduğu Amerikan ve Protestan okullarının sayısı 413'tür (Mutlu, 2005:298).

İngiltere Devleti tebaasından olan ve İzmit'e bağlı Bahçecik kasabasındaki Amerikan Protestan Mektebi'nin Müdürü Mr. Chambers tarafından Adapazarı ve Geyve'ye bağlı Kınıclar Kasabası'nda ve vaktiyle inşa edilen iki Protestan mektebinde Osmanlı Devleti vatandaşı olan ve Ermeni milletinden olan Adapazarılı Doktor Kovalciyan ile Kınıclarlı İbrahimyan'ın vasıtasıyla icra olunmaktadır. Mr. Chambers gizlice Akhisar'a (Pamukova) giderek bir takım fiillerde bulunmuştu. Mr. Chambers, yaptığı fiillere cevap beklerken İbrahimyan tarafından gizlenmişti. Geyve Telgraf Müdürü tahmini bir iş yaparak bir takım tahrirat tercümesi elde etmişti bu tercümenin bir fırcasında

“Bu köyün ahalisi Protestan ve Ermeni bila-teamul (işsiz) politikalı kondisyon hakkında sizden haber bekliyorlar” ibaresi bulunmaktaydı.

Amerikan Protestan Mektebi'nin Müdürü Mr. Chambers, kendi ikametgahı ve Amerikan Mektebindeki bayrak direklerinde gizlice İngiltere ve Amerika bayraklarını dalgalandırdığı, Bahçecik müdürünce bildirilmişti. Bir daha aynı şey tekrar edilecek olursa direklerin kaldırılması için münasip bir lisanla bildirilmişti.

Mr. Chambers, yalnızca mektebin müdürüydü. Konsolos gibi bir resmi sıfata haiz olmamasına rağmen yaptığı fiillerden ötürü ifadesi alınmıştı. Ondan yaptığı fiilleri bir daha tekrarlamaması istenmiş, ancak bu talep netice vermemişti. Silahlı Ermeniler bu tarihlerde muhacirleri gezmişlerdi. Bu fiil bu adam tarafından yapılan telkinler sonucu vuku bulmuştu. Mr. Chambers'in yaptığı bu fiillerden ötürü rahatsızlık duyan İzmit Livası Mutasarrıfı bu adamın İzmit'ten gönderilmesini istemişti (BOA.A.MKT.MHM. 655/16, lef:3).

3.2.4.2.2. Adapazarı “Hapohyasid İnas (Kızlar) Mektebi”

Misyoner okulları, erkekleri olduğu kadar kızları da eğitirler, gerçi misyoner idaresi önceleri kızların okumasına karşıdır. Necmettin Tozlu, bu misyonerlerin

Gerekçeleri'ni şöyle açıklamaktadır: “Eğer kızlar okuyup yazarlarsa erkeklerle mektuplaşırlar. Bu onlara göre cemiyet için olduğu kadar ebeveynler için de lekedir. Bu yüzden kızların eğitimi 13 yaşları civarında dondurulur”.

Zamanla bu durum aşılır. Kadınlar önemli görevlere getirilir ve bütün sahalar için eğitilir. Misyonerler Müslüman ülkelerde kadın eğitimine hayli önem verirler. Onları batılı anlayışa göre hür ve bağımsız yapmakla, kendi değer dünyalarına büyük katkılar sağlayacaklarını düşünürler. Bu yüzden ilk çalışmalarını evlerde yaparlar (Tozlu, 1999:335). Nitekim daha sonraları Adapazarı “Hapohyasit İnas Mektebi” gibi okullar, bu tür çalışmaların ürünü olarak ortaya çıkar.

1874 (1290) senesinde Adapazarı'nda Hapohyasit ismiyle kızlar mektebi inşa edilmişti. Kazada izinsiz yapılan bu okula defalarca başvuru yapıldıktan sonra ruhsat alınmıştı (BOA. ŞD. 1662/24, lef:1). Zamanla okulda eğitim gören öğrenci mevcudu artmıştı. Rumi 4 Eylül 1893 (23 Ağustos 1309) tarihinde işleri bakanlığına gönderilen bir belgeden anlaşıldığına göre, öğrenci sayısı artan bu okulun genişletilmesi Amerikalılar tarafından istenmişti. Bu iş için Amerikalılar yardım toplanmış ve toplanan bu yardımların okulun inşası için kullanılmasını istemişlerdi. Belgede şöyle denmekteydi:

“Dahiliye nezaret-i celilesine

Adapazarı kasabasında vaktiyle Hapohyasit namıyla inşa olunan inas mektebi talebatının teksirinize naşi Amerikalılar tarafından vuku bulan ianat ile tevsiyen inşası arzu olunduğundan cihetle istizaanı havi mukim mutasarrıflıktan vuku bulan arz ve iş'ar üzerine sırf-ı varid olan 30 Haziran 309 tarihli ve altmış üç numrolu tahrirat-ı aliden cenab-ı nezaret penahilerinde mezkur inas mektebi kaç sene evvel ve hangi emir ve müstazen yaptırılmışdır ve ebniyye-i mevcudedede ne cisametdedir ve tavsiyyenizde bir guna mahzur ve maharet var mıdır evvel emirde buraların biltahkik arz ve izbar emr ve işar buyurulmasıyla Adapazarı kaimakamlığından ledelistilam varid olan tahrirat-ı cevabiyyede mekteb-i mezkur belediye marifetiyle keşf ve muayene ettirildikten derecen cisimatı arzan yirmi ve tullen on altı arşuna tadbiken üç yüz yirmi arşından ibaret olduğu ve tavsiyenize rekmuna mahzar ve mazeret görülemediği ve haricen idilen tahkakata nazaran geçen bin iki yüz doksan senesinde inşa ettirilmiş ve suret-i inşası dahi hiçbir emr-i resmiye olmadığı izbar olunmuş olmağla ve mevsim-i inşaatın müdürü mülasebesiyle mezkur mektebin sürat tevsi

zımında ruhsat müsaade ve niyet itası her-bar taleb ve istid'a' olunmakta bulunmağla letafen keyfiyyetin sūrat emr ve iş'arı babında emr ve ferman hazret menlehül emrindir 23 Safer 311 23 Ağustos 309"(BOA. ŞD. 1662/24, lef:2).

Hapohyasit İnas (kızlar) Mektebi, Adapazarı belediyesince yaptırılan incelemeye göre 20 arşın genişliğinde 16 arşın boyunda idi.

Osmanlı Devleti'nde Amerikalı misyonerler başlangıçta hedef olarak Musevi ve Müslümanları seçmişler iken; bunun mümkün olmaması üzerine, Osmanlı Devleti'nin Millet-i Sadıka diye nitelediği Ermenilere yönelmişlerdir. 1830'larda Ermeniler üzerinde yoğunlaşan misyoner faaliyetleri sonunda ana Ermeni kilisesine (Ermeni Gregoryen) bağlı cemaatten kopartılarak oluşturulan Protestan cemaatinin sayısı 1893'te ancak 36.268'e ulaşabilmiştir (Mutlu, 2005:309).

Görünürdeki amacı dinsel, ana amacı ise ekonomik, siyasal, kültürel özellikler ortaya koyan misyoner faaliyetleri, matbaa, hastane, okul gibi modern kurumlar ekseninde yürütülüyordu. Okul, misyoner faaliyetin bir vitriniydi. XIX. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilkokuldan yüksek okula kadar oldukça gelişmiş bir Amerikan eğitim olgusu meydana gelmişti. 1900 yılında, yalnızca Anadolu'da (İstanbul dahil) 400'ü aşkın kurumda, 17500 dolaylarında öğrencinin okuyor olması küçümsenemez. Bu sayı tüm İmparatorlukta eğitim gören yabancıların üçte biridir (Genel Kurmay Başkanlığı, 1994:16).

Amerikan sefaretini 25 Şubat 1903 tarihinde yaklaşık 400 müesseseyi ihtiva eden bir listeyi hariciye nezaretine takdim etmiştir. Verilen bu listedeki 400 kurumdan 279'u okuldur (Mutlu, 2005:311). Amerikan sefaretince verilen bu listede, Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi ve Hapohyasid İnas Mektebi yer almamaktadır.

Görüldüğü gibi misyonerlik faaliyetleri tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Adapazarı'nda da kendisini göstermiştir. Bölgede Katolik misyonerliğinin öncüsü Fransızlar; Protestanlık misyonerliğinin öncüsü ise Amerikalılar olmuşlardır. Etki alanlarını genişletmek isteyen bu devletler, özellikle eğitime büyük önem veriyorlardı. Adapazarı ve çevresinde açtıkları okullar bunun önemli bir göstergesidir.

SONUÇ

Her şehrin, her yörenin kendine özgü bir tarihi, sosyal ve ekonomik geçmişi vardır. Çalışmamızın konusu olan Adapazarı bölgesi, İstanbul'dan Anadolu'ya gelen önemli bir geçit yolu üzerinde bulunması sebebiyle kısmen çeşitli milletlerin ve kavimlerin yerleşme, göç, yaşama ve medeniyet kurmalarına sahne olmuştur. Türk hakimiyetine girmesiyle beraber bölgede yaşayan nüfus artmış ve 19. yüzyıla gelindiğinde bölgenin önemli kentlerinden biri konumuna gelmiştir.

Geçtiğimiz yüzyıllarda Adapazarı yöresi zengin ve değerli ormanlara sahipti. Bölgenin ormanları özellikle de Osmanlı döneminde önem kazanmış; İstanbul, Kefken, İzmit tersaneleri için tomruk, kütük keresteler İstanbul halkının ihtiyaca için odun gibi yakacak maddeleri ekseriyetle Sakarya bölgesinden sağlanmıştı. Sakarya ormanları tarihte "ağaç denizi" diye ünlenmişti. Ormanların bol oluşu Adapazarı'nda ağaç endüstrisine dayalı çeşitli sanayi kollarının kurulmasını sağlamıştır. Orman ürünlerinin pazarlanmasıyla, bölgede önemli bir sermaye birikimi sağlanmış; 19. yüzyıl boyunca ormanlar kesildikçe ve bataklıklar kurutuldukça yerini verimli tarım arazilerine bırakmıştı. Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin bir çoğu işte bu bölgelere yerleştirildiler. Bu göçlerle beraber Adapazarı'nın nüfusu iyice artmıştır.

Anadolu'ya gelip bir kısmı da Adapazarı'na yerleşen göçmenler, eski adetlerinden vazgeçmeyerek, yerleştikleri bölgelere kültürlerini de taşıdılar. Örneğin, Çerkezler, 1878 yılından sonra Anadolu'daki yeni toplumsal ve ekonomik ortama uyum sağladılar. Adapazarı'ndaki ormanlık ve dağlık bölgeye yerleşmiş olan büyük bir topluluk, yeniden geleneksel sığır besiciliğiyle uğraşmaya, komşu kent ve kasabalara et ve süt ürünleri pazarlamaya başladı. Yüksek bir mevki arayışıyla kasaba ve kentlere yerleşmiş ya da sürüklenmiş olan diğerleri, iyi bir toplumsal konum edinmek üzere mevcut eğitim olanaklarından ve askeri kanallardan yararlanabildiler.

Yine bölgenin önemini artıran ve gerçekleştiği taktirde Sakarya Bölgesine büyük faydalar getirecek olan, Marmara ve Karadeniz'i birleştirilmesi projesi, Sakarya Nehri'nin akışını, Sapanca Gölü üzerinden İzmit Körfezi'ne bağlama tasarısıdır ki, bu gerçekleştiği taktirde, Sakarya topraklarının orman ürünleri başta olmak üzere, çeşitli mallar, gemilerle bu su yolu vasıtasıyla İzmit Körfezi'ne kolay ve masrafsız nakledilebilecek, böylece İstanbul Sakarya'ya bağlanmış olacaktı. Günümüzde de

olmak üzere Tarih boyunca Bir çok kez gündeme gelen bu proje bir türlü uygulanamamıştır. Uygulandığı taktirde Adapazarı'na büyük yararlar sağlayacağı muhakkaktır.

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sürecinde güçlenen Avrupa, kapitülasyonları giderek Osmanlı'dan koparılmış tek taraflı ağır tavizlere dönüştürdü. Kendi tüccarı için Osmanlı'ya ihraç ettiği ya da Osmanlı'dan satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması; tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması; kendi yasalarına tabi olup, Osmanlı yasalarının dışında kalması gibi ticari, adli, mali, idari alanlarda Avrupa'ya tek taraflı tavizler verildi. Önce kişi olarak yabancı tüccarlara verilen bu tavizler, daha sonra yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde genişletildi. 19. yüzyılda bir çok Avrupalı tüccar hareket noktası olarak Adapazarı'mı seçti.

Görüldüğü gibi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomisi Avrupa ekonomileri kadar dinamik değildi. Bu ortamda Adapazarı yüzyılın başlarında tarım ekonomisiyle kendisini gösterirken zamanla sanayi ile de tanışmış ve ekonomik anlamda büyük değişimler yaşamıştır.

19. yüzyılda resmi izin almak kaydıyla herkes Osmanlı topraklarında fabrika kurma hakkına sahipti. İzin almak kaydıyla Açılan fabrikalardan bir tanesi de Adapazarı'ndaki İngiliz sermayeli olan tüccar Rafael'in Tahta Fabrikası idi. Rafael'in fabrikasında devlete ait ormanlardan ve satın aldığı şahsi bölgelerden Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire'ye lazım olan ormanları izinsiz olarak kesmeyecekti. Keseceği ağaçlar için önceden Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire memurlarına başvurmaya mecburdu. İngiliz tüccarı Rafael, Adapazarı'nda kurduğu fabrikasında ceviz ağaçlarını işliyordu. İzin almaksızın işe yarar ceviz ağaçlarını kestirmesi dolayısıyla pek çok kez uyarıldığı halde hiçbir şey yokmuş gibi yaptığı işe devam etmiştir.

Adapazarı'ndaki orman zenginliğinin farkına varıp, orman zenginliğinden Osmanlı Devleti vatandaşı olmayan yabancı tüccarlarda yararlanmak istemişlerdir. Bu tüccarlardan biri de İngiltere devleti tebaasından olan Ari isimli bir İngiliz tüccarıydı. Tüccar Ari, çalıştırdığı hızar fabrikasında Tüfek Kundağı imal etmekteydi.

İngiliz tüccarı Ari'nin kurduğu ve tüfek kabzası imal ettiği Hızır fabrikası ile yine bir İngiliz tüccarı olan Rafael'in kurduğu tahra fabrikası aynı dönemlerde faaliyet göstermişti. Tüccar Ari'nin fabrikasına göre; tüccar Rafael'in fabrikası daha büyüktür. Kurulan bu iki fabrikada, Adapazarı ve çevresinde bulunan ağaç zenginliğinin bir bölümünü oluşturan ve Osmanlı devleti içinde büyük öneme sahip, ceviz ağaçları ile ilgileniyor ve fabrikalarında işlemek üzere bu ağaçları kestiriyorlardı. Defalarca uyarılmalarına rağmen ağaçları kanundışı kestirmeyi bırakmamışlardır. Vatandaş oldukları İngiltere devletinin Osmanlı Devleti'nden aldığı tavizleri Adapazarı'nda çok iyi kullanmışlar ve büyük ekonomik kazançlar elde etmişlerdir.

Yabancıların Adapazarı'ndaki ekonomik faaliyetlerine 14 Nisan 1884'te faaliyete geçen Reji Şirketi'ni de dahil edebiliriz Şirket, her türlü tütün sigara, enfiye ve yerli tömbeki imal ve satışı ile; ihracat ve ithalata ilişkin tüm rüsumu alma hukuk ve salahiyetine sahipti. Reji Şirketi'nin bir temsilciliği de Kocaeli Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazası'nda bulunmaktaydı. Şirketin Adapazarı'ndaki temsilciliğinin müdürlüğünü bir Osmanlı vatandaşı olan Ermeni Karabet Efendi yapıyordu. Şirket memurlarıyla Adapazarılılar arasında zaman zaman istenmeyen olaylar yaşanmıştır.

1867'de yabancılara toprak sahibi olma hakkı tanındı. Bu hakla, yabancılar da, Osmanlı vatandaşlarıyla aynı yasalara ve yargılama yöntemlerine, aynı vergilere tabi olacaklardı. Toprak mülkiyetinden doğmayan gelirlere uygulanan kişisel vergilerden hala muaf oluşlarıysa dikkat çekicidir. En önemlisi, devlette yerleşmiş olan yabancıların ticari gelirleri hala vergilendirilemiyordu. Yabancılar Adapazarı'nda da toprak edindiler bu mülkiyetler zaman zaman hukuki karışıklıklara neden olmuştur.

Osmanlılar fethettikleri topraklarda yaşayan farklı dinlere mensup insanların İslâm dinine girmeleri yönünde baskı uygulama bir tarafa bu insanların inanç ve vicdan hürriyetlerini koruma altına almışlardır. Üstelik birinin diğerine baskısına da müsamaha etmemiştir. Bu konuda Kudüs'te dini konular yüzünden çıkan gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıkta devletin hakem rolünü üstlendiğini bir örnek olarak zikredebiliriz. Osmanlı Devleti'nde uygulamaya konulan millet sistemi gereği olarak Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının dini işlerine hiç bir zaman

müdahale edilmemiş ve bu sebeple din ve milliyetlerini korumaları mümkün olmuştur.

Misyonerlik faaliyetlerinin iyi bir siyasi propaganda malzemesi olduğunu fark eden batılı devletler, Osmanlı Devleti'ndeki bu faaliyetlerini özellikle 19. yüzyılda büyük ölçüde arttırmışlardı. Bu faaliyetlerde başı çeken ülkeler ise Amerika, Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Protestan ve Katolik mesheplere mensup bu devletler, misyonerlik faaliyetleri sırasında Müslümanlar ve Rumlar üzerinde başarılı olamamışlardır. Zira her iki kesimde büyük bir tarihi ve kültürel mirasa sahip olup, dışarıdan gelecek böyle bir etkiye kapılarını kapalı tutmuşlardı. Ancak Ermeniler arasında gerek siyasi ve gerekse kültürel bir kopukluk söz konusu olduğundan, batılı ülkeler en verimli sonucu Gregoryen Ermeniler üzerinde elde etmişlerdir.

Görüldüğü gibi 19. yüzyıl Adapazarı'nın kozmopolit yapısı için de oldukça hareketli geçmişti. Osmanlı Devleti içerisinde yüzyıllarca Türklerle birlikte yaşayan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları 19. yüzyıl içerisinde bu birlikteliklerini ihanet derecesine getirmişlerdi. Devletin kendi ülkesindeki azınlıklarla ilgili özgürce kararlar alabilmesi özellikle bu yüzyılda çok zordu bir çok devlet Osmanlı vatandaşı olan bu azınlıkların hamiliğine soyunmuş ve devlete bu yönde baskıya yapmıştı. Bu durum Adapazarı'nda da kendisini göstermişti. İngiltere sefreti tercümanlarından Mösyö Şili, İzmit, Bahçecik ve Adapazarı'na gidip Ermeni milletinden olan ahaliye bir takım telkinlerde bulunmaya çalışmıştı. Bu durum rahatsızlıklara sebebiyet vermişti.

Dünyanın hemen her yerinde yoğun bir şekilde misyoner faaliyeti içerisinde giren Katolik Hıristiyan tarikatları, özellikle 19. yüzyılda kurulan tarikatlar ile birlikte sayıları 50'ye ulaşmıştır. Bu 50 tarikattan, birçoğu Osmanlı topraklarında değişik tarihlerde ve yerlerde faaliyette bulunmuşlardır. 19. yüzyılda iyice artan devletlerarası ticari rekabet nedeniyle Fransız dilini öğreten bu tarikatların etki ettikleri toplumlar, Fransız düşüncesinin gelecekteki izleyicileri değil aynı zamanda ticaret ve sanayilerinin müstakbel müşterileri olarak düşünülmekteydi. Adapazarı'ndaki Fransız Alliance Mektebi, Fransız misyonerliğini Adapazarı'ndaki temsilcisiydi

Osmanlı Devleti'nde Amerikan misyoneri tarafından açılan okullardan biri de Adapazarı'nda bulunan Amerikan Protestan Erkek ve Kız Mektebi idi. Ruhsatlı kilise içerisinde yer alan bu okulda eğitim gece-gündüz yapılmaktaydı. 1874 (1290) senesinde Adapazarı'nda Hapohyasit ismiyle kızlar mektebi inşa edilmişti. öğrenci sayısı artan bu okulun genişletilmesi Amerikalılar tarafından istenmişti. Bu iş için Amerikalılar yardım toplanmış ve toplanan bu yardımların okulun inşası için kullanılmasını istemişlerdi.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda bulunduğu durumdan Avrupalılar azami yararlanmışlardır. Özellikle yaptıkları anlaşmalar sonrasında elde ettikleri imtiyazları devletin birçok yerinde uygulamışlardır. Bu uygulama alanlarından biri de Adapazarı idi. Bölgedeki ekonomik yarar sağlayacak olan zenginlikleri fark etmişler ve çeşitli ekonomik faaliyetlere girişmişlerdir. Arkalarına güçlü Avrupa devletlerini dayayan bu tüccarlar rahat hareket imkanı bulmuşlardır. Yabancılar sadece ekonomiyle ilgilenmemişler misyonerlik faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Bu faaliyetler zaman zaman olaylara neden olmuştur. 19. yüzyılda Avrupalı devletlerin kısıcında bulunan Osmanlı Devleti'nin bulunduğu durum içerisinde Adapazarı bize önemli bilgiler vermektedir.

KAYNAKÇA

AFYONCU, Erhan (2004), *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Cilt:4, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

AKBAYAR, Nuri (2001), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

AYTAŞ, Gıyasettin, "Osmanlı Devletinde Eğitim Sistemi",
<http://www.gazi.edu.tr/web/giyaytas/osmanlidevleti.htm> - 40k - (27.11.2006).

AYTEKİN, Halil (1999), "İkinci Meşrutiyet Döneminde Sakarya'da Eğitim Örgütü ve Yönetimi", Editörler: ALPARGU, M., ve E. Şahin, *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, Adapazarı, s. 303-314.

BALCIOĞLU, Hasan (1953), *Ada Karyesinden Sakarya Vilayetine*, Adapazarı Şehrini Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği Yayınları, İstanbul.

BALCIOĞLU, Talia (1952), *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, Işıl Matbaası, İstanbul.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,(2000) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını: 42, İstanbul.

BİLGİN, Arif (2005), "Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik Hayatına Katkısı (16-19. Yüzyıl)", Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 305-326.

BOA. A. MKT. DV. 159/58, Lef: 1-2.

BOA. A. MKT. MHM 189/92.

BOA. A. MKT. MHM. 226/19.

BOA. A. MKT. MHM. 257/ 44.

BOA. A. MKT. MHM. 305/55.

BOA. A. MKT. MHM. 470/62.

BOA. A. MKT. MHM. 655/16, lef:2, 3, 14.

BOA. A. MKT. UM. 469/13.

BOA. A. MKT. UM. 503/ 38.

BOA. HARİCİYE. 17108, Lef:2.

BOA. HARİCİYE. 21565.

BOA. Hatt-ı Humayun Tasnifi, nr. 36344.

BOA. Hatt-ı Humayun Tasnifi, nr. 36380.

BOA. İ. ML.15, Lef: 1-2

BOA. İ. MMS. 29/1240. lef:1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12.

BOA. ML. 1049.

BOA. ML. EVM. 533/37, s.43.

BOA. ML. VRD. 2934.

BOA. ML. VRD. 3157.

BOA. ML. VRD. TMT. 2814, 2815, 2830, 2837, 2838, 2840, 2841, 2842, 2844, 2845, 2846, 2847, 2849, 2850, 2867, 2868, 2870, 2873, 2879, 2880, 2882, 2883, 2886, 2887, 2888, 2890, 4572, 4573, 4575, 4577.

BOA. ML. VRD. TMT. 2826, 2838, 2857, 2866, 2871, 2877, 2885, 2889, 4574

BOA. ML. VRD. TMT. 2828, 2829, 2853, 2854

BOA. ML. VRD. TMT. 2831, 2836, 2843, 2848, 2851, 2855, 2856, 2863, 2869, 2874. 4580, 4581

BOA. ML. VRD. TMT. 2866.

BOA. ML. VRD. TMT. 2872.

BOA. ML. VRD. TMT. 2889.

BOA. ML. VRD. TMT. 4576.

BOA. ML. VRD. TMT. 4580.

BOA. MV. 90-36.

BOA. ŞD. 1557/14.

BOA. ŞD. 1564/11.

BOA. ŞD. 1565/5.

BOA. ŞD. 1577/23, lef. 1, 2, 3.

BOA. ŞD. 1662/24, lef:1, 2.

BOA. Y. A. RES. 110/14.

BOA. Y. PRK. ASK. 109/53, Lef:1, 3, 4, 5, 8.

BOA. Y. PRK. ASK. 128/148.

BOA. Y. PRK. ASK. 132/ 48.

BOA. Y. PRK. ASK. 133/ 44.

BOA. Y. PRK. ASK. 163-55.

BOA. Y. PRK. ASK. 56/27

BOA. Y. PRK. MYD. 17/6.

BOA. Y. PRK. ZB. 13/49.

BOA. Y. PRK. ZB. 22/25.

BOA. Y. PRK. ZB. 22/32.

BOA. Y. PRK. ZB. 24/57.

BORAK, Sadi (1969), "Demiryollarının Tarihi", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl.4, Sayı:12, Sıra:48, İstanbul, s.82-87

Büyük Larusse Sözlük ve Ansiklopedi, (1986), 19. cilt, "Reji", İstanbul, s. 9754.

CEZAR, Yavuz (1986), Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih), Alan yayıncılık, İstanbul.

COLLAS, Bernard Camile (2005), *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çev., Teoman Tunçdoğan, Bilişim Yayınları, İstanbul.

ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara.

ÇETİN, Atilla (2000a), "Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa'nın Muhallefat Defteri (1816)", Editörler: ALPARG, M. ve H. Selvi, *Doç. Dr. M. Pehlivan Armağanı*, Sakarya, s. 21-44.

ÇETİN, Atilla (2000b), *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit.

- ÇETİN, Atilla (2001), “Tarihin Sayfalarından Yabancı bir Gezginin, Kont A. De Moustier’nin Gözüyle 1862’de Sakarya Bölgesi-1”, *Sakarya Ekonomi Dergisi*, Yıl:3, Sayı:15, Ocak-Şubat.
- ÇETİN, Atilla (2002a), “Kandıra Temettuat Defterleri”, *Çağdaş Kandıra*, Mayıs, sayı: 5.
- ÇETİN, Atilla (2002b), “Sakarya’da Tahta Serdarı”, *Sakarya Ekonomi Dergisi*, yıl:3 sayı:20 Şubat-Mart.
- ÇETİN, Atilla (2004), *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*, Yayıncı Yayınları, Kocaeli.
- ÇETİN, Atilla (2005a), “Osmanlı Devleti Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi”, Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları,, Sakarya, s. 345-407.
- ÇETİN, Atilla (2005b), “Taşrada Fabrika Açma İzni”, *Sakarya Ekonomi Dergisi*, yıl:6, Sayı:37, Ocak-Şubat-Mart.
- DAĞLI, Ahmet (2002), *19. Y.Y. Adapazarı-Kocaeli Bölgesi Medrese ve Tekke-Zaviyeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DANIŞMAN, Zuhuri (1969), *Evllya Çelebi Seyahatnamesi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul.
- DEMİR, İsmet (1999), “Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri”, *Osmanlı*, Cilt:6, Ankara, s.315-321
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1999), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DİNÇER, C, E. Kaymaz, Y. Şahin, M. Arıcan, H. Kurtiç, O. Yılmaz, B. Artan, Z. Paçacı, A. Özgül ve M. I. Savaş (1998), *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, Sakarya Valiliği Yayınları, Sakarya.
- DOĞRUDEL, Fatma ve Suat Doğruel (2000), *Osmanlıdan Günümüze Tekel*, Tekel Yayınları, İstanbul.
- ERCAN, Yavuz (2000), “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Yeni Türkiye*, Yıl: 6, Sayı, 32, Ankara, s.396-406
- ERENDİL, Muzaffer (1982), *Türlü Yönleri ile Sakarya İli*, Nur Ofset Matbaası, İstanbul.
- ERENDİL, Muzaffer (1990), *Dünden Bugüne Sakarya ili*, Ünal Ofset, İstanbul.
- ERKAL, Mustafa E. (1996), *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Der Yayınları, İstanbul

- ERÖZ, Mehmet (1967), “Adapazarı'nın Teşekkülü”, *1966-1967 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları Yedinci Kitap*, İstanbul Üniversitesi Fakülteler Matbaası, İstanbul, s. 61-71.
- ERYILMAZ, Bilal (1991), *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (1993), Cild:2, İstanbul.
- FINDIKOĞLU, Z. F (1968), *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri Urbanization of Adapazarı and Its Sociological Problems*, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- FINDLEY, Carter V (1996), *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- GENÇ, Mehmet (2002), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Genel Kurmay Başkanlığı (1994), *Türkiye-ABD İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul.
- GÜRAL, Tefik (1989), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Basımevi, Ankara.
- HAMMER, Joseph Von (1991), *Osmanlı Tarihi*, Cilt:II, Çev. Mehmet Ata, MEB Yayınları, İstanbul.
- Hüseyin Nazım Paşa (1998), *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt:I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara
- İPEK, Nedim (2005), “Sakarya’ya Türk Göçleri”, Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:1, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, s.633-660.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, TTK Yayınları, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1995), *Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK Yayınları, Ankara.
- KARPAT, Kemal H (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri)*, Çev., Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KASABA, Reşat (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul.

- KAYA, Önder (2004), *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (2004), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KIRAY, Emine (1995), *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (1999), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", *Osmanlı*, Cilt.6, Ankara, s.340-349
- KONUĞÇU, Enver (1999), "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", Editörler: ALPARGU, M., ve E. Şahin, *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, Adapazarı, s. 14-20.
- KONUĞÇU, Enver (2005a), "Sakarya ve Gezginler", Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, s. 111-168.
- KONUĞÇU, Enver (2005b), "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları,, Sakarya, s. 33-47.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S (1995), "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, LIX/225.
- MUTLU, Şamil (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- NARİN, Resül (2003), *Başlangıcından İl Oluşuna Kadar Sakarya*, Basılmamış Bitirme Tezi, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- NARİN, Resül (2004), "Balkanlardan Göç ve Adapazarı'ndaki Bosnalı Muhacirler", *Sakarya Nabız*, Yıl: 2 Sayı:14, Eylül.
- OKTAR, Tiğınçe (2003), "Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütünün Kitabı*, Editör: Emine Görsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- OKUYAN, Tuğba (2004), *İzmit Temettuat Defterleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OLGUN, Kenan (2005), "Sakarya'da Eğitim", Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:II, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, s. 945-1008.

- ORTAYLI, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara.
- ÖZDEMİR, Hüseyin (2001), *Osmanlı Devletinde Bürokrasi, Okumuş Adam* Yayınları, İstanbul.
- ÖZEL, Sabahattin ve Safiye Kırbaç (2005), “Osmanlı’dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı”, Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt: II, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, s. 847-876.
- ÖZKALP, Enver (2005), *Sosyolojiye Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- ÖZTÜRK, Said, “Osmanlı Hoşgörüsü”,
<http://www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=4&id=264> (02.11.2006).
- PAMUK, Şevket (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat (1990), *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- QUATAERT, Donald (1987), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1301.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1306.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1307.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1308.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1310.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1311.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1312.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1316.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Sene 1317.
- SELVİ, Haluk (2005), “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)”, Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:I, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, s. 449-496.
- SEZER, Ayten (1999), *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK. Yayınları Ankara.

- Siyasi Meseleleri Araştırma Gurubu (1985), “Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgeleriyle Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün-Bugün-Yarın*, Mart, Sayı:1, s. 45-54.
- SUBAŞI, Turgut (2005), “I. Meşrûtiyet Döneminde Adapazarı’ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler”, Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, s. 409-448.
- ŞENTÜRK, Hüdayi (2005), “Osmanlılar Döneminde Sakarya”, Editör: DEMİR, Mustafa, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt:I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 169-211.
- ŞİMŞİR, Bilal N (1970), Rumeli’den Türk Göçleri Emigrations Turques Des Balkans Turkish Emigrations From The Balkans Belgeler-Documents, Cilt: II, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2000), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan (1996), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kent Planlama Pratiğinin gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri”, Editörler: AKYÜZ, V. ve S. Ünlü, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler 1*, İlke Yayınları, İstanbul, s. 355-361.
- TOPRAK, Zafer (1995), “İktisat Tarihi”, Editörler: KUNT, M., S. Akşin, S. Faroqhi, Z. Toprak, H. G. Yurdakul ve A. Ödekan, *Türkiye Tarihi Cilt:3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul.
-
- TOZLU, Necmettin (1999), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, *Osmanlı*, Cilt.6, Ankara, s. 329-339
- TUNCEL, Metin (1988), “Adapazarı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt:1, İstanbul, s. 354-355.
- TUNCEL, Metin (1999), “Türkiye’de Yeni Şehirler Adapazarı Örneği”, Editörler: ALPARGU, M., ve E. Şahin, *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, Adapazarı, s. 1-5.
- UBİCİNİ, M. A (Tarihsiz), *Türkiye 1950 Maliye-Ordu-Millet*, 2. cilt, Çev., Cemal Karaağaçlı.
- ULUGÜN, F. Yavuz (2002), *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, Kocaeli.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara.

ÜNAL, Metin (2003), "Tütünün Dört Yüz Yılı", Editör: Emine Görsoy Naskali, *Tütünün Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

YERASİMOS, Stefanos (2001), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1. Dünya Savaşına*, Çev., Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi (1983), Cilt: 9, "Sakarya", s. 6453-6467

ماہنامہ وقت جھینڈہ

میں سچے دماغی بارش واقع ہوئی جس کے نتیجے میں ملک کی تمام علاقوں میں بارش کی مقدار میں کمی واقع ہوئی ہے۔ اس لیے اس کی ترقی کے لیے
میں سچے دماغی بارش کی مقدار میں کمی واقع ہوئی ہے۔ اس لیے اس کی ترقی کے لیے

ماہنامہ وقت جھینڈہ

ماہنامہ وقت جھینڈہ

ماہنامہ وقت جھینڈہ
ماہنامہ وقت جھینڈہ
ماہنامہ وقت جھینڈہ

EK 2: Sapanca ve Adapazarı'nda bazı mahallerin keşif ve muayenesi için gönderilen Mösyo Riter'in masraflarının tesviyesi hakkında (BOA.A.MKT.MHM. 305/55)

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

EK 3: Yabancı uyrukluların emlak ve arazi tasarruflarına dair ilmühaber verilip verilmeyeceğine dair (BOA.A.MKT.UM. 407/30)

عكس
471

اطرافارنده برلمان در سعادت انگلزه سفارتی رحمانلندن
موسویبقوله بابقوویجی دوده اقسام ترکه عودت ایدرک
منویا اولیغی سفارتخانه نازل اولیغی اورزه حیدر باشا اکلاندن
اداره مخصوصه واپوریه راکب اولیغی معروضه اولیغی ابرودوان
صفت صلا اولیغی راکب اولیغی
کله مهره
۱۵
۱۵
۱۵

EK 6: İngiltere elçiliği tercümanlarından Mösyö Nikola Baykoviç'in Adapazarı'ndan İstanbul'a döndüğü (BOA.Y.PRK.ZB. 24/57)

Handwritten Ottoman tax registers (defter) from the Adapazarı Kaza, Kocaeli Sancağı. The documents are arranged in two columns and contain entries for land and property taxes. Each entry includes the name of the landowner, the type of land, and the amount of tax. The text is written in Ottoman Turkish script. At the top of the pages, there are official stamps and titles, including 'Müftü' and 'Kazasker'. The registers are organized into sections, with some entries marked with 'Müftü' and 'Kazasker' stamps. The entries are written in a clear, legible hand, and the overall layout is structured and organized.

EK 7: Kocaeli Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazasında Papuççular Mahallesiindeki Müslümanların emlak ve temettülerine ait defter (BOA.ML.VRD.TMT. 2889)

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Adapazarı'nda doğdu. İlk öğrenimimi Adapazarı'nda Eser İlkokulunda tamamladıktan sonra ortaokul ve lise öğrenimimi Ali Dilmen Lisesinde tamamlayıp 1999 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih bölümünü kazanarak bu üniversiteye kayıt yaptırdı. 2003 yılı haziranında Sakarya Üniversitesinden Tarihçi unvanı ile mezun oldu ve 2003/Güz döneminde Sakarya üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Tarih Ana bilim Dalı/ Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'na kayıt yaptırdı ve bir sene İngilizce hazırlık gördü. 2004-2005 güz öğrenim döneminde Sakarya Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü okutmanı olarak göreve başladı ve bu görevini 2 yıl sürdürdü. Eğitim ve Mühendislik Fakültelerinde, Alifuat ve Karasu Meslek Yüksekokullarında İnkılap Tarihi Okutmanlığı yaptı. Evli olan Resül NARİN, şu anda Adapazarı'nda özel bir dershanede sosyal bilgiler öğretmeni olarak görev yapmaktadır.